

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १८२-१८३
फागुन २०६९-जेठ २०७०

Number 182-183
February-May 2013

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
भेष नारायण दाहाल
सम्पादक
डा. भरतराज रावत
राम बहादुर कुँवर
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bhesh Narayan Dahal
Editor
Dr. Bharat Raj Rawat
Ram Bahadur Kunwar
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची Contents

अंग्रेजी खण्ड English Section

Ancient Nepali Arms and Weapons A Brief Appraisal - Dr. Hari Shrestha 1-6
Lumbini: The Abode of Peace and Nirvana - Dr. Shaphalya Amatya 7-11
Prehistoric Study of Dang Area and Recently Discovered Artifacts - Dr. Shiv Kumar Subedi12-15

नेपाली खण्ड Nepali Section

पूर्वी नेपालको एकीकरण पछि संक्रमण व्यवस्थापनमा काजी आसा खत्रीको योगदान - डा. सोमप्रसाद खतिवडा.....	१६-२१
सबुज पल्टनको 'निसान/फर्द' सन्दर्भ - प्रा.डा. भवेश्वर पंगेनी.....	२२-३१
नक्साल दुर्गा मन्दिर प्रांगणका वास्तुहरु, तिनको जीर्णोद्धार र नरेन्द्रदेवको अभिलेखको पुनः प्राप्ति तथा महत्त्व - तारानन्द मिश्र.....	३२-४३
सूर्य - हरिराम जोशी.....	४४-५१
सुमतितन्त्र उपयुक्त श्रोत थिएन - श्याम सुन्दर राजवंशी.....	५२-५६
आ.व. २०६८/६९ मा पुरातत्व विभागबाट गरिएका क्रियाकलापहरु - सुरेश सुरस श्रेष्ठ - सविता न्यौपाने.....	५७-६३
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री.....	६४-८६

Ancient Nepali Arms and Weapons A Brief Appraisal

- Dr. Hari Shrestha

Background

The first pieces of superior and advanced technology that men had invented in the prehistoric times were the stone tools. Sometime about two million years ago men had first fashioned such stone tools. Stone tools made men physically strong to overcome all the challenges, which were almost impossible to accomplish through empty hands (Nesturk, 1967: 54). The decisive factor for the qualitative evolution of man was the skill of making stone tools that made him distinctly powerful from that of other animal species. Stone tools were the only reliable means to cope with the needs of food and also for self defense and offence. In due course of time, greater varieties of tools of different shape, size and types were developed. Interesting is the fact that some kind of advanced hand axes are still prevalent in different parts of the globe including Nepal as a reminiscent of the prehistoric "hand axes."

As time passed on, human society witnessed different set of dangers and challenges. Weapons then became very essential not only for the hunting-and-gathering purposes but also for warfare and fighting. Apart from this, weapons were most remarkably effective for the preservation of law and order, for the committing of crimes and for border security. Weapons always played a decisive role in molding and changing the course of history. They destroyed the civilizations and created new ones. This resulted into the continuity of weapons production.

Sumerians were the first people on record to have used copper weapons around 5000 BC. After that, gradually the stone tools were replaced by the copper tools. The copper could be sharpened easily,

though they were not able to hold their edge for a longer time. With the innovation of iron, different varieties of more superior weapons came into existence. Since then, the people with the knowledge of making superior weapons of iron appeared to be the sole conqueror everywhere in the world. The warfare became common to acquire fresh territories for the increased population and multifarious kinds of weapons were added in the arsenals. The emergence of nation states further created the distrust, rivalry and hostility among themselves that had given rise of more versatile and deadlier weapons to cope with the new challenges. Then the guns, rifles, cannons, warships, fighter planes, missiles, atomic and the chemical weapons were appeared in the military arsenal. The race to acquire advanced weapons is still continued with no ending point.

Nepali Context

In Nepal, the prehistoric men had first fashioned the stone tools. The early people of Nepal may have developed the stone hand axes, spears and clubs hafted in wooden handle. Later, the bows and arrows appeared to be in many ways superior to stone tools, and more versatile for hunting. The early warriors also employed slings and javelin as ranged weapons. This practice further led the Nepali people to have the knowledge of making copper, bronze, iron and steel weapons.

From the very ancient time, Nepal witnessed the rise and fall of different dynasties. With the emergence of state machinery, military power gained importance as an essential part of the administration. During Lichhavi period, the revolt of local feudatories

was suppressed by large scale military campaign. The army chief called *mahavaladhakshya* was so powerful since they were the highest paid officials of the Lichhavi administration (Vajracharya, 2030: 304). There are many instances of the rise and fall of various ruling families because of internal conflicts. The military strength was decisive at the time of war and conflicts. But no detailed information is available about the nature of arms and weapons used in the Lichhavi period. Some Lichhavi inscriptions have so far given description of some metal implements like sickles, *katari*, axes, swords, javelin, bows and arrows which are believed to be used during the war (*Ibid*: 462). Due to lack of physical evidences of the Lichhavi weapons at our disposal, nothing could be known in detail about the function and nature of weapons of those days.

When we try to study the history of Nepali weapons, more or less we have to rely on the weapons preserved and displayed in the National Museum of Nepal. Initiated as an arsenal museum, the National Museum has a good collection of the ancient arms and weapons that holds greater significance as valuable sources for the study of weapon's technology developed in Nepal. With careful study and observation of all these weapons, one can explore interesting facets of Nepali arms and weapons once used by then kings and nobles to capture power and polity in different phases of Nepal's history.

Warfare Training

During medieval period, when Nepal was divided into many tiny states, the war and infighting was the rule of the day. The main weapons used in the war were the spears, javelin, *khunda*, *khukuri*, shield and swords. The *umarao*, an administrative authority of the village, was assigned to prepare the warriors and supply them at times of war. No facility of barrack training was available in those days. The people who were allowed to take part in the warfare had the opportunity of learning the fighting technique at home through their elder members of the family (Gurung, 2057: 56). The male members of the family were allowed to handle the weapons according to their age. The junior chap was assigned for a kind of big sickle called *anshi*, the young one

used a large pruning knife *khurpa* and *khukuri* and the adolescent entertained the swords, *khunda* in Nepali. The junior member used to cut the cocks and hens, the young boy had to cut the goats and baby buffalos and the adolescent had the opportunity to chop the big male buffalos (*Ibid*).

During *dasain*, a widely popular Nepali festival, these people took part in a war-dance called *saraya* showing the attacking skill of weapons in offence and defense. On the 9th day of *dasain*, these people had to take part in chopping the goats and male buffalos in the *kot*, a sacrificial site situated in a fortified hill top. The man who could succeed to slaughter the *satar* buffalo (a big buffalo having a neck equal to the length of 22 thumbs) in a single stroke he was announced as a perfect warrior, *jodha* in Nepali. The *umarao* then offered him a distinct head dress called *pagari* and authorized him with *sirapau*, an honor to a soldier. This kind of skilled warriors should take part in the war and were bound to stay in a 'ready position' at times of need (*Ibid*).

In the Nepal valley, the warfare drill was carried on in the strategic location called *kwath* or *killi* (fort). Tundikhel was also developed for military exercises particularly for the archery training. The Nepali word "*tundi*" refers to bow and arrows and "*khel*" means a flat land area. This way *tundikhel* was named after the flat ground where the archery training was done. These types of *tundikhels* can be seen even today in the hills of Nepal, where the warfare training was done during medieval period (Vaidya, 2049: 37).

The constant war of the medieval period led to the emergence of many warriors including kings and nobles with attacking skill of various weapons. In some inscriptions, the kings are addressed as "*shastrashastra parangata*" that means a perfect man in warfare. There are many references about the war led by the king himself since they were well-trained in the medieval warfare. Even the queens took part in the warfare; Debal Devi was a best example who led the army to suppress the rebels of the time.

Kinds of Weapons

Basically, there were two types of weapons used in the ancient times; the weapons of offence and defense. The swords, combat knife, spears, axes,

javelin and bows and arrows were the offensive weapons designed for close combat. The shields, armor, the iron-net clothes, metal cap, hand and arm gloves were designed for the defensive purposes (*Ibid*: 36). Bows and arrows were considered as one of the most effective weapons in ancient and medieval warfare. The swords, the knives and the axes were used for the combat fighting. The archery was even more effective for long distance target.

After the conquest of Bhaktapur, Prithvi Narayan Shah acquired new set of weapons from the palace of Ranajit Malla. Those weapons were listed as guns, pistol, *kirich*, *khado*, *dhop*, *bank*, *katar*, *sangeen*, *pula*, *patti*, *jamli*, *tarkash*, *belhari tarawar*, *nimacha*, *ilaman*, *junabbi*, *bogada*, *khursal*, *kuchi*, *chupi* etc (*Ibid*: 39). This manifests that there were multifarious kinds of weapons to be used in the medieval warfare.

With the presence of British in India, the western weapons like guns, pistols and canons were appeared in due course of time. But these types of weapons were quite rare in Nepal. Mostly the traditional weapons were used during the war. These weapons can be seen in many *kotghar* and strategic locations even today in some parts of Nepal.

Resources and Technology

There are some distinct people in Nepal who are recognized by their profession they involved with. The occupational people who have the expertise knowledge in the field of metal implements are known as *kami* and *visvakarma* (blacksmith people) in the Nepal hills. There are *tamrakar*, *lauhakar*, *banra*, *kashal* and *kau* as metal workers in the Newars of Kathmandu valley while in the Terai, there are *lohars* for making iron implements. Till today, these people have preserved the inherited knowledge of metal technique.

A blacksmith's house in the hills contains an anvil called '*arana*' where charcoal used as fuel for making metal implements. These were the people who introduced different kinds of war weapons and their weapons played a crucial role in changing the course of history during medieval period. They also supplied the implements required for household affairs and agricultural activities to the larger segments of Nepali population.

The processed metals required for weapons were mainly supplied from within the country. During medieval period, mines were in operation in different parts of the country. Traditionally, mines were exploited by private individuals subject to the payment of a specified quantity of processed metal to the government. In the western hills, Gulmi, Parvat, Baglung were famous for copper mine. These areas ensured a steady supply of metals for the munitions industry during the period of unification and Anglo-Nepal war (Regmi, 1999: 162). Nuwakot, Banepa, Dolakha and Dhading were some other areas nearer to Kathmandu valley, where the deposits of iron, copper and lead were available (Chhetry & Rayamajhi, 2060: 372).

The principal manufactories were established at Sundarjal, Nakhu, Sankhu and Thimi in Kathmandu valley. Some other areas like Nuwakot, Tansen in Palpa and Pyuthan also had the access of arms manufacturing. Nakhu manufactory was famous for the introduction of breech-loading rifles. Nakhu machinery was worked by five engines with 14 horse power. Many gun parts had been imported including the locks used on the flint lock muskets. Gun powder was manufactured in Nepal. The sulphur to make gun powder was purchased from Calcutta (Walter, 2005: 56).

Major Weapons

The swords, *khunda*, *tarwar* and *khadga* in Nepali, are believed to have appeared with the innovation of metal in human civilization. From the very ancient time, the swords had occupied an honorable status worldwide. It was most popular all over the world because it was a weapon that offers many possible varieties in form as well as great versatility in use. Apart from this, the sword is considered as a symbolic weapon in many cultures and as an essential part of ceremonial use, especially for military honor (David, 1980: 24). This practice is prevalent even today in Nepal. A straight weapon like a sword called *kiricha* has been an essential part of the ceremonial attire of the high ranking Nepali military officials from the medieval period.

The *khunda* and *tarawars* were in wide circulation during the period of constant war in medieval Nepal. This fact is corroborated by the

presence of large number of such weapons preserved in the National Museum of Nepal. Hindu scriptures mention that attacking is the best way of protection and *tarwar*, the sword is better than shield. There are references in *gopalraj vamsavali* about how the kings seized numerous *dhal* and *tarwars* from the rebels and how Jayashiti Malla gave permission to the people to use 1700 *dhal/tarwars* on the 8th day of Astami in the month of Aswin (Vaidya, 2049: 38). This reflects the significance of *dhal* and *tarwars* in those days.

During *dasain* festival, *khadga*, the sword is ceremoniously blessed and a special procession is observed on this occasion. On this day, The Newar people of Kathmandu valley celebrate a symbolic ritual called "*paya*" carrying *tarwar*, *khunda* and *khukuri* to cut the *kubhindo*, a white melon to symbolize the destruction of evil spirit in each house.

Khunda is a typical form of the sword sharpened along the tip and the inside edge of the curve. This type of swords was equally effective for both cutting and thrusting. It is assumed that *khunda* was known as "*kora*" in the beginning. This weapon was in prevalence both Nepal and India particularly for sacrificing the big animals (*Ibid*). The distinct style and form have made Nepali *khundas* as one of the special weapons which is incomparable in the whole region. *Khunda* was the main weapon to chop the big animals like buffalos on the occasion of *dasain* festival at the temples around Kathmandu valley.

The Nepali *khundas* represent a distinct feature of rich decoration with typical symbol of floral design, half moon, an auspicious sign *swostik*, the hexagon *sathakona*, and an eye symbol in the upper part of the blade. These typical symbols may have the religious and cultural meaning prevalent in the contemporary polity and society of medieval Nepal.

Khadga is another form of the sword, which holds cultural significance in Nepal. Kathmandu valley in ancient time was a huge lake. According to the legend, Manjushree cut off the mountain with his magical *khadga* towards the south near Chobhar and the water of the lake drained out and the valley became habitable. It is interesting to note that the city of Kathmandu was established in the shape of *khadga*, one of the important attributes of Devi. All

these references manifest the symbolic importance of *khadga* in Nepal. There is also a sharp dagger on the other side of the handle in some of the *khadgas*, which was used to attack the enemy coming from behind.

Khukuri, a curved Nepali knife, was another distinct weapon that was developed and designed in Nepal. Due to the lack of authentic source materials, the antiquity of *khukuri* in Nepal is difficult to trace out. The National Museum houses an oldest piece of *khukuri* that was belonged to Drabya Shah (1559 AD) then king of Gorkha. The *khukuri* first came to be known to the western world during the Anglo-Nepal war of 1814-16. After that, *khukuri* was widely known to many parts of the world when Nepali soldiers took part in the first and second world wars. In many occasions, the Nepali soldiers showed their bravery with a single weapon that was the *khukuri*, a well-renowned combat knife.

On the basis of shapes, basically there are two types of *khukuri*. The *khukuris* from eastern Nepal are usually regarded as the thinner and often referred to as *sirupate*. And the *khukuris* from western region are generally broader and referred to as *buduna* or *banspate*. The name *sirupate* is coined after the leaf of *siru* plant while *buduna* and *banspate* named after a fish with large head and a bamboo leaf respectively.

Guns and Rifles

The eighteenth century marked the turning point in the development of arms and weapons in Nepal. It is believed that the arms-making industry in Nepal existed prior to the foundation of the kingdom in 1768 AD, but was then clearly primitive. Hudgson mentioned that there were five government owned iron-ore mines for military purposes and the wrought iron was used for guns production (Walter, 2005: 21).

Some scholars opine that the guns were introduced in Nepal from 17th century onwards. Some historical records have given information how Prithvi Narayan Shah, then king of Gorkha, had brought some arms ammunitions to use in the unification campaign from his trip to Banaras around 1744 A.D. He had brought some *kaligadhs*, gun technicians, and gun trainer along with him at that time. Prithvi Narayan Shah used the guns during his attack on Kantipur and Bhaktapur. Even

though, according to Father Constantino Loro who was in Kathmandu around 1740 AD, the guns were very few till that time (Vaidya, 2049: 43). The guns of Prithvi Narayan Shah preserved in the National Museum seem to be the initial form of muzzle-loading guns called *bharuwa banduk* in Nepali dialect.

The guns and pistols are recorded in the list of weapons collected from the palace of Ranjit Malla of Bhaktapur. Three kinds of guns like *laskari*, *jirahi* and *jajail* were in use in Kathmandu valley. Among them *charnalya* and *pandhra todawal* guns were considered as the most significant. Most importantly, the documents have informed that the Malla kings had already started to produce the guns in Kathmandu valley. The first information on the use of pistols has also come from Bhaktapur during medieval period (*Ibid*: 39).

By the end of nineteenth century, Nepal made a great leap forward in the field of arms production. An advanced machine gun, widely known as Bir Gun was invented and made by Nepal's then foremost military engineer Gen. Gehendra Shumsher Rana in 1896 AD. The story behind the innovation of this gun is quite interesting. The Nepal government had proposed British India to supply some machine guns to Nepal. However, despite Nepalese request to purchase machine guns, the British refused to provide access to machine guns due to fear that Nepalese would copy the design and they would have too many automatic weapons and could challenge British power in India. But Gehendra Shumsher Rana could not stay silent. Undaunted, he imported machines required for the construction of the gun from Britain via Calcutta and succeeded to introduce an advanced machine gun with total weight of half-ton. Gehendra Shumsher dedicated his invention to his father Bir Shumsher, then Rana prime minister and after him it was named as "Bir Gun."

Some military engineers are of opinion that Bir Gun was designed with some impression of a British model of the American Gardner machine gun. But there were some significant differences. The caliber of this weapon was different from the Gardner gun. Since the Nepalese had already built up a large supply of ammunition for Martini-Henry rifles, Gehendra designed the Bir gun to use the

same cartridge as the Martini-Henry. One more curious difference was that the crank was turned backward instead of forward (i.e. counter-clockwise) that made easy to operate the weapons for longer period without fatigue. The technology applied in the manufacture of the Bir Gun was not even in the hand of German during that period.

The canon technology was also developed in Nepal during medieval period. Canon foundries were existed at Kathmandu and Tansen, Palpa nowhere else (Walter, 2005: 35). The medieval principalities like Parbat, Lamjung, Gorkha, Makawanpur, Bhaktapur, Palpa and Chisapani *gadhi* had the access of canons. Canon was regarded as a status symbol and also as a weapon of great military importance. Even today there is a canon in the fort of Kalikasthan of Lamjung palace which is inscribed as "*Shree samvat* 1598." In Gorkha, Prince Chandrarup Shah had built a canon in 1636 AD. Palpa entertained the access of canons even before Gorkha and Lamjung. Another canon is preserved at Thandapkot of Parbat and a canon called *kali top* is also preserved at Chisapani *gadhi* even today (Vaidya, 2049: 42).

The medieval canon technology further led to the growth of more advanced canons during modern period. The Bhairab canon displayed in the National Museum is one of the living examples to understand the sheer engineering talent of Nepali people of the period. Before that, double-barrel canon was already manufactured in Nepal in 1815 AD that also can be seen in the museum gallery. But no written documents are available to know much about the mechanism the Nepali engineers applied in the field of making such advanced guns and canons.

Conclusion

The ancient arms and weapons of Nepal hold greater importance in order to understand the Nepali technology developed in different phases of history. Starting from the rudimentary stone tools, the weapon technology has come out into more advanced stage passing through various stages of development. With careful observation and study of the ancient Nepali arms and weapons one can have the knowledge of different facets of particular period of Nepal's history. These weapons provide a glimpse of multiple human dimensions and the

polity associated with them. Moreover, they also give insight into the political events, the background of weapons technology and the developmental trends in the field of Nepali weapons industry. There is a need of integrated scholarly research and investigation to unfold the multi faceted aspects of ancient arms and weapons of Nepal in the days to come.

(Associate Professor of Archaeology, Tribhuvan University)

References :

- Chhetry, Ganesh & Ram Chandra Rayamajhi. *Nepalko Itihas*. Kathmandu : Asia Publications, 2060.
- Gurung, Jagaman. "Gurung Samajma Dasainko Bahiskar wa Apariharyata" (Dasain : Observe or avoid in Gurung Community) *Historia*. IV-V (2057 VS) : 56-57.
- Hamal, Laxman Bahadur. *Military History of Nepal*. Kathmandu : Sharda Pustak Mandir, 1995.
- Harding, David. (ed.). *The Complete Encyclopedia of Weapons*. England: W.H. Smith and Sons Ltd., 1980.
- Herbert, Judith. *The History of Weapons*. England: Tewnty-First Century Books, 2005.
- Nesturk, M. *The Origin of Man*. Moscow : Pgress Publishers, 1967.
- Regmi, Mahesh Chandra. *A Study in Nepali Economic History*. Delhi : Adroit Publishers, 1999.
- Vajracharya, Dhanavajra. *Lischhavi Kalko Abhilek*. Kathmandu : CNAS, Tribhuvan University, 2030.
- Vaidya, Tuls Ram. "Nepalko Prachin tatha Madyakalin Sainik Itihas" (The Ancient and Medieval Military History of Nepal) in Shiva Prasad Sharma (ed.) *Nepalko Sainik Itihas*. 2049 VS : 35-43.
- Walter, John. *Guns of the Gorkhas*. England: Tharston Press, 2005.
-

On Cultural Tourism

Lumbini: The Abode of Peace and Nirvana

- Dr. Shaphalya Amatya

Before his death Gautama Buddha told his lamenting disciple Ananda that after I am no more, "O Ananda! Men of belief will visit with faithful curiosity and devotion the four places- where I was born..(Lumbini)...attained enlightenment Bodha Gaya)...gave the first sermons (Sarnath)...and where I passed into Parinirvana..(Kusinagar)". Today the whole world knows that Lumbini is the sacred place in Nepal where the great soul, Buddha was born in 563BC. Recent archaeological findings have proved that Lumbinigram or village was already existed in 1300BC, around 600 years before the birth of Buddha. No one can think of any other place so important than Lumbini, where the Prince of Peace and Love was born, who tried to give salvation or nirwana to the suffering human beings from this miserable world.

During the time of Buddha Lumbini was most probably a grove or a garden where beautiful flowers, trees, birds and animals used to frequent. Till the archaeologists working at Lumbini do not bring into our notice the history of Lumbini before the visit of Mourya emperor Ashok in 249BC, we are bound to trace its' history from that time onwards. But one can easily assume that Lumbini has been a holy place of pilgrimage among the Buddhists since the time of Buddha and certainly it became a very popular pilgrimage centre after the death of Buddha.

After the visit of Ashok in 249BC Lumbini was lost into oblivion for about six hundred years. In course of time probably some pilgrims might have visited Lumbini but we have written records from the time of the Chinese traveler Fa-hien. In 405 AD the famous Chinese traveler Fa-hien visited

Lumbini. In fact his visit had heralded the series of visits by Chinese pilgrims including Hieun-Tsang in 636AD. The accounts of these famous Chinese travelers in fact paved the way to the later explorers and researchers to search and identify Lumbini. In 1896AD Nepalese Governor of Palpa District General Khadga Shumsher and Dr. A. Fuherer, an employee of Archaeological Survey of India discovered and opened the pillar inscription erected by Emperor Ashok declaring or indicating that it was the spot where the mighty soul and the sage of the Sakyas, Lord Buddha was born. The opening of this pillar inscription became the global news. The inscription says: "Twenty years after his coronation, King Piyadasi, Beloved of gods visited this spot in person and offered worship at this place, because the Buddha, the sage of the Sakyas, was born here...."

In the medieval period in 1341AD King Ripu Malla of western Nepal, who was an ardent Buddhist visited Lumbini as a pilgrim and inscribed his name on the top of the Ashokan pillar. We do not have records of visiting pilgrims after the visit of King Ripu Malla in the 13th century but the archaeological findings in this area encourages us to say that the pilgrims have been visiting Lumbini though it was very remote and virtually turned into a jungle even after the 13th century.

In 1899AD the Archaeological Survey of India deputed Purna Chandra Mukerjee, an archaeologist to explore and find out more information on Lumbini. In 1932-39 the Nepalese enthusiast and intellectual Rana General Kaiser Shumsher excavated the Maya Devi temple and conserved it as he thought proper. In fact, the present architectural shape of the temple

was based on that old temple. In 1956 the Fourth Assembly of World Federation of Buddhists was organized at Lumbini. Numerous Buddhists and scholars got opportunity to visit Lumbini at that time. International interest shown by the Buddhists from all over the world in that conference had compelled the Nepalese Government to take serious interest in the protection and development of Lumbini. The visit of UN Secretary General U Thant in 1967 became the turning point which attracted attention of international world in the protection and development of Lumbini. As a result of this visit the renowned Japanese architect Kenjo Tange was given responsibility for preparing the Lumbini Master Plan in 1972, to develop Lumbini as an important pilgrimage centre. The preparation of the Master Plan was completed in 1978 and it was decided that the Plan will be implemented in phase wise basis.

In November 1978 H.E. J.R. Jayewardene, the President of Sri Lanka and his consort visited Lumbini. This visit of Sri Lankan President has been followed by the visits of series of other Sri Lankan personalities including presidents and prime ministers and ministers. In 1981 UN Secretary General, Dr. Kurt Waldheim visited Lumbini. His visit was followed by the visit of another UN Secretary General Mr. JAVIER Perez de Cuellar in 1989. While visiting Lumbini he said that "In a world driven by strife and social injustice, and threatened by nuclear catastrophe, the message of the Buddha has most compelling clarity".

Every year numerous dignitaries from all over the world have been visiting Lumbini to pay homage to Lord Buddha. Hundreds and thousands of pilgrims have been visiting Lumbini to get peace and salvation. Recently hundreds of Chinese, Sri Lankans, Thais, Burmese, Japanese and people from other Buddhist countries have been throwing themselves at Lumbini.

In 1991 a tripartite agreement or memorandum was signed between Department of Archaeology, Lumbini Development Trust and Japanese Buddhist Federation for excavation and conservation of the Maya Devi temple. It took about a decade to complete this task. Most probably the

foundation of the Maya Devi temple was placed along with the pillar inscription by Emperor Ashok himself because the excavations conducted on site has found material evidence of the Mourya period. Excavations have also proved that there are structures constructed in different period of history from the Mourya period to the present century. The temple was restored and enlarged during the Sunga period, Kushan period, Gupta period, mediaeval period and modern period. The present look was given very recently only in 2003. The Maya Devi temple is encircled by numerous other architectural edifices of archaeological and religious importance such as stupas of different shapes and sizes, monasteries etc. The pilgrims worship and pray in front of these ancient edifices including the Maya Devi temple with great veneration.

In 1997 Lumbini was enlisted in the World Heritage List. While enlisting Lumbini into the World Heritage List UNESCO categorically stated that the site of Lumbini is inscribed in the list on the basis of cultural criteria. It further said that "as the birthplace of Lord Buddha, the sacred area of Lumbini is one of the holiest places of one of the world's great religions, and its remains contain important evidence about the very nature of Buddhist pilgrimage centers from a very early period". In 1998 the First World Buddhist Summit was held at Lumbini. The summit has helped to promote Lumbini as a holy pilgrimage site for all the Buddhists of the world. In February 2001, another International Buddhist Conference was organized at Lumbini

In 2002-2003 BS the restoration of the Maya Devi temple was completed and the most venerated and the oldest artistic evidence of the birth of Buddha the nativity sculpture was reinstalled inside the temple along with the recently discovered "the Marker stone".

The Marker Stone was a landmark discovery and also the most valuable evidence to identify the spot where the Buddha was born. This most valuable piece of evidence was discovered inside the Maya Devi temple during excavation in 1996 just above the natural soil. It is believed that "the Marker stone" (Silabigadavicha) was placed on the exact

spot where Queen Maya Devi gave birth to the noble soul during his pilgrimage in Lumbini by none other than Emperor Ashok himself. The first structure of architecture was constructed there by covering this "Marker Stone" in the Maurya period and in the later years structures of different shapes and sizes were constructed at that very spot overlapping the old one which continued till the present century. The Marker Stone has been a centre of attraction to the pilgrims these days and they feel very satisfied having the sight or darshan of this holy stone. The size of the Marker stone is 70X40X10cm.

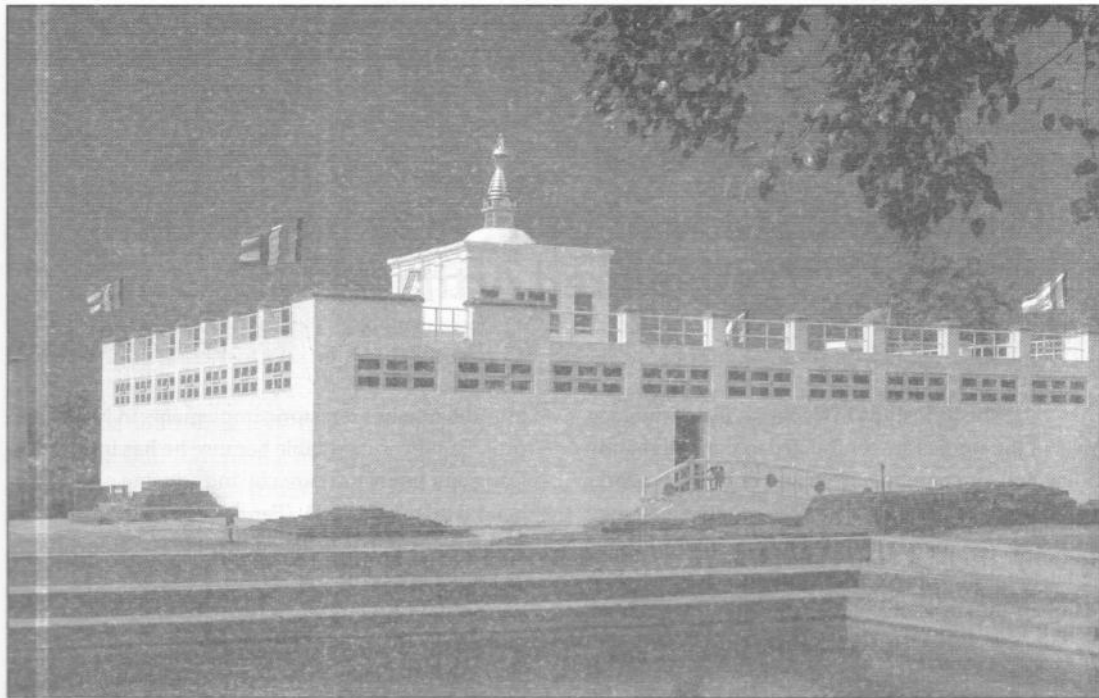
The pillar inscription erected by Emperor Ashok in the 3rd century BC was the earliest evidence which had identified Lumbini as the birth place of Lord Buddha. It is therefore the most venerated and very important edifice to the pilgrims. The pilgrims feel happy and emancipated with folded hands they pray to Lord Buddha for their salvation by making circumambulation of this sacred pillar. They make circumambulation to this holy pillar as many times as possible with deep veneration. The pillar contains an inscription in five lines in the Pali language and Brahmi script. But the discovery of the Marker stone has changed the meaning of the text of this inscription. It says: When the king Devanampriya Priyadarsin (Ashok) had been anointed twenty years, he came himself and worshiped (this spot). He caused to be made (the structure) with the enclosure (or wall) (to protect) the stone being in its natural condition, i.e. a piece of natural rock (handed down) that "the Buddha Sakyamuni was born here", and caused a stone pillar to be set up. Since the Blessed One was born here, the village of Lumbini was exempt from taxation, and paying (only) an eight share (for a sixth share) of the produce.

Very sacred and important evidence is the nativity sculpture. The nativity sculpture is depicting the scene of the birth of Prince Siddhartha Gautama. Standing thus holding the branch of a Sal tree, Queen Maya Devi gave birth to Lord Buddha. In the pace of time the sculpture has suffered a vertical abrasion and is broken into three pieces. P.C. Mukherji, an archaeologist is of opinion that this sculpture was executed "under the orders of Ashok"

because it is similar in material and workmanship to the Yaksha- door keepers of Pataliputra of the Mouryan period. However, V.S. Agrawal, a noted art historian thinks that it is a replica of the figure set by Ashok made during the Kushan period. Mrs. Debala Mitra, an Indian archaeologist, thinks that stylistically the sculpture is ascribable to the Gupta period (i.e. 3rd century AD) only. Whatsoever it is the most ancient artistic heritage yet discovered at Lumbini and its vicinity besides the hordes of clay antiquities found there which could be easily dated back to the Mouryan period. The pilgrims feel very contented once they have a look or darshan of this ancient statue and they pray to the deity with their folded hands with great devotion.

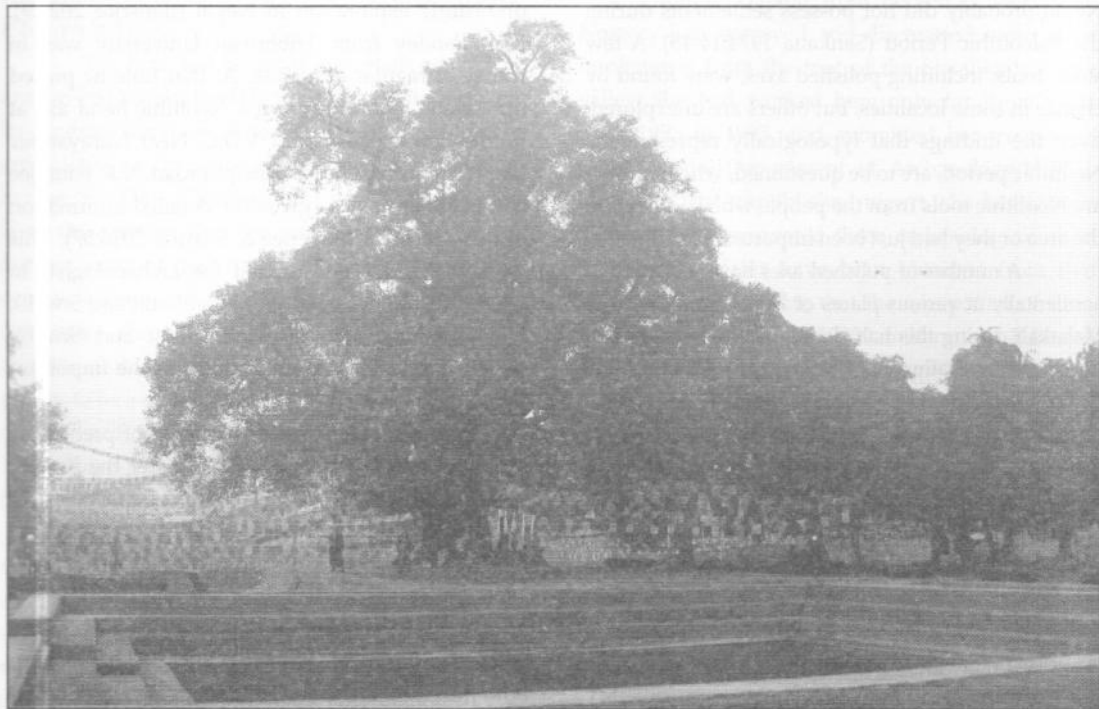
Last but not the least is the pool called "Puskarini" in which it is believed that queen Maya Devi took a holy dip just before giving birth to Siddhartha Gautama and also where the newly born Buddha was given his first purification bath. The pilgrims want to touch the holy water of this pond and purify their bodies by sprinkling its holy water.

In 2004 from 30 November to 2 December the Second Buddhist summit was organized at Lumbini. All these events organized by Nepalese Government have been focusing Lumbini not only as the birth place of Lord Buddha but also a great pilgrimage centre for all human beings who believe in world peace and brotherhood. The theme of the summit was "Lumbini: A Symbol of Unity in Diversity- the Fountain of World Peace". No peace lovers in this world can think of any other sacred place other than Lumbini, where the prince of peace and non-violence, Lord Buddha was born. Lumbini is not a pilgrimage centre for the Buddhist world only but also to all those human beings who believe in peace, non-violence, and international brotherhood. It is this holy place on the earth where Lord Buddha had chosen to take birth for giving nirvana or salvation to the human beings from this miserable world. Therefore, before it is too late the Government of Nepal and Lumbini Development Trust should try their utmost possible means to turn Lumbini as a World Peace City.

Source: DoA

Maya Devi Temple

Source: Suresh Suras

Puskarini

Prehistoric Study of Dang Area and Recently Discovered Artifacts

- Dr. Shiv Kumar Subedi

Prehistoric study in Nepal is still in its infancy. Most of the studies are centralized in the Kathmandu valley and surrounding areas and only a few works have been done in rural parts of the country. First of all Indian archaeologists had given keen interest in the archaeological research of Nepal. In 1962 A.D., R.B. Joshi, an Indian archaeologist and the then H.M.G. Nepal, had surveyed in Bagmati and Vishnumati areas in Kathmandu valley (Banerjee 2025:6). In the beginning of prehistoric study, it was thought that Nepal probably did not possess settlements during the Paleolithic Period (Sankalia 1974:14-15). A few stone tools, including polished axes, were found by chance in some localities, but others are unexplored. Even the findings that typologically represent the Neolithic period, are to be questioned, whether these are Neolithic tools from the people who had lived in the area or they had just been imported from outside.

A number of polished axes have been found accidentally at various places of Nepal from Mechi to Mahakali during this half decade of the beginning of history. Dang, Kathmandu, Dolakha, Palpa, Chitawan, Nawalparasi, Sankhuwasabha, Morang and Jhapa districts are the important sites from where the Neolithic tools have been discovered but only one polished axe from Nawalparasi was found with other archaeological materials. As Sharma says: on the basis of grey ware and its associated pottery, Surface collection from this side, it may be suggested that this can give us some archaeological evidences of the Neolithic phases up to historical period (Sharma 2040:3)

Dang has its own history of prehistoric study related to that of Nepal. It is grateful for the first

introduction of prehistoric implements in Nepal and prof. Pandey is credible because he has introduced Dang as a prehistoric area by introducing a Neolithic hand axe in 1966 A. D. (Pandey 1997:61). In relation to this context, it is believed that the warmer climate, of the valley or of the Terai was ideally suited for the habitat of the prehistoric man, the course of the numerous rivers that traverse the space between Mahabharat Lekh and Siwalik hills are therefore likely to be the most fruitful ground for systematic prehistoric exploration in Nepal (Banerjee 2025:9). R.N. Pandey from Tribhuvan University was in course of regular excursion. At that time he picked up a stone tool which was a Neolithic hand axe at Katuki Sewar of Dhikpur V.D.C. Near Narayanpur Market area on Ghorahi -Tulsipur road. N.R. Banerjee and J.L. Sharma have given the detailed information of this specimen (Banerjee & Sharma 2026:57). This work of Pandey encouraged the archaeologists to survey the valleys between Mahabharat and Siwalik hills. Locating between Mahabharat and Siwalik hills, Dang valley should be kept as the important point of exploration.

Dang has its own importance of prehistoric study related with that of Nepal. After the finding of R.N. Pandey, J. L. Sharma from department of Archaeology, H.M.G. Nepal, found a new stone tool of Neolithic period at Gwarkhola nearby Airport in 1968 A.D. it is described thus, it is made of gneissic granite, it is 8.8 cm long, and it is almost hemispherical splayed cutting edge has a diameter of 7cm. Flat on both the sides, the specimen has a rectangular cross-section (Banerjee & Sharma 2026:57).

In view of the earlier discovery of a Neolithic axe of oval cross-section in the valley of Dang, the probability of the specimen being a tool may perhaps be conceded and in this context it would tentatively imply an admixture in the valley of Dang of the tools to the two distinctive types, if not their actual meeting ground. Sharma has come to the conclusion after the discovery of Ramapithecus and the prehistoric implements from different parts of Nepal along with Dang that the Siwalik range, extended from Mechi to Mahakali is an important area for the archaeological research. (Sharma 2038:9).

The third discovery from the Dang valley is made by Dilli Raj Sharma in 1981 at Bijauri, near the site of J.L. Sharma. It was found at the time of the construction of Ghorahi-Tulsipur road which was dug out of approximately 10 ft. depth from the surface. This is the celt made in dark greenish chalcedony celica. Its length and surface are 7 cm and 5.3cm respectively. However the butt end is broken, it must have been round or narrow so that it can be used by fitting into the hole of a wooden stick (Sharma 2049:9).

The next and far most important geological and prehistoric study of Dang valley was undertaken by Gudrun Corvinus from German. Her study was centralized on the geo-archaeological investigation in the Siwaliks (Churias) of western Nepal. She is of the opinion that the intensive survey of the last ten years of the project proves that Nepal was occupied again and again from as early as the early Paleolithic through various stages of Paleolithic and Mesolithic culture to the Neolithic. Dang now proves to be a region with a rich prehistoric heritage. (Corvinus, 1994:8). To arrive in the conclusion, she has enlisted more than 50 localities of Paleolithic to Neolithic origin in Dang-Deukhuri area; 23 in Dang, 10 in Tuhi, 26 in Deukhuri and 5 in Musot. Among these artifacts majority belongs to a flake chopper corescraper industry of the terminal Pleistocene (ibid). Dang and Tuhi are geographically correlated while Musot is a small rivulet, originated from the northern branch of Siwalik range, lying in the southern part of Dang valley was by the people of the

Neolithic period who left their remains of polished stone - axes and cord marked pottery as evidence of their presence in Dang and Tuhi valleys. The remains are very scanty and quite scattered by erosion (ibid). The artifacts that she has collected are of quartzite, silica and tuffaceous material. These as flake, core and corescrapers of the Paleolithic and Mesolithic times (Corvinus 2041-2042:9-11). Her findings have been preserved in National Museum at Chhauni, Kathmandu.

In the month of April 1986, a survey team of CNAS discovered some microliths. At that time, several points were collected. In course of the survey of which one point from the terrace of Sewarkhola is more like a burin and shows a ridge in the middle One 11.2 cm long point from the terrace of katuwakhola, should be taken as point - cum - side scraper for its cutting edge on the side. Several side scraper- cum- points, burins, notched points asymmetrical points and blades of none geometrical types were found at different place of Dang (Pandey 1987:120).

Randy Haland from Bergen University of Norway had surveyed and discovered some stone implements from the foot of the Siwaliks in Dang valley. She had worked here only for three years from 1993 to 1995, and submitted her excavation report to the Department of Archaeology/H.M.G. Nepal. In that unpublished report, she has written that her team excavated three archaeological sites. Radiocarbon dates have been obtained from two sites and these indicate that the occupation of sites. Gidhiniya was during 12000 millennium B.P. and Majhagatuwa was occupied during 8000 millennium B.P. She is of the opinion about the third; Raniyapur site that this site seemed quite deflated and the settlement debris indicate that the upper part of the site might have been occupied until quite recent past. The raw material employed when making the lithic artifacts were mostly quartzite with some tuff, both raw materials were available locally, as water rolled larger pebbles. Lithic artifacts consisted mostly of flakes -cores and smaller chiefs. Very few standard tools found consisted mainly of different types of scarpers. The arrow heads appear to be similar to

Mousterian types of points. The Tuhi valley shows that the foot hills of the valley were quite extensively occupied. Thirteen sites were located during the survey and one more was recorded in the excavation year 1995. The dates indicate that the area was occupied certainly from the late Pleistocene to early Holocen Haland 1995.

Kumar Lal Joshi as a representative of H.M.G. and Bikash Acharya, a student of the same University was in that team. In the survey period, they collected some Paleolithic artifacts from different parts of the southern belt of Dang valley at the foot of the Siwalik range. In the survey period of 1993, this team succeeded to discover two acheulian hand axes, and a cleaver from Gaihrakhuti (Joshi 1997:83). Acharya has given brief information about most of the findings of excavation. According to him the findings are as following (Acharya 1997 :36-47).

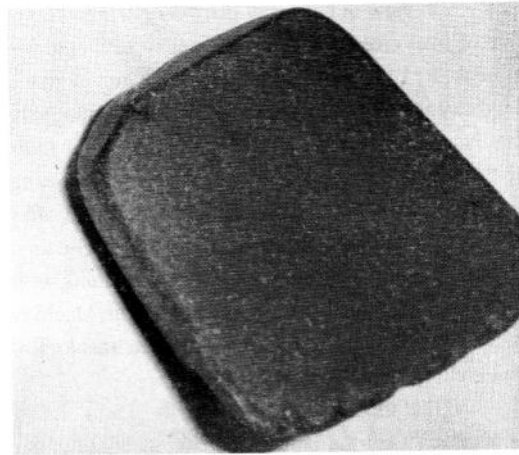
Gidhiniya site

The total number of artifacts is 1306. Tool consists of 74 artifacts (5.6%) and debitage is 1232 artifacts (94.4%) among debitage 63 (4.8%) are normal cores, 10(0.8%) step flaking cores, 63(4.8%) Primary flakes, 754(57.7%) secondary flakes, 26 (2.0%) step flakes and 316 (24.2%) chips.

Majhaghatuwa site

The total number of artifacts is 2049. Tool consists of 165 artifacts (8.0%) and debitage 1884 artifacts (92.0%). Among debitage , 121(5.9%) are normal cores, 19(0.9%) step flaking cores, 42(2.0%) cpre fragments, 1.1(4.9%) primary flakes, 793(38.1%) secondary flakes, 61(3.8%) step flaking flakes, 2 (0.1%)core flakes and 745 (37.2%) chips.

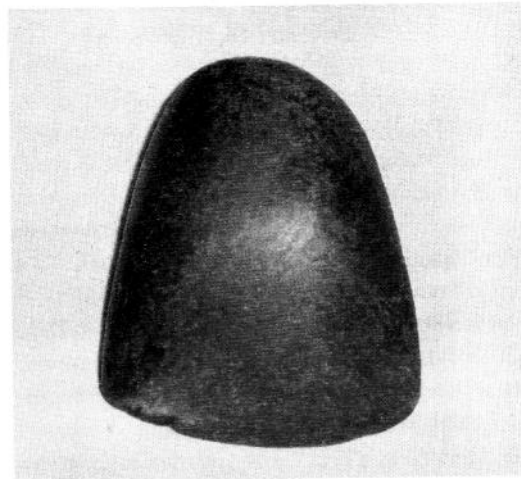
Stone implements from different areas of Dang have been collected during the field survey period. All of them are surface findings without other associated findings. So the date can be determined by the relative dating method only. Three of them are more important than the others. One of them has been discovered from the Babai river belt near by Banatpur, a site of corvinus, which has the following details.

Length : 4cm
Width : 3cm
Maximum thickness : 2 cm

The butt is narrower than the blade side. Typologically, it resembles Mesolithic feature. It can be a scraper, which had been used for skinning from dead body. The main feature of this artifact is to be a special for thumb for cutting nicely.

Next two artifacts are found at Ranaghara village fo Laxmipur VDC. One of them is hand axe and another is broken point or javelin. The axe has the following details;

Length : 5.7cm
Width in cutting edge : 4cm
Width in but : 2 cm

Next specimen is broken stick typed. It has the following details;

Length : 7.5 cm
Width in thick part : 2.8cm
width in thin part : 2.5 cm

The cutting side is lost. So the actual length and other feature are unknown. Due to the polished surface, it is from Neolithic period. These two Neolithic artifacts were preserved by a farmer in the form thunderstone and I got them with the help of Hemkarna, one of graduate students of the same village.

The above facts prove that the first human habitation in Dang valley was started from the northern foothill of Siwalik range or the southern border of the valley prior to the origin of settlement. But further detailed scientific study is necessary to find out more about the subject matter.

Work Cited

Acharya, Bikash () *Prehistory of the Dang* unpublished Manuscript of M. Phil Dissertation for bergan University. Norway.

Banerjee. N.R. (2025) *Ancient Nepal No 6* Kathmandu: the Department of Archaeology H.M.G. Nepal.

Banerjee N.R.& Sharma J.L (2026) *Ancient Nepal No 9* Kathmandu : The Departmet of Archaeology H.M.G. Nepal

Corvinus, Gedrun (1994) *The Prehistory of Nepal* Abstract of an unpublished paper presented to the world Archaeological congress, Delhi.

_____ **(2041-2042)** *Ancient Nepal No 86-88* Kathmandu: The Department of Archaeology H.M.G. Nepal

Joshi, K.L. (1987) *Contribution to Nepalese studies Vol. 24 No. 1* Kritipur: center for Nepal & Asian Studies T.U.

Pandey, R.N. (1987) *Contribution to Nepalese Studies Vol 14. No.2* Kritipur: center for Nepal & Asian Studies T.U.

_____ **(1997)** *Making of modern Nepal* New Delhi : Nirala Publication

Sharma, Delli Raj (2049) *Ancient Nepal No. 106* Kathmandu: the Department of Archaeology H.M.G.

Sharma, J.L. (2038) *Ancient Nepal no. 61-64* Kathmandu : the Department of Archaeology H.M.G.

_____ **(20401)** *Ancient Nepal No 75* Kathmandu : The Department of Archaeology H.M.G.

पूर्वी नेपालको एकीकरण पछि संक्रमण व्यवस्थापनमा काजी आसा खत्रीको योगदान

- डा. सोमप्रसाद खतिवडा

१. पृष्ठभूमि:

नेपाल एकीकरण अभियान निकै जटिल कार्य थियो । पश्चिमका बाइसे र चौविसे, उपत्यकाका कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुर लगायत पूर्वी नेपालका विजयपुर राज्यको अस्तित्वका कारण हालको नेपाल विभिन्न ५३ वटाभन्दा ज्यादा राज्यहरूमा विभक्त भएकाले कहिले ती राज्यहरूमा कसको प्रभुत्व रहने हो भन्ने कुराको कुनै टुङ्गो थिएन । तसर्थ उत्तर मध्यकालमा नेपाल एकीकरण समयको माग थियो । तत्काल शाह राजाहरूको जुनसुकै उद्देश्यबाट एकीकरण थालिएको भए पनि यस कदमले एकीकरणको आवश्यकतालाई भने अवश्य पूरा गर्‍यो र छिन्नभिन्न रूपमा विभिन्न टुक्रे राज्यहरूलाई एकै थुँगागा गाभ्ने कार्य गरेको कुरा इतिहासका पानामा पाइन्छ ।

राजनैतिक रूपमा कुनै पनि ठूला घटनाहरू भएको अवस्थामा त्यसको उचित व्यवस्थापन नभएसम्म अनेक प्रकारका संक्रमणकालीन जोखिमहरू रहनु स्वाभाविक छ । यसै क्रममा नेपाल एकीकरणताका थुप्रै राज्यहरूले आफ्नो अस्तित्व गुमाउनु परेकाले तिनीहरूले बेलाभौकामा स्वतन्त्र हुन खोज्नु स्वाभाविक देखिन्छ । यसै क्रममा नेपालका विभिन्न भागमा एकीकरणपछि लामो समयसम्म संक्रमण काल रहेको र यसको छिनो फानो हुन पनि लामो समय लागेको कुरा तत्कालका विभिन्न ऐतिहासिक घटनाहरूले दर्साएका छन् ।

नेपाल एकीकरण पश्चात् गोरखामा गाभिएका राज्यहरू सधैं गोरखाली अधिनस्त स्वीकार गरेर बसेको देखिँदैन । केन्द्रको अवस्था हेरेर बेलाभौका तिनीहरूले स्वतन्त्र हुने चेष्टा गरेको तथा ती क्षेत्रहरूमा लुटपाट र काटमार हुने गरेका विभिन्न घटनाहरू इतिहासका पानामा पाइएका छन् । यसमा भने पूर्वी नेपालको चैनपुर भेगमा एकीकरण पछिको संक्रमण र त्यसलाई समाप्त गर्न काजी आसा खत्रीले गरेको प्रयास तथा उनको योगदानको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. परिचय:

हाल संखुवासभा जिल्लामा पर्ने चैनपुर बजार विगतमा पूर्वको महत्वपूर्ण नाका, केन्द्र र गढी थियो । विजयपुर राज्यको अस्तित्व छँदा चैनपुर भेग पनि यसैको अधिनमा भए पनि तराईमा शासन गर्ने सेनहरूले आफ्नो अधिनत्व मात्र स्वीकार गराई चैनपुर भेगमा यहाँका स्थानीय किराँतीहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा शासन गर्न छुट दिएको देखिन्छ । धेरै पुरानो इतिहास बोकेको यो स्थान मध्यकाल तिर महत्वपूर्ण किल्ला, केन्द्र, गोला र बजारका रूपमा परिचित थियो । हाल अलैंची, अम्लिसो र महत्वपूर्ण जडीबुटीहरू पाइने र अति रमणीय भए जस्तै विगतमा पनि यो स्थान पूर्वी पहाडको ज्यादै महत्वपूर्ण किल्ला थियो । पूर्वी पहाडको विशेष गरी अरुण पूर्वको सिक्किमसम्मको प्रशासनिक कार्य यसै स्थानबाट चल्ने गर्दथ्यो । काठमाडौंको हनुमानढोका दरबारदेखि चैनपुर ७४ कोश पूर्वमा रहेको कुरा त्यहाँको एउटा प्रस्तरमा लेखिएको छ ।

पुराना पाटी, मठमन्दिर, किल्ला र अभिलेखहरू प्रशास्त्रै पाइने चैनपुर भेगमा मध्यकालको उत्तरार्धदेखिका ऐतिहासिक सामग्रीहरू पनि पाइने गर्दछन् । संभवतः कोशीपूर्वको यति धेरै ऐतिहासिक सामग्रीहरू पाइने स्थान पनि चैनपुर नै हो । यस भेगमा मध्यकालतिरका कैयन मठमन्दिरहरू आजसम्म जीवित छन् भने तिनीहरूलाई हजारौं रोपनी जमिन गुठी राखिदिइएको छ । यसबाट ऐतिहासिक रूपमा पूर्वी पहाडको सवैभन्दा महत्वपूर्ण स्थान चैनपुरनै रहेको देखिन्छ ।

३. नामकरण:

विगतमा गोला, गोवा, पल्लो किराँतको चैनपुर र सुखिम चैनपुर आदि नामहरूले परिचित चैनपुरको (ढुङ्गेल, २०६५: ३८) प्राचीन इतिहास स्पष्ट छैन । मध्यकालताका यस स्थानलाई सिद्धपुरसमेत भन्ने गरिएको तथ्य तात्कालिक केही

लिखतहरूले दिएका छन् । यसको नाम चैनपुर रहनाको कारण खोजी गर्दा विगतमा यस स्थानमा व्यापारव्यवसायको विकास अत्यधिक मात्रामा रहेको र यहाँ मानिसहरूलाई चैनका साथ बसेर खानलाउन समस्या नभएकाले चैनले खानेवस्ने स्थानका रूपमा चैनपुर भनिएको हुन सक्तछ । पूर्वी पहाडको महत्वपूर्ण नाका रहेको र यहाँबाट किमाथाङ्गा नाका नजिकै भएकाले यस भेगबाट तिब्बततिरको व्यापार पनि फस्टाएको थियो । तसर्थ यसको आर्थिक उन्नति हुनु स्वाभाविक पनि छ । यसै कारणले गर्दा मध्यकालदेखि नै उपत्यकाका विभिन्न भागबाट व्यापारीहरू व्यापारका सिलसिलामा यस भेगमा आएर बसेका पाइन्छन् । चैनपुर भेगका खेतव्याँसीहरूमा प्रशस्तै अन्नपात फल्ने हुँदा त्यहाँको उत्पादनले सालौँसाल आनन्दले खानपुग्ने भएकाले समेत चैनपुरलाई चैनले बस्ने खाने स्थानका रूपमा लिने गरिन्छ । नेपाली समाजमा प्रचलित स्वस्थानी व्रतकथामा वर्णित सतिदेवीको दाहिने आँखा पतन भएको स्थान चन्द्रपुरमा यहाँ रहेको विश्वास स्थानीय मानिसहरूमा रहेको छ । चैनपुरको सिद्धकालीको मन्दिरलाई यसै कथाका आधारमा सतिदेवीको आँखा पतन भएको मान्ने गरिन्छ । त्यहाँ पूजाआजा गरेको अवस्थामा मानिसहरूले सिद्धि पाउने मान्यतामा त्यस देवस्थललाई सिद्धकाली पनि भनिन्छ । यसैका आधारमा मध्यकालताका यस स्थानलाई सिद्धपुर पनि भनिएको देखिन्छ । चिहान राखिएको स्थानमा शहर बसेकाले त्यस स्थानलाई चिहानपुर भन्दै पछि चैनपुर भन्न लागिएको समेत बताइन्छ । यसरी चैनपुरको नाम जसरी रहेको भए पनि यसलाई पूर्वी पहाडको महत्वपूर्ण किल्लाका रूपमा भने लिन सकिन्छ ।

४. इतिहास:

चैनपुर भेगको प्राचीन इतिहास स्पष्ट छैन । संभवत त्यस बखत यस भेगमा महत्वपूर्ण राजनैतिक गतिविधि नभएकाले पनि यसका बारेमा स्पष्ट नभएको हुन सक्तछ । तर यहाँको उत्तर मध्यकालदेखिको इतिहासको जानकारी दिने सामग्रीहरू भने प्राप्त भएका छन् । मध्यकालताका चैनपुर भेगमा लिम्बूहरूको आधिपत्य भएको मानिन्छ । अरुण पूर्वको लिम्बूवान क्षेत्रको सवैभन्दा महत्वपूर्ण किल्ला यही थियो । त्यस बेला अरुणदेखि सिक्किमसम्मको प्रशासनिक व्यवस्था चैनपुर भेगबाट नै मिलाउने गरेको बताइन्छ । पूर्वी पहाडका विभिन्न थुमहरूमध्ये मौवाखोलाथुम अन्तर्गत पर्ने चैनपुर नै यस भेगको महत्वपूर्ण सम्पन्न किल्ला पनि थियो । यस वरपरका हाङ्गलुङ्ग, पिक्लिङ्ग, माओदिन र नुनढाकी आदि ठाउँका किराँत भाषामा नामका आधारमा पनि मध्यकालताका यहाँ किराँती लिम्बूहरूको आधिपत्य रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

मध्यकालमा विजयपुर लगायत कोशी पूर्वको ठूलो भूभाग मकवानपुरे सेनहरूको अधिनमा रहेको विवरण इतिहासमा पाउन सकिन्छ । मकवानपुरे सेन लोहाङ्गसेनले कोशी पूर्वका पहाड र मधेसको ठूलो भूभागमा अधिन जमाएपछि राज्यको भागबण्डा हुँदा यस भेगको शासनाधिकार पनि उनले नै पाएका थिए (ह्यामिल्टन, १९९७: १५१) । तत्काल तिब्बतको केही भूभाग र सिक्किमसमेत उनीहरूको अधिनमा रहेको उल्लेख पाइन्छ । लोहाङ्गसेनले विजयपुर अधिनमा लिए पनि पहाडका लिम्बूहरूबाट भने कसरी शासनाधिकार लिए भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । होचो भूभागमा शासन गर्ने सेनहरूले उच्च पहाडी भागप्रति त्यति चासो नदेखाएको हुनाले नै यस भेगमा शासन चलाउन स्थानीय लिम्बूहरूलाई नै स्वतन्त्र रूपमा अधिकार दिएर छाडेको हुन सक्ने देखिन्छ । यता स्थानीय केही लिम्बू विद्वानहरूको विचारमा भने एकीकरणताका सम्म पनि चैनपुरभेग स्वतन्त्र राज्यका रूपमा रहेकाले पृथ्वीनारायणका सेनासँग केही संघर्ष भएपछि मात्र एक संभौताद्वारा यो भेग गोरखालीहरूको अधिनमा गएको हो । यसरी विजयपुर गोरखालीहरूको अधिन पर्नासाथ चैनपुर पनि स्वतः नै विजयपुरमा गाभिएको हुनसक्ने देखिन्छ । चौदण्डीका सेनहरूले कोशी पूर्वका प्रशासनिक एकाईमा मोरङ र चैनपुर गरी दुईवटा गौँडाहरू स्थापना गराएका थिए । यी एकाईमध्ये मोरङका लागि कहिले विजयपुर र कहिले धनकुटामा गौँडाबाट प्रशासन चलाइन्थ्यो भने अरुण पूर्वको पहाडी प्रदेशका लागि चैनपुरबाट नै यस्तो काम गर्ने चलन थियो । तसर्थ चैनपुर मध्यकालमा एक महत्वपूर्ण गढी, किल्ला र प्रशासनिक एकाइका रूपमा विकास भएको हुन पुगेको हो ।

चैनपुर भेगमा प्रारम्भमा लिम्बूहरूले शासन गर्ने गरेको विवरण माथिनै परेको छ । उनीहरूमा प्रचलित एक किंवदन्तिअनुसार मध्यकालताका त्यहाँका कुनै शासकका छोरीहरूमात्र जन्मिएछन् र उनकी एकजना छोरीले एकजना लेप्चा कुमारसँग विवाहवारी गरिछन् । कालान्तरमा शासनको उत्तराधिकार तिनै लेप्चा कुमारले पाएछन् । त्यसपछि यहाँको शासनाधिकार लिम्बूहरूबाट लेप्चाहरूमा सरेको बताउने गरिन्छ । तर यससम्बन्धि ऐतिहासिक प्रमाणहरूको भने अभाव छ । यसका साथै यहाँ लेप्चाहरूको चकचकी भएको तथ्य पाइने भए पनि उनीहरूले शासन गरेको प्रमाण भने पाइँदैन । संभवतः इलामतिर कुनै लेप्चा शासकले शासन गरेका बेला चैनपुर पनि इलामको अधिनमा रहेको हुँदै त्यसै समयतिर उनीहरूको बोलवाला रहेको हुन सक्तछ । तर लेप्चाहरूको बोलवाला यस भेगमा लामो समयसम्म रहन सकेन । पुन लिम्बूहरूले चैनपुर भेगलाई आफ्नो अधिनमा लिन पुगे र एकीकरण अभियानताका लिम्बूहरूकै अधिनमा यो भेग रहेको हुन सक्तछ । उनीहरू

बेलाबेलामा आफ्नो गुमेको अधिकार पुन फिर्ता लिने दाउमा रहन्थे र एकीकरणपछिको संक्रमण कालमा उनीहरूले चैनपुरमा बेलाबेलामा विद्रोह गर्ने गरेका हुन् ।

लिम्बूहरूबाट लेप्चामा शासनाधिकार माथि वर्णन गरिएअनुसार वैवाहिक सम्बन्धबाट गएको कुरा किंवदन्तिहरूले दसाएका भए पनि पुनः लेप्चाबाट लिम्बूहरूमा यो अधिकार कसरी सन्धो भन्ने कुराचाहिँ हालसम्म पनि स्पष्ट हुन सकेको छैन । सम्भवतः सेनहरूले यस भेगको अधिकार लिम्बूहरूबाट लिएको हुनाले उनीहरूले चैनपुर भेगमा शासन गर्ने जिम्मा लिम्बूहरूलाई नै दिएका थिए । तर लेप्चाहरूले एकीकरण पछि यस भेगमा बेलाबेलामा विद्रोह गरेका उदाहरण पाइने हुनाले लिम्बूहरूको शासनताका पनि उनीहरूको विद्रोह निरन्तर रूपमा चल्ने गरेको हुन सक्ने देखिन्छ ।

मध्यकालको उत्तरार्धतिर अरुण पूर्वको सिक्किमसम्मको पहाडी भूभाग चैनपुर अन्तर्गत पर्दथ्यो र त्यो सम्पूर्ण भागको मालपोत त्यहीँबाट असूल गरिन्थ्यो । कोशीपूर्वको सम्पूर्ण पहाडी भागको प्रशासनिक केन्द्र पनि चैनपुर नै थियो । तिब्बतसँगको व्यापारका कारण चैनपुर भेग निकै सम्पन्न पनि थियो । यता पूर्वी पहाडको केन्द्रका रूपमा यो स्थान काठमाडौँ उपत्यकाबाट पूर्वतिर जाने बाटैमा पर्दथ्यो । तसर्थ सामरिक दृष्टिले पनि यस स्थानको विशेष महत्व रहेको पाइन्छ ।

नेपाल एकीकरणको अभियानमा गोरखाली फौजसँग चैनपुर भेगमा लिम्बूहरूको घमासान लडाइँ भएको र काङ्गसेरे हाङ्गनामक किराँत मुखिया त्यहीँ मारिएको लोकोक्ति पाइन्छ । तर एकीकरणको इतिहास केलाउने हो भने यस भेगमा त्यति ठूलो रक्तपात भएको चाहिँ विवरण पाइँदैन । यस भेगमा गोरखाली सैनिकहरू लडाइँभन्दा पनि मित्रताबाट एकीकरण गर्ने क्रममा लागेकाले लिम्बूहरूसँग एउटा संभौता गरिएको उल्लेख पाइन्छ । उक्त संभौताअनुसार लिम्बूहरूले गोरखाको आधिपत्य स्वीकार गर्ने र त्यसो गरेवापत यस भेगमा कर उठाउने र प्रशासनिक व्यवस्था मिलाउनेसम्मको जिम्मेवारी उनीहरूले नै पाउने थियो । यसबाट पनि चैनपुर भेगमा एकीकरणताका त्यति ठूलो रक्तपात नभएको बुझ्न सकिन्छ ।

एकीकरण पछिसमेत प्रशासनिक अधिकार पाएका लिम्बूहरूमा केन्द्रको शक्ति समेत थपिएकाले उनीहरूको शक्ति र शान अभ्युत्थान भएको देखिन्छ । त्यस बेलासम्ममा उक्त भेगमा क्षेत्रीब्राह्मण र नेवारहरूको पनि बसोवास भइ सकेको विवरण पाइन्छ । लेप्चाहरू आफ्नो पुरानो थलोमा अधिकार पुन जमाउने दाउमा रहिरहेकाले बेलाबेलामा विद्रोह समेत गर्ने गर्दथे । उनीहरूको विद्रोह दवाउन केन्द्रले बेलाबेलामा फौजहरू पठाउने गर्दथ्यो । विद्रोह दवाएपछि काजीहरूले केही सामाजिक

कार्य गर्ने, मठमन्दिर निर्माण गर्ने र तिनको व्यवस्थाका लागि लालमोहर गरी जमिन गुठी राखिदिने गर्दथे । तसर्थ तत्कालका केही अभिलेख र लालमोहरहरू यस भेगमा प्राप्त भएका छन् । तिनीहरूले हाल आएर यस भेगको इतिहास अध्ययन गर्ने स्रोतका रूपमा रहेका छन् ।

५. संक्रमण व्यवस्थापन र आसा खत्री:

एकीकरण अघिदेखि नै बेलाबेलामा आफ्नो अधिकार फिर्ताउन विद्रोह गर्दै आएका लेप्चाहरूले चैनपुर भेगमा एकीकरणको संक्रमणमा सर्वप्रथम वि.सं. १८४८ मा ठूलो विद्रोह गरेको विवरण इतिहासमा पाइन्छ । यसलाई कहरसिंह बस्नेतका छोरा बखतवरसिंह बस्नेतले दवाएर साम्य बनाएको विवरण चैनपुरको मेजरपाटीमा रहेको अभिलेखबाट बुझ्न सकिन्छ । उक्त अभिलेखमा चर्चा गरिएअनुसार उक्त विद्रोह दवाउनका लागि तत्काल सरकारले बखतवारसिंह बस्नेतलाई दलबलका साथमा चैनपुर पठाएका थिए । उनले पनि सजिलैसँग शत्रुहरूलाई दवाएर चैनपुर भेगमा हिटी, बगैँचा र पौवा निर्माण गराएको विवरण त्यहाँ प्राप्त एउटा प्रस्तर अभिलेखमा पाइएको छ । बखतवार सिंह बस्नेतले निर्माण गराएका चैनपुरका वस्तुहरूको स्थायित्व र रेखदेखका लागि कदर स्वरूप राज्यका तर्फबाट पनि लालमोहर दिई गुठी राखिदिएको थियो । पछि बखतवारसिंह बस्नेतका छोराहरूले चैनपुर बजारमा मेजरपाटी निर्माण गराए भने उनका नातिहरूले आफ्ना पूर्वाका कामको स्मरणका लागि त्यस लालमोहरलाई प्रस्तरमा उतारेर अभिलेख तयार पारेका थिए । उक्त अभिलेख हालसम्म पनि मेजरपाटी चैनपुरमा पाउन सकिन्छ ।

चैनपुर भेगमा बखतवरसिंह बस्नेतले दवाएको विद्रोहले स्थायित्व पाउन सकेन । बेलाबेलामा लेप्चाहरूले पहिलेभैं विद्रोह गरिरहेको देखिन्छ । त्यहाँको विद्रोहले बखतवार सिंह बस्नेतपछि करिब २५-२६ वर्ष पछि नै पुन दोस्रो विद्रोह भएको देखिन्छ । यस पटकको विद्रोह पनि लेप्चाहरूले नै गरेको पाइन्छ । सन् १८७६-७७ तिर भएको उक्त विद्रोह दवाउनका लागि भने केन्द्रले आसा खत्रीनामक भारदारलाई पठाएको देखिन्छ । उनले दलबलका साथमा यस भेगमा आएर विद्रोहीसँग लामो समयसम्म संघर्ष गर्नु परेको विवरण पाइने गर्दछ । आसा खत्रीले स्थानीय सामन्तहरूको विद्रोह दवाउन अनेकन प्रकारका चालहरू रचु परेको र शक्ति संग्रह गरी लामो संघर्ष गर्दै रक्तपात मचाउनु परेको विवरण स्थानीय लोकोक्तिहरूमा पाइने गर्दछ । प्राप्त लोकोक्ति अनुसार आसा खत्रीले मुर्दाका रूपमा हतियारहरू लुकाएर त्यस स्थानमा ल्याएका थिए र कालान्तरमा तिनै हतियारले शत्रुलाई कल्लेयाम गरी चैनपुरलाई विद्रोहीको हातबाट

मुक्त गराएका थिए । स्थानीय किंवदन्तिहरूमा उनले शत्रुलाई काटेर रगतको खोलानै बगाएका थिए । स्थानीय मानिसहरू चैनपुर बजारदेखि केही माथि रहेको शिद्धकाली छेउको एउटा धारालाई रक्तेखोला भन्दछन् र उक्त खोला तिनै शत्रुको रगत बगेर बनेको हो भन्ने विश्वास गर्दछन् ।

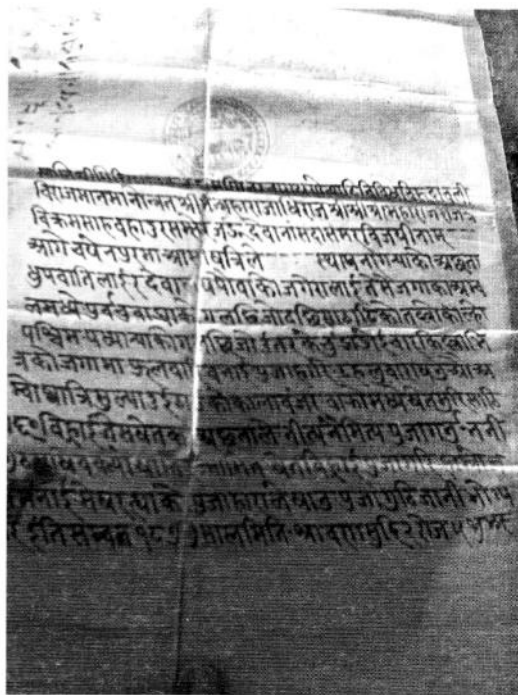
आसा खत्रीले विद्रोहीहरूलाई दवाएपछि राज्यले सम्मान स्वरूप चैनपुर भेगकै एउटा गाउँ जागिरका रूपमा दिएको हुनाले उनका सन्तानहरू त्यसै भेगमा बस्न लागेको पाइन्छ । उनी गोरखाली सेनाका मेजर या काजी भए पनि जीवनको अन्त्यतिर यसै भेगमा आएर आफ्ना सन्तानका साथमा बसेको हुन सक्ने देखिन्छ । किनकि आसा खत्रीका सन्तान आजसम्म पनि चैनपुर भेगको वानेश्वरमा बसोवास गर्दछन् । उनको प्रारम्भिक जीवनका बारेमा किंवदन्तिहरू मात्र पाइने भए पनि उनी प्रभावशाली व्यक्तित्वका रूपमा गोरखाली सेनामा रहेको कुरा यस भेगको उनको बहादुरीपूर्ण कार्यले दर्साउने गर्दछ । उनको कदम पछि पुन यस भेगमा विद्रोहीहरूले कहिलै पनि विद्रोह गरेको उल्लेख पाइँदैन । प्राप्त विवरण अनुसार उनले धेरै विद्रोहीहरूलाई कत्लेआम गरे भने बाँचेखुँचेका लाइभने धपाउँदै वलाङ्गचुङ्ग गोलासम्म धपाएको बताउने गरिन्छ । स्थानीय मानिसहरूको धारणामा आसाखत्रीको एउटा कीर्ति स्तम्भ वलाङ्गचुङ्गगोलामा पनि रहेको छ । यसै गरी उक्त भेगमा आसा खत्रीका चिउलाहरू पलाए होलान निमोदुन जानुपर्ने भन्ने लोकोक्ति समेत रहेको बताइन्छ । यसले पनि उनले विद्रोहीहरूलाई लामो दुरीसम्म धपाएर पुन विद्रोह हुन दिएका थिएनन् भन्ने विश्वास छ ।

आसा खत्रीको प्रारम्भिक जिवनका बारेमा त्यति धेरै जानकारी पाउन सकिएको छैन । उनीहरूका सन्तानहरूले बताउने एउटा लोकोक्ति अनुसार पारिवारिक खिचोलाका कारणले उनी घर त्यागेर गोरखाली सेनामा भर्ति भएका थिए । उनी आँटी, साहसिला र बहादुर भएकाले सेनाभित्र चाँडै निकै प्रभावशाली व्यक्तिका रूपमा देखा परे । यसले गर्दा राज्यले पनि चैनपुर भेगको विद्रोह दवाउने जिम्मा यिनैलाई दिएको हुन सक्छ । यिनले पनि आफ्नो दायित्व सहज रूपमा पुरा गरे र राज्यबाट सम्मानित भए ।

चैनपुर भेगको विद्रोह सदाका लागि दवाएर संक्रमण कालमा एकीकरणको स्थायित्वलाई दिगो बनाउन सफल आसा खत्रीले चैनपुरदेखि पश्चिमतिर मठमन्दिरहरू निर्माणको कार्य पनि गरेको देखिन्छ । उनले तत्काल वानेश्वर भेगमा वानेश्वर मन्दिर र पोखरी निर्माण गराएका थिए । उनले निर्माण गराएको वानेश्वर मन्दिर समयको अन्तरालमा भत्किएकाले उनका सन्तानहरूले हाल त्यसलाई पुनर्निर्माण गराएका छन् । उनले निर्माण गराएका वानेश्वरका दुईवटा पोखरीहरू हालसम्म पनि मन्दिर छेउमा

देख्न सकिन्छन् । आसा खत्रीले वानेश्वर मन्दिर बनाए पछि राज्यका तर्फबाट त्यसको व्यवस्थाका लागि गुठी राख्न लगाएका थिए । उनले राखेको गुठीको लालमोहर आजसम्म पनि उनका सन्तानहरूले राखेका छन् । उनले राखेको गुठीको लालमोहर तल दिइएको छ । वानेश्वर भेगमा आसा खत्रीले स्थापना गराएको वानेश्वर मन्दिर, त्यसको छेउमा दुईवटा पोखरीहरू, त्यसै डाँडामा अरुणथान र खुँडादेवीका मन्दिरहरू रहेका छन् । यसरी आसा खत्रीलाई यस भेगको स्थायीत्वका लागि महत्वपूर्ण व्यक्तिका रूपमा लिने गरिन्छ ।

आसा खत्रीले तत्काल गोरखाबाट सन्यासीहरूलाई भिक्काएर सिद्धकाली, बालेश्वर, मनकामना र वानेश्वरमा पुजारी राखेका थिए । हालसम्म पनि बालेश्वर र वानेश्वर बाहेकका अन्य स्थानहरूमा भने तिनै महन्तका सन्तानहरूले पुजारीको कामकाज गर्दै आएका छन् । यता बखेश्वरका लागि भने बखतवार सिंह बस्नेतका पालादेखि नै गोतामेहरूलाई पुजारीको दायित्व दिइएको थियो । कालान्तरमा वानेश्वरका सन्यासी पुजारिसँग आसा खत्रीका सन्तानहरूसँग भैभगगडा भएकाले उनीहरूले सन्यासीका बदलामा ढकालहरूलाई पुजारी बनाएका छन् । असा खत्रीले स्थापना गरेको वानेश्वर महादेवको गुठीका लागि राज्यले गरिदिएको लालमोहर तल दिइएको छ ।

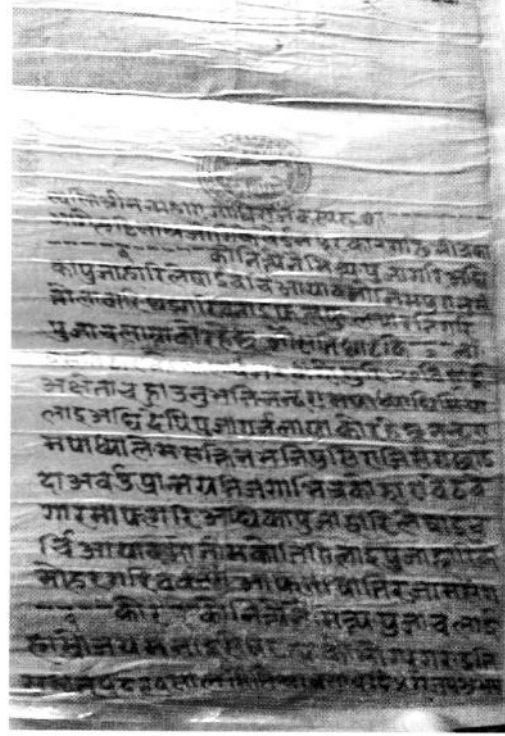

वानेश्वर गुठीको लालमोहर

माथिको लालमोहरमा भिमसेन थापा, प्राण साह र रणध्वज थापा लगायतका काजी र भारदारले सही गरेको देखिन्छ । साथै त्यसमा राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको नामोल्लेख भएकाले उक्त लालमोहर राजेन्द्र विक्रम शाहका पालामा दिइएको कुरा स्पष्ट छ । यसमा वानेश्वरको मन्दिर आसा खत्रीले स्थापना गरेको कुरा स्पष्टसँग लेखिएको छ ।

आसा खत्रीले वानेश्वर मात्र नभएर चैनपुरकी प्रशिद्ध देवी सिद्धकालीको पनि स्थापना गराएको मानिन्छ । चैनपुर बजारदेखि करिब ३ किलोमिटर पूर्वतिर डाँडामा अवस्थित उक्त मन्दिरमा पूजाआजाका लागि सिद्धकाली नामक कालीको धातुमूर्ति र सतीदेवीको दाहिने आँखा भनिने एउटा गोलो प्रस्तर राखिएका छन् (भट्टराई, २०५६: १) । स्वस्थानी ब्रतकथामा सतीदेवीको दाहिने आँखा चन्द्रपुरमा पतन भएको वर्णन पाइन्छ । यही चन्द्रपुरबाट उक्त स्थानको नाम चैनपुर रहेको हो भन्ने किंवदन्ति छ । त्यस्तै आशा खत्रीनामक माथि नामोल्लेखित भारदारको विवरण पनि सिद्धकालीसँग जोडिएको पाइन्छ । स्थानीय जनमानसमा प्रचलित एउटा किंवदन्तिअनुसार आशा खत्रीले लेप्चाहरुसँग लडाइँ गर्दाको समयमा एक रात उनले के सपना देखेछन् भने पाँचधरे खेतको सिरानमा ओडारभित्र रहेकी देवीले आफूलाई सजिलो र राम्रो ठाउँमा सारेर मन्दिर स्थापना गरेमा उनलाई विजय प्राप्त हुने कुरा बताइछन् । त्यसपछि उक्त पहराकी देवीलाई आसा खत्रीले त्यसदेखि केही माथि सजिलो ठाउँमा स्थापना गराएछन् (कर्माचार्य, २०५६: ४) । यस किंवदन्तिका आधारमा सिद्धकालीको स्थापनामा आशा खत्रीको योगदान रहेको बुझ्न सकिन्छ । संभवत उनले चैनपुर भेगमा पूजित उक्त देवीका लागि मन्दिर निर्माण गराएको र गुठी राखिदिएको हो । तर हाल त्यहाँ आशा खत्रीले बनाएको मानिने मन्दिरका अवशेषहरु छैनन् । त्यसलाई पछि जिर्णोद्धार गरी केही अलग स्वरूप दिइएको छ । तल्ले शैलीमा निर्मित उक्त मन्दिरमा हाल काठमाडौँ उपत्यकाका पुराना शैलीका ईटाहरु ल्याएर पुरानै शैलीमा जिर्णोद्धार गरिएको देखिन्छ ।

आशा खत्रीले चैनपुर भेगमा सिद्धकाली स्थापना गरेपछि त्यसको पूजाआजाको व्यवस्थाका लागि राज्यले गुठी राखिदिएको देखिन्छ । खत्रीले नै गोरखाबाट सन्यासीहरु भिकाएर देवीको नित्य पूजाआजाको व्यवस्था मिलाइएको पाइन्छ । प्राप्त विवरण अनुसार हट्टिनाथ जोगी त्यहाँ आउने पहिला महन्त तथा जोगी थिए । अहिले उनका आठौँ पुस्ताका सन्तान टड्कनाथ महन्तले सिद्धकालीको पूजाआजा गर्दै आएका छन् । त्यस मन्दिरको पूजाआजाको व्यवस्था र पुजारीको खान्कीका लागि करिब १४४ रोपनी जमिन गुठी राखिदिएर लालमोहर गरिदिएको देखिन्छ । तल सिद्धकाली गुठीको लालमोहर दिइएको छ ।

सिद्धकालीको लालमोहर

निष्कर्ष:

वास्तवमा आसा खत्री गोरखाली सेनाका कमान्डर थिए । एकीकरण अभियानका क्रममा उनले ठूलो पराक्रम देखाएका थिए । तसर्थ उनी गोरखाली सेनाका प्रतिभाशालि व्यक्तित्वका रूपमा पनि स्थापित भएका पाइन्छन् । पछि एकीकरण पछिको संक्रमण कालमा विभिन्न स्थानहरुमा बेलाबेलामा विद्रोहहरु भई नै रहे । यसै क्रममा पूर्वी पहाडको चैनपुर भेगमा भएको विद्रोह दवाउने जिम्मा आसा खत्रीले पाएका थिए । उनले पनि इमान्दारी पूर्वक आफ्नो कर्तव्य निभाएर वैरीहरुलाई सदाका लागि दवाउन पुगे । उनको कामको कदर गर्दै राज्यले पनि उनलाई त्यसै भेगमा वस्नखानका लागि व्यवस्था मिलाई दियो । तसर्थ आसा खत्री आफ्ना सन्तानका साथमा चैनपुर भेगमा वस्न लागे । उनले यस भेगमा केही मठमन्दिरहरु समेत निर्माण गराएका छन् । उनले निर्माण गराएका त्यस्ता मठमन्दिरहरु हाल कतिपय नासिएका छन् भने अन्य केही हालसम्म पनि अवशेषका रूपमा रहेका पाइन्छन् । नेपालको इतिहासका पानामा खासै नाम नआएका यी भारदारको योगदान भने कम थिएन । यिनको वहादुरीलाई कदर

गर्दै उनका बारेमा खोजी गरी प्रकासमा ल्याउने र उनको योगदान राष्ट्रको इतिहासमा जोड्ने दायित्व आज हामी सबैका सामु रहिआएको छ । उनको यस भेगको योगदानको समुचित खोजी गरिएको खण्डमा पूर्वी नेपालको एकीकरणताका र त्यसपछिको इतिहास स्पष्ट हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. आचार्य, वावुराम, श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनि, काठमाडौं: राजदरवार, दोश्रो सं. २०६१ ।
२. कर्माचार्य, माधव, “बालासेंसी र बालेश्वर महादेव” क्षितिज वर्ष २, अंक २, चैनपुर: चैनपुर साहित्य सङ्गम, २०५६ ।
३., “आशा खत्री र वानेश्वर गुठी, क्षितिज वर्ष २, अंक १, चैनपुर: चैनपुर साहित्य सङ्गम, २०५६ ।
४. ढुङ्गेल, रमेश, “पल्लो किराँतको चैनपुर: एक महत्वपूर्ण प्रदेश”, प्राचीन नेपाल संख्या ११३, काठमाडौं: पुरातत्व विभाग, २०४६ ।
५., “चैनपुर गोला र गोवा: एक ऐतिहासिक परिचय”, सरस्वती मावि स्मारिका, चैनपुर: सरस्वती मावि, २०६५ ।
६. भट्टराई, ओमप्रकास, “श्री सिद्धकाली देवीको धार्मिक महिमा र दर्शन पद्धति”, क्षितिज वर्ष १, अंक २, चैनपुर: चैनपुर साहित्य सङ्गम, २०५६ ।
७. नेपाल, ज्ञानमणि, नेपाल निरुक्त, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४० ।
८. बुढाथोकी, तारावहादुर, संखुवासभा: एक चिनारी, खाँदवारी: सुमन श्रेष्ठ, २०६६ ।
९. शाक्य, भरतकुमार, २००७ सालको जनक्रान्ति र चैनपुर, चैनपुर: चैनपुर साहित्य सङ्गम, २०५६ ।
१०. ह्यमिल्टन, एफबी, एन् एकाउन्ट अफ द किङ्गडोम अफ नेपाल, नयाँ दिल्ली: एसियन एजुकेसनल सर्भिस, १९९७ ।

सबुज पल्टनको 'निसान/फर्द' सन्दर्भ

- प्रा.डा. भवेश्वर पंगेनी

परिचय

आधुनिक नेपालको सैनिक सङ्गठनको थालनीदेखि तिनलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गरिएको थियो । समयको क्रमसँगै यस्ता समूहलाई कम्पनी, कम्पू, मिलिसिया, पल्टन, गण आदि नामकरण गरियो । सेनाका यस्ता समूहलाई विभिन्न नाम दिएर प्रत्येक पल्टनको छुट्टै पहिचानका लागि 'निसान/फर्द' प्रयोग गर्ने परम्परा नेपाली सैनिक सङ्गठनमा रहेको छ । पल्टनको निसान/फर्दको सन्दर्भमा वि.सं. १८१९ सालमा गठन गरिएको 'सबुज पल्टन' को निसान/फर्द फेर्नका लागि आवश्यक सामग्री, खर्च रकम एवम् प्रकृत्याका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ । आज भन्दा एक शताब्दी पहिले अर्थात् वि.सं. १९६९ सालमा सबुज पल्टनको निसान तथा फर्द फेर्नका लागि भएको पत्राचारबाट तत्कालीन नेपाली सैनिक सङ्गठनका बारेमा समेत जानकारी मिल्ने भएकाले सोही मितिमा 'कम्पु कोत तहबिल' बाट सरकारमा पेश गरिएको रिपोर्टका आधारमा प्रस्तुत लेख लेखिएको हो । यहाँ चर्चा गरिएको रिपोर्ट सबुज पल्टनका सन्दर्भलाई लिएर कौंसिलोसाखानालाई लेखिएको थियो । लिखतबाट वि.सं. १९६९ साल आषाढ १८ गते रोज २ का दिन यो पल्टन पाल्पा गौंडामा रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

निसान/फर्द

फारसी भाषाबाट लिइएको 'निसान' शब्दले 'A sign, a mark, an emblem, a signet, an ensign, a flag तथा

...Nishan-i-Diwan or Diwani लाई 'The official mark or stamp of the Diwan or of his office: the official mark and date endorsed on a royal grant made in the Diwan's office upon its being registered in his records ' उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।^१ नेपाली भाषामा निसान अर्थात् 'नीसा' को अर्थ 'कुनै व्यक्ति वा वस्तु चिनाउने लक्षण; चिनु; चिहन; निशान, पल्टनियाँ भन्दा बोक्ने व्यक्ति; त्यस्तो भन्दा बोक्ने दर्जा' र निसानछापको अर्थ 'कुनै वस्तुको पहिचानको लागि चिनोको रूपमा लगाइने छाप; परिचायक चिहन' भन्ने हुन्छ ।^२ त्यस्तै 'फर्द' शब्द अरबी भएको र यसको अर्थ 'रजाई/चादर'^३ तथा 'शाल, रजाईका उपरका पल्ला' आदि पनि हुन्छ ।^४ नेपाली भाषामा यो शब्दको अर्थ 'कागज, कपडा आदिको सग्लो वा अलग टुक्रा; पल्ला; पत्र; तह; कुनै कुरो लेखिएको लामो कागत' भनिएको छ ।^५ माथिका अर्थबाट रिपोर्टमा उल्लेख गरिएको शब्दावली 'नीसां फर्दहरु' को स्पष्ट रूप थाहा नपाइए तापनि विभिन्न सैनिक सङ्गठनका नाममा प्रयोग गरिने निसान निर्माणमा प्रयोग गरिने कपडालाई 'फर्द' भनिएको देखिन्छ ।

सबुज पल्टनको निसान

राजा पृथ्वीनारायण शाहले सैन्य शक्ति वृद्धि गर्ने क्रममा वि.सं. १८१९ साल आश्विन ५ गते श्रीनार्थ^६ र कालीबक्स कम्पनीहरु तथा त्यसको चार दिनपछि आश्विन ९ गतेका दिन

- १ एच.एच. विल्सन, ए ग्लोसरी अफ जुडिसियल एण्ड रेभिन्स टर्मस् एण्ड अफ युजफुल वर्डस् अकोरिङ इन अफिसियल डकुमेण्टस् रिलेटिङ टु द एड् मिनिष्ट्रेसन अफ द गभर्मेण्ट अफ ब्रिटिश इण्डिया, दिल्ली: मुन्सिराम मनोहरलाल, सन् १९८६, पृ. ३७९ ।
- २ कृष्णप्रसाद पराजुली (सम्पा.), नेपाली बृहत शब्दकोश, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृ. ७४५ ।
- ३ मुहम्मद मुस्तफा खाँ 'मद्दाह' (सङ्कलनकर्ता), उर्दू-हिन्दी शब्दकोश, लखनउ: उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान (हिन्दी समिति प्रभाग), सन् १९८० (चतुर्थ संस्करण), पृ. ३९४ ।
- ४ मुकुन्दीलाल श्रीवास्तव, ज्ञान शब्दकोश, वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, सन् १९९३ (संशोधित संस्करण), पृ. ५३४ ।
- ५ पराजुली (सम्पा.), पाद टिप्पणी नं. २, पृ. ९०५ ।
- ६ भवेश्वर पंगेनी, श्रीनाथ गण: सम्पूर्ण इतिहास, प्रकाशन स्थान अनुल्लिखित, वि.सं. २०६७, पृ. १-७ ।

बर्दबहादुर र सबुज कम्पनी गठन गरेका थिए ।^७ त्यसैले सबुज कम्पनी (पल्टन) आधुनिक नेपालको सैनिक सङ्गठनमा स्थापना समयका दृष्टिले दोस्रो बन्न पुग्यो ।

स्थापनाका बखत सबुज कम्पनीको निसान श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोट भैरवी स्थानमा चढाएका थिए भन्ने भनाइ छ । पछि सुरुमा गठन गरिएका पाँच तथा पछि गठन गरिएका चौबीस कम्पनीको निसानहरु काठमाडौँको हनुमान ढोकास्थित कम्पुकोतमा एकत्रित गरेर राखिएको थियो । एउटा किम्बदन्तीअनुसार सबै पल्टनको निसान एकै ठाउँमा राखी पूजा गर्ने क्रममा साँझको पूजा गर्दा सबैलाई खडा गरिए पनि बिहान पूजा गर्न जाँदा ढलेको अवस्थामा हुन्थे । यसो हुनु राम्रो लक्षण नभएका ठानेर विभिन्न धामी, लामाहरु बसाली भगवतीलाई भकाउँदा भगवती स्वयम् कम्पुकोतलागत उपत्यकामा बस्न नचाहेको भन्ने ठहर भयो । त्यसैकारण सबुज पल्टनको निसान भगवतीलाई शुरुमा कम्पुकोतबाट वज्रवाराहीमा र पछि पाल्पामा लगेर राखिएको भन्ने भनाइ पाइन्छ । त्यस्तै अर्को एक कथनअनुसार देवीदत्त पल्टनको निसान र सबुज पल्टनको निसान कम्पुकोतमा राख्दा एक आपसमा नमिलेकाले सबुज निसानलाई कम्पुकोतबाट फिक्केर केही समय वज्रवाराहीमा राखि पछि पाल्पा लगेको थियो । त्यसैले वज्रवाराहीलाई पनि सबुज पल्टनको एक मुख्य देवताका रूपमा मानिँदै आएको पाइन्छ । सबुज पल्टनको निसानको विशेष पूजामा वज्रवाराहीमा पनि पूजा सामान पठाउने प्रचलन वर्तमानमा समेत रहेको छ ।^८

वि.सं. १८७३ साल माघ ५ गते बुधवारको दिन सबुज पल्टनका तत्कालीन कम्प्याण्डर कर्णेल उजीरसिंह थापाले सो पल्टनको निसान पुनः निर्माण गरी सुन र चाँदीका गहनाहरु चढाएका थिए । सबुज अगाडि निसान र पछाडि निसानमा उल्लेख भएअनुसार सुनका गहना थान २६ को तौल ७० तोला, ३ मासा, ६ लाल तथा चाँदीका गहना थान २ को तौल ४१ तोला, ५ मासा र ९ लाल चढाएका थिए । उनले अङ्ग्रेजसँगको लडाइँमा विजय हासिल गरेपछि सबुज पल्टनको निसान पुनः निर्माण गरी उक्त गहनाहरु चढाएका हुन् ।

यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने जनरल भीमसेन थापाका बाबु 'जर्नेल/काजी' अमरसिंह थापाको मृत्युपछि उनका भतिजा कर्णेल उजीरसिंह थापालाई पाल्पा गाँडाको तैनाथवाला बनाइएको थियो । उनी वि.सं. १८७१ साल मार्ग सुदी ४ रोज ३ मा पाल्पा पुगिसकेका थिए ।^९ कर्णेललाई त्यसबखत पाल्पामा रहेका सबुजलागायत सैन्य पल्टनको तैनाथी दिइनुका अतिरिक्त ८ (आठ) नयाँ कम्पनी गठन गर्ने अख्तियारी पनि दिइएको देखिन्छ ।^{१०}

सेन राज्य पाल्पालाई नेपालमा मिलाउनका लागि पठाइएको उनै 'जर्नेल/काजी' अमरसिंह थापाका साथमा पहिलोपल्ट सबुज पल्टनलाई पाल्पा पठाइएको देखिन्छ । उनी वि.सं. १८६३ साल वैशाख वदी ७ रोज ५ भन्दा पहिले नै पाल्पा पुगिसकेका थिए ।^{११} यहाँदेखि यो पल्टन लामो समयसम्म पाल्पामा तैनाथ रहेको थियो । यसका साथै सबुज पल्टनको निसान भगवती पनि त्यहाँ नै राखिएको थियो । यी निसानलाई वि.सं. १९४० सालमा राइटर तेजवीरले र वि.सं. १९५८ सालमा पश्चिम तर्फका गभर्नर जनरल खड्गशमशेरले पुनः निर्माण गरेको देखिन्छ ।^{१२} त्यस्तै वि.सं. १९६३ र १९६९ सालमा पनि सो पल्टनको निसान/फर्द फेरिएको कुरा तलको सामग्रीबाट स्पष्ट हुन्छ । वि.सं. २०५४ सालमा यस पल्टनको निसान मरमत गर्दा अगाडि र पछाडि निसानमा सुनको जम्मा तौल ८६ तोला, ४४ लाल र चाँदीको जम्मा तौल ४७ तोला, ७० लाल रहेकोमा त्यसमा केही थप गरी सुनको जम्मा तौल ८९ तोला, ३८ लाल र चाँदीको जम्मा तौल ४९ तोला, २० लाल पुर्‍याइएको थियो । यी सुन तथा चाँदीका विभिन्न १२ वटा गहना छन् । निसानलाई पछिल्लो पल्ट वि.सं. २०५४ सालमा पुननिर्माण गरिएको पाइन्छ । यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने वि.सं. २०५४ साल वैशाख १८ गते पल्टनको मूल अगाडि निसान र पछाडि निसान थान दुई, ब्रिगेड निसान थान दुई र गुल्म निसान थान दुई गरी जम्मा ६ थान फर्दा फेर्ने कार्य काठमाडौँस्थित भदकाली मन्दिरमा गरिएको थियो ।^{१३}

७ शाही नेपाली सैनिक निसानको सङ्क्षिप्त इतिहास, काठमाडौँ: शाही नेपाली जङ्गी अड्डा, वि.सं. २०४७, पृ. २२-३४ ।

८ बिजितराम रेग्मी, सबुज (श्री सबुज गणः अतीतदेखि वर्तमानसम्म), प्रकाशन स्थान अनुल्लिखित, श्री सबुज गण, वि.सं. २०५५, पृ. ५५ ।

९ भवेश्वर पंगेनी, पाल्पा गाँडाको तैनाथवाला र तिनको परिचयः वि.सं. १८६१ देखि २००७ सम्म, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत इतिहास विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, इतिहास केन्द्रीय शिक्षण विभागमा प्रस्तुत शोधपत्र (अप्रकाशित), वि.सं. २०४५, पृ. ११५ ।

१० भवेश्वर पंगेनी, नेपालको प्रशासनिक इतिहास (भाग-२), पाल्पा गाँडाप्रशासनका दुई दशक (वि.सं. १८६१-१८८१), काठमाडौँ: श्रद्धा सपथ प्रकाशन, वि.सं. २०६५, पृ. १२१-१२२ ।

११ ऐजन, पृ. ४६-४७ ।

१२ रेग्मी, पाद टिप्पणी नं. ८, पृ. ५६-६० ।

१३ ऐजन ।

सपथ गर्ने परम्परा

माथि नै उल्लेख भइसकेको छ कि निसान कुनै पनि सैनिक सङ्गठनको परिचयात्मक चिन्ह हो । मुलुकमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापनापछि प्रत्येक सैनिकले निसान छोई धर्म भाकी नोकरीको कबोलनामा (शर्त) सपथ ग्रहण गर्नु पर्ने व्यवस्था मिलाइएको देखिन्छ । यसै क्रममा प्रत्येक सैनिकले निसान छोएर यसप्रकारको शपथ गर्नु पर्दथ्यो;^{१४}

'हामी देहायमा लेखिएका ...ले देहायमा लेखिएबमोजिमको शर्त पढी आफ्नो मनोमान खुशीराजीले सकार गर्दछौं ।

- श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट बक्सेको जागीर खाई श्री ५ महाराजाधिराज सरकारप्रति श्रद्धा, निष्ठा र बफादारीका साथ सैनिक ऐनको परिधिभित्र रही तोकिएका पल्टन/अड्डामा दस्तुर काइदासँग रही कामकाज गरूँला,
- मुलुकसम्बन्धी लडाईको काम र केही आन्दोलन परिआएमा आफ्नो जन्मभूमि सम्भोगी तनमन दिई हुकुम बक्सेबमोजिम ज्यान दिनामा कबोल छ, सोबमोजिम गरूँला,
- श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका हुकुमबमोजिम जुन बेलामा जहाँ खटियुँला खटिएका ठाउँमा गई हुकुम बक्सेबमोजिम दिलो ज्यान दिई काम गरूँला,
- श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका गाथ-गादीको सोभो गरूँला, कसैले गाथ-गादीमा खलल गर्ने षडयन्त्र गर्न लागेको देखेसुनेमा षडयन्त्र गर्ने मानिसलाई पक्री र पकन नसके आफ्नो ज्यान रगत भिजाइकन पनि त्यस्ता विद्रोहीलाई मारी निमकको सोभो गरूँला,
- नोकरी बक्सी कबुल गरेपछि नोकरी पाएका मितिले ७ वर्ष नपुगी छाड्ने छैन । छाडी गएमा तालीम हुँदाको सम्पूर्ण खर्च श्री ५ को सरकारमा बुभाउँला, सो म्याद पुगेपछि वा ठूलो सन्धि-सर्पन परेमा जाहेर गरी स्वीकृति पाई छाडी गएपछि पनि सरकारलाई आवश्यक परी बोलावट भएमा नोकरीमा बस्न पाउने उमेरका हदसम्म नोकरी गर्ने गरी त्यस बखतमा हाजिर हुन आउने छु र
- भर्ना भएका मितिले १२ महिना नपुगी घरबिदा पनि लिने छैन ।

१४ शाही नेपाली सैनिक निशानको सङ्क्षिप्त इतिहास, पाद टिप्पणी नं. ७, अगाडिको कभर पृष्ठ ।

१५ नेपाल ऐन सङ्ग्रह, प्रकाशन स्थान अनुल्लिखित, नेपाल सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, वि.सं. २०६८, पृ. ८२, ८४ र १३३ ।

१६ पाल्पा गौँडामा रहेको सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्न आवश्यक मालसामान एवम् रकम उपलब्ध गराउनका लागि कम्पुकोत तहबिलबाट प्रधानमन्त्री समक्ष वि.सं. १९६९ साल आषाढ १८ गते रोज २ का दिन लेखिएको रिपोर्ट । यस रिपोर्टको थालनीमा कौसितोसाखानाका नाममा एउटा तोकसमेत लगाइएको छ ।

यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने नेपाली सेनाले मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तनका साथ परिवर्तित परिवेशअनुसारको सपथ लिनु स्वाभाविकै हो । यसै सन्दर्भमा वि.सं. २०६२/०६३ को आन्दोलनपछिको अन्तरिम संविधानले सैनिकलाई सपथ गराउने भाषामा परिमार्जन गरेको थियो । खासगरी नेपालको सैनिक ऐन वि.सं. २०६३ को दफा ९ को उपदफा २ र दफा १६ ले सैनिकको सपथको भाषामा समयानुकूल परिवर्तन गरेको थियो ।^{१५} भाषा जे-जस्तो भए तापनि सैनिकले निसानलाई साक्षी राखेर नै सपथ लिनु पर्ने भएकाले निसानको महत्व कति हुन्छ सो सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

निसान/फर्द फेर्न सन्दर्भ: वि.सं. १९६९

पल्टनको निसान/फर्द फेर्नका लागि सबुज पल्टनबाट 'कम्पुकोत अड्डा' मा आवश्यक लेखापढी गरिएको थियो । सोहीअनुसार सबुज पल्टनको निसान फेर्न विभिन्न सामान (जिन्सी माल) खरिद गर्नु पर्ने तथा केही नगद पनि आवश्यक भएको देखिन्छ । आवश्यक माल खरिद गरी पाल्पा गौँडाका हाकिमले लिन पठाएका मानिसहरु हस्ते दिनका लागि कम्पनी कंपुका कोत तहबिलबाट प्रधानमन्त्री समक्ष च्याएको रिपोर्टको टाउकोमा तोक लगाइएको थियो । जिन्सी सामानका अतिरिक्त नगद मोहरु ३/- (तीन) समेत ऐन/सवालको रित पुच्याउनु पर्ने कुरा पनि सो तोकमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । वि.सं. १९६९ साल भाद्र ९ गते रोज ७ का दिन लगाइएको सो तोकमा यसप्रकारका प्रसङ्ग परेको पाइन्छ;^{१६}

'कौसीतोसाखाना के यस्मा पाल्पामा रहेका सबुजपल्टन नीसा फेर्नाके कंपु कोतले चढायाका तपसिलवारको जीन्सी माल षरीदगरी पाल्पा गौँडाका हाकीमले लीन पठायाका मानीसहरु हस्ते सो माला (?) नगदी मोहरु ३। तीन स्मेत् अैन सवालको रीत पुच्याई दी जीन्सी माल षरीद गर्दा लागेको नगदी अंक षोली पछी मीन्हाको सनद गराइ लीनु...'

उक्त तोक लागेको कागत 'कम्पुकोत तहबिल' अड्डाबाट तयार गरिएको थियो । यस तहबिलबाट सरकार समक्ष एउटा रिपोर्ट चढाइएको थियो । रिपोर्टअनुसार वि.सं. १९६८ सालतिर

एउटा सैनिक पल्टनमा दुई वटा निसान तथा दुई वटै भाला निसानको फर्द रहने व्यवस्था भएको देखिन्छ । एउटा पल्टनमा दुई वटा निसान हुनु स्वाभाविक भए पनि त्यस बखत भालामा पनि पल्टनको निसान राख्ने व्यवस्था गरिएको कुरा यो रिपोर्टमा स्पष्ट देखिन्छ । त्यसैकारण तत्कालीन नेपालको सैनिक व्यवस्थामा एउटा पल्टनले चार वटा निसान प्रयोग गर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

सबुज पल्टनमा दुई निसानका चार वटा फर्दहरू पुरानो भएर फाटिएपछि जिर्ण भई तिनलाई फेर्न चाहिने विभिन्न माल आवश्यक परेको कुरा कम्पुकोत तहबिलबाट सरकार समक्ष अनुरोध गरिएको थियो । यस अनुरोधपत्र 'रीपोट' मा पाल्पा गौंडामा नै खरिद गर्न पाइने माल त्यहाँ नै खरिद गरिने कुरा उल्लेख गरियो । फर्दहरू बनाउनका लागि आवश्यक पर्ने पाल्पामा पाइने मालको मोल मोहरु १४/८५ (चौध रुपैया पचासी पैसा) टुङ्गो लगाइएको थियो । सो रकम भने पाल्पा तीन साँचा अड्डाबाट लिएर आवश्यक माल खरिद गर्नु पर्ने रिपोर्टमा उल्लेख गरियो । त्यस्तै पाल्पा गौंडामा उपलब्ध हुन नसक्ने अन्य माल भने कौसितोसाखानाबाट फिकाएर उक्त फर्द फेर्नका लागि निर्देशन दिन अनुरोध गरिएको थियो । साबिकअनुसार चाहिने जति सबै माल कौसितोसाखानाबाट फिकाएर पल्टनका बानादार (पल्टनिया बाजा बजाउने जागिरदार)^{१७} बाट तयार गराउन हुने जति बानादारबाट बनाउनु पर्ने तथा छिपा (कपडा रँगाने तथा बुट्टा छान्ने काम गर्ने एक जाति)^{१८} द्वारा तयार गराउनु पर्ने थियो । यसरी पाल्पामा पाइने माल खरिद गरी बानादार तथा छिपाहरुद्वारा तयार गराउन सरकारले कम्पुकोत तहबिललाई निर्देशन दिनका लागि सोही अड्डाले लिखित रुपमा अनुरोध गरेको थियो । यसका अतिरिक्त रिपोर्टमा उल्लेख गरिएअनुसारका माल खरिद गरी पठाइदिन कौसितोसाखानालाई सनद गर्न पाल्पा गौंडाबाट वि.सं. १९६९ साल वैशाख १९ गते रोज ३ मा सरकार समक्ष रिपोर्ट चढाइएको थियो । यो रिपोर्टमा उल्लेख गरिएका मालहरु खरिद गरी पठाइ दिन कौसितोसाखालाई सनद गर्न अनुरोध पनि गरिएको थियो । यसका अतिरिक्त रिपोर्टमा उल्लेख गरिएकामध्ये कुनै सामान आवश्यक पर्ने/नपर्ने जाँच गर्न पनि अनुरोध गरिएको थियो । यसरी जाँच गर्दा आवश्यक ठहरिएका मालसामानहरु उपलब्ध गराउन नियमानुसार सम्बन्धित जुन जुन अड्डालाई जुन जुन बेहोराको सनद गर्नु/गराउनु पर्ने हो

१७ पराजुली, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. ९५८ ।

१८ ऐजन, पृ. ४५२ ।

१९ पाल्पा गौंडामा रहेको सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्न आवश्यक मालसामान एवम् रकम उपलब्ध गराउनका लागि कम्पुकोत तहबिलबाट प्रधानमन्त्री समक्ष वि.सं. १९६९ साल आषाढ १८ गते रोज २ का दिन लेखिएको रिपोर्ट ।

२० गोर्खापत्र, संख्या-८, भाग-१२, संवत् १९६९ साल आषाढ ४ गते सोमबार, पृ. ८ ।

२१ गोर्खापत्र, संख्या-१२, भाग-१२, संवत् १९६९ साल श्रावण १ गते सोमबार, पृ. ८ ।

सोहीबमोजिम गराई छिटो पाल्पा गौंडामा पठाउन सोही वर्षको ज्येष्ठ २१ गते रोज १ मा प्रधानमन्त्रीको मर्जिबाट टोक भएको देखिन्छ । त्यसैकारण उल्लिखित रिपोर्टमा लेखिएका माल आवश्यक पर्ने/नपर्ने जाँचलाई सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' फेर्दा के कस्ता मालसामान के कति परिमाणमा आवश्यक परेको छ सो साबिक हेरी उतारी सहीछाप गरी पठाउनका लागि कौसितोसाखानालाई लेख्नु पर्ने सल्लाह दिइएको थियो । छ वर्ष अगाडि अर्थात वि.सं. १९६३ सालमा यसै सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' फेरिएको थियो । एक पटक फेरिएको 'नीसां फर्दहरू' छ वर्षसम्म मात्र प्रयोग गर्न मिल्ने कुरा यसै सामग्रीमा उल्लेख गरिएको थियो । वि.सं. १९६३ सालमा फेरिएको सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' पुनः वि.सं. १९६९ सालमा फेर्नु पर्ने कुरा लिखतमा उल्लेख गरियो ।^{१९}

छ वर्ष अगाडि सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' बनाउनका लागि 'कुचिन' को मुल्य बाहेक जम्मा मोहरु १५३/४६ (एक सय त्रिपन्न रुपैयाँ छेयालीस पैसा) खर्च लागेको देखिन्छ । खर्चको सन्दर्भमा उल्लेख्य के छ भने वि.सं. १९६९ साल आषाढ ४ गते सोमवारका दिन राजधानी काठमाडौंमा एक तोला सुनको मुल्य मोहरु ३१/- र एक तोला कस्तुरीको मुल्य मोहरु ३१/- थियो । त्यसैगरी खारिएको घिउ एक धार्नीको मुल्य मोहरु ३/२५ तथा सबै भन्दा राम्रो मानिने तौल चामल मोहरु एकको दुई पाथी बजार भाउ थियो ।^{२०} यसको एक महिना जति पछि सोही वर्षको श्रावण १ गते सोमवारको बजार भाउमा पनि कुनै फरक थिएन ।^{२१} यो बजार भाउसँग तुलना गर्ने हो भने वर्तमानमा एक तोला सुनको मुल्य ५२,०००/- रहेको छ । यो हिसाबअनुसार एक शताब्दी पहिले एउटा पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' बनाउनका लागि कुचिन बाहेक आवश्यक पर्ने जम्मा मोहरु १५३/४६ लाग्ने भनेको वर्तमानको तुलनामा ठूलै रकम हो ।

जेहोस् वि.सं. १९६९ सालमा सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरू' फेर्न आवश्यक मालसामान लगायत खर्चको माग गर्दा वि.सं. १९६३ सालमा फर्दा फेर्दा लागेको मालसामान एवम् रकमको विवरणसमेत उतार गरेर रिपोर्ट तयार गरिएको थियो । यसै सन्दर्भमा यहाँ उल्लेख्य के पनि देखिन्छ भने वि.सं. १९६३ सालमा 'नीसां फर्दहरू' फेर्दा लागेको मालसामान एवम् खर्च तथा त्यसको छ वर्षपछि वि.सं. १९६९ मा पाल्पाबाट रिपोर्टमा समावेश गरिएको विवरण भिडाउँदा घटिबढी भएको भन्ने

कौंसितोसाखानाको ठहर थियो । राणा शासनकालको उत्कर्षको समयमा पनि पाल्पाबाट यो सम्बन्धमा रिपोर्ट तयार गरी सरकारमा पेश गर्दा किन फरक पर्न गयो ? पहिले प्रयोग गरिएका माल सामान एवम् लागेको खर्च र पछि माग गरिएका मालसामान एवम् खर्चमा किन एक रुपता आएन ? र पछि सरकारसँग माग गर्दा नचाहिने मालसमेत किन लेखियो भन्ने जस्ता महत्वपूर्ण जिज्ञाशा रहन जान्छ । यद्यपि यस सम्बन्धमा अझ अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ । यसका अतिरिक्त पाल्पाको उक्त रिपोर्ट यथार्थपरक नभएकाले पाल्पाले माग गरेको माल एवम् खर्च दिन नहुने कम्पुकोत तहबिल अड्डाको ठहर थियो, जुन सन्दर्भ उल्लिखित सामग्रीमा नै स्पष्ट पारिएको थियो ।

अर्को उल्लेख्य कुरा के पनि देखिन्छ भने 'नीसां फर्दहरु' फेर्दा पूजा गर्नु पर्ने, बलि दिनु पर्ने तथा सिलाइका लागि ज्यालासमेत आवश्यक पर्ने थियो । त्यस्ता अत्यावश्यक खर्चलाई पाल्पाबाट पेश गरिएको रिपोर्टमा समावेश पनि नगरिएको कुरा लिखतमा उल्लेख गरियो । त्यतिमात्र नभएर पल्पामा रहेका अन्य पल्टनका सम्बन्धमा पहिले/पहिले केन्द्रमा पठाइएका रिपोर्टमा पनि बलि दिने एवम् पूजा गर्न आवश्यकता भएको कुरा उल्लेख नगरिएको तथा सदरबाट पनि सो बारेमा सनद गराएर नलिएको कुरा पनि यस लिखतमा परेको छ । यस्तो अवस्थामा बलि दिने तथा पूजा गर्ने कार्यका लागि आवश्यक पर्ने खर्च पाल्पाबाट नै चलाउने चलन/सनद भएर रिपोर्टमा नहालेको हुनसक्ने कम्पुकोत तहबिल अड्डाको ठहर थियो । त्यस्तै 'नीसां फर्दहरु' सिलाउनका लागि आवश्यक खर्चको कुरा रिपोर्टमा नपारिएकाले पल्टनीया जागिरदार, बानादारबाट नै सिलाएर तयार गरिने सो अड्डाको ठहर थियो । त्यसैकारण 'नीसां फर्दहरु' सिलाउने ज्याला, बलि, पूजाआजासमेतका लागि आवश्यक पर्ने नगदसमेत मोहरु ३८/८१ (अडतीस रुपैयाँ एकासी पैसा) बाहेक गरी बाँकी रकम उपलब्ध गराउनु पर्ने सो तहबिल अड्डाको ठहर थियो ।

सबुज पल्टनको उक्त फर्दहरु पुरानो भई फाटेर जिर्ण भएको भन्नेसमेत पाल्पाको रिपोर्टबाट देखिएकाले सो 'नीसां फर्दहरु' फेर्ने पर्ने ठहर गरिएको थियो । यसका लागि आवश्यक पर्ने अन्य माल एवम् नगद साबिकमा नबढाई वि.सं. १९६३ सालमा सबुज पल्टनको निसानको फर्दहरु फेर्दा लागेको भनी कौंसितोसाखानाबाट दिएको फाँटअनुसार दिनका लागि पनि तहबिलले कौंसितोसाखानामा रिपोर्ट पेश गरेको थियो । कौंसितोसाखानाको वि.सं. १९६३ सालको फाँटवारीअनुसार तोकिएका मालहरु बजारबाट खरिद गरी माल

तथा नगद पाल्पा गौँडाका हाकिमले लिन पठाएका मानिस हस्ते ऐन सवालको रीत पुन्याई हस्तेवारी खर्च लेखी दिनका लागि तहबिलको रिपोर्टमा लेखिएको थियो । यसै क्रममा पछि मालको मोलको अड्कसमेत खोली मिनाहाको सनद गरी लिनु भनी प्रधानमन्त्रीबाट प्रस्तुत रिपोर्ट सदर गरिएपछि कौंसितोसाखानामा पठाइ दिने कुरा कम्पुकोत तहबिलको ठहर थियो ।

पाल्पा गौँडामा रहेको सबुज पल्टनको 'नीसां फर्दहरु' फेर्नका लागि आवश्यक पर्ने मालसामान, तिनको परिमाण एवम् मुल्य पनि विस्तृत रूपमा रिपोर्टमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । एक शताब्दी पछि नेपाली सेनाको इतिहासमा उल्लेख्य देखिएको यो जानकारीलाई स्पष्ट पार्न सजिलो हुने महशुस गरी ति मालसामान, परिमाण एवम् तिनको मुल्यको विवरणसमेत यथावत रूपमा यहाँ दिइएको छ;^{२२}

तपसील्

'...नीसान् फर्द के.....	
काचोपी छापाके वतु डोलो सीक् गज् पंद्र दुई कनुवा	१५
फर्द स्यूनाके कालो चीनीया रेसम् तोला दुई	२
२२ गजी पगरी थां दुई	२
फुदा फल्लर डोरी के.....	
कालो वतु तोला वीस	२०
कालो चीनीया रेसम् तोला पैतीस्	३५
.....	
नीसानको षोल् के.....	
षरुवा धान् येक्	१
८ पन् नैनकीलाट् गज् दस् दुई कनुवा	१०
भीत्री के गज्	५
मैन कपडा के गज्	५
.....	
मैन कपडा चोपनाके हट्टीवाट गयाको मैन धानीं सात कनुवा	५।३
१० नंवर वंवे धागो धानीं दुई कनुवा	५
.....	
छत मोर्ना के.....	
लालतवन् गज् येक्	१
८ पं नैनकीलाट् येक् गज् सात कनुवा	१।३
मैन कपडा चोपनाके हट्टीवाट गयाको मैन धानीं येक् कनुवा	
सवादुई तोला	५।११
पीता हात् दस्	१०
.....	

२२ पाल्पा गौँडामा रहेको सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्न आवश्यक मालसामान एवम् रकम उपलब्ध गराउनका लागि कम्पुकोत तहबिलबाट प्रधानमन्त्री समक्ष वि.सं. १९६९ साल आषाढ १८ गते रोज २ का दिन लेखिएको रिपोर्ट । विस्तृत जानकारीका लागि यो रिपोर्ट परिशिष्टमा दिइएको छ । यो रिपोर्ट त्रिभुवन विश्वविद्यालय, इतिहास केन्द्रीय विभागको अभिलेख शाखामा रहेको छ ।

नीसां २ तमोर २ वेसदी १ ज्मा ५ को लोता के.....	
सुकुल् फेन् वनात गज् सवा येक्	१।
लाल् गज्	।।।२
जर्ड गज्	
कालो गज्	।
.....	
स्था गामी फीता हात् सोर येकानव्ये	९१।।
१० नं ववै धागो धानी येक सेर दुई पाई	५१।।
.....	
तमोर २ वेसदी १ को पोल् भल्लरका डोरी के.....	
वाहीरीके षरुवा थान् येक् दुई आना	१
भीत्री के धुवा थान् येक् आठ आना	१।।
भल्लर के सवुजी धुवा थान् वाह्र आना	।।।
.....	
कसना के १० नं ववै धागो धानी येक सेर दुई पाई	५१।।
नीसान् भंडा के.....	
तुल गज् सवा चार	४।
संजाप के सवुजी गज् येक पंद्र आना	१।।।३
.....	
छापाके नैनसुत गज् आठ आना	।।
स्युना के गोली डल्ला दुई	२
डाट् मोर्नके षरुवा थान् दस् पैसा	।।
वीकुल् २ झयाली १ का पोल् के.....	
वाहीरीके लाल् वनाथ गज् येक आठ आना	१।।
भीत्री के सर्दु थान् ६ आना	।
.....	
सीरा पुरा मीलाउनके चप्रा धानी येक् पाई	५।
फुदा भल्लर वनाउने छीपा के ज्याला मोरु तीन् रुपैया	३।
नीसां फर्द के जीसी षानावाट गयाको भनी लेषेको कुचीन्	
षगाम् वीस् वाह्र आना	२०।।।
नीसां फर्द के.....	
अस्मानी	११।
कालो	५।
.....	
तना मुगजी के.....	
लाल्.....	२
अस्मानी	१।।।३
.....	
कर्णोल केदारसम्सेर थापा छेत्री	१

षरीदार कन्हैयालाल्	१
ना डीन्द्रा लक्ष्मीनारां	१...'

उपसंहार

आधुनिक नेपाली सेनाको कम्पनी/पल्टन (वर्तमानमा गण) लगायत प्रत्येक पृथक सङ्गठनको परिचयात्मक चिन्हका रूपमा 'निसान' रहने गरेको देखिन्छ। यस्ता निसानमा प्रयोग गरिने 'फर्द' मा प्रायः विभिन्न हिन्दू देवी-देवताको नामलाई आवद्ध गरिएका छन्। जहाँसम्म सबुज पल्टनको सन्दर्भ छ वर्तमानमा यसको अगाडि र पछाडि निसानमा रातो तथा हरियो रङ्ग तथा चन्द्र, सूर्यलगायत सेतो रङ्ग रहेको छ।^{२३} यो निसान कहिलेदेखि प्रचलनमा आएको हो भन्ने एकिन समय भन्ने स्पष्ट छैन।

सैनिक पल्टनको निसान/फर्द फेर्ने सन्दर्भमा एक पटक बनाइएको निसान/फर्द कति समयसम्म प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने स्पष्ट जानकारी खुल्ने सामग्री प्रकाशनमा आएको पाइँदैन। जहाँसम्म वि.सं. १९६९ सालमा सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्ने सन्दर्भ छ, माथिको रिपोर्टमा सो पल्टनको निसान/फर्द वि.सं. १९६३ सालमा पनि फेरिएको थियो। यस रिपोर्टका आधारमा एक पटक फेरेको निसान/फर्द जम्मा छ वर्षसम्म मात्र रहेको देखिन्छ। रिपोर्टबाट कुनै पनि पल्टनको निसान/फर्द छ/छ वर्षमा फेर्नु पर्ने हो वा अन्य कुनै कारणबाट क्षति भएकाले यति छिटो फेर्नु परेको हो भन्ने भन्ने स्पष्ट हुँदैन। वि.सं. १९६९ सालमा सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्ने क्रममा 'दुई निसानका चार वटा फर्द' पुरानो भएर फाटिएपछि जिर्ण भई तिनलाई फेर्नु पर्ने सन्दर्भ माथि उल्लिखित रिपोर्टमा परेको छ। यसबाट वि.सं. १९६३ सालमा फेरिएका निसान/फर्दहरू छ वर्षमा नै पुरानो भएर फाटेको भन्ने देखिन्छ। त्यस्तै दुई निसान तथा दुई वटै भाला निसानको फर्द फेर्ने प्रसङ्ग परेकाले कस्ता दुई निसान तथा कस्ता भाला निसान हुन् भन्ने पनि रिपोर्टबाट खुल्दैन।

पल्टनको निसान फेर्नका लागि प्रशासनिक प्रकृया पनि उल्लेख्य देखिन्छ। सम्भवतः पाल्पा गौँडाले यसका लागि कम्मुकोत तहबिल अड्डामा लिखित अनुरोध गरेको थियो। सोही अनुरोधका आधारमा कम्मुका कोत तहबिलबाट विस्तृत रिपोर्ट तयार गरी प्रधानमन्त्री समक्ष पेश गरिएको थियो। यसै रिपोर्टका आधारमा प्रधानमन्त्रीको निर्देशनानुसार आवश्यक व्यवस्था मिलाउनका लागि कौंसितोसाखाना अड्डाका नाममा सोही रिपोर्टको टाउकोमा एउटा तोक आदेश दिइएको देखिन्छ। निसान/फर्द फेर्नका लागि आवश्यक पर्ने मालसामान पाल्पा गौँडामा उपलब्ध भएसम्म त्यहाँ नै खरिद गर्ने र उपलब्ध

२३ सबुज पल्टनको निसानको नाप र विवरणका लागि शाही नेपाली सैनिक निशानको सङ्क्षिप्त इतिहास, पाद टिप्पणी नं. ७, पृ. ३५-३६।

नभएमा कौसितोसाखानाले व्यवस्था मिलाउने निर्देशन दिइएको थियो। समग्रमा सरकारले पनि वि.सं. १९६३ सालमा निसान/फर्द फेर्दा आवश्यक परेको मालसामान एवम् खर्चलाई नजिरका रूपमा मानेर सोही अनुसार खर्च गर्न निर्देशन दिइएको पाइन्छ।

समग्रमा नेपालको सैनिक इतिहासको महत्वपूर्ण पक्ष पल्टनको निसान/फर्द फेर्ने सन्दर्भमा सबुज पल्टनको जस्तै अन्य पल्टनको पनि अनुसन्धान र प्रकाशन गर्न सकेका खण्डमा नेपाली सेनाको सिङ्गो इतिहासमाथि प्रकाश पर्न जाने छ।

परिशिष्ट

पाल्पा गौंडामा रहेको सबुज पल्टनको निसान/फर्द फेर्न आवश्यक मालसामान एवम् रकम उपलब्ध गराउन कम्प्युकोत तहबिलबाट प्रधानमन्त्री समक्ष वि.सं. १९६९ साल आषाढ १८ गते रोज २ का दिन लेखिएको रिपोर्ट

श्रीसबुज -

कोसी नौसावा, के पल्टा पाकागामार
 एका सवनपल्ट नौसावाको फेर्नुको
 गले चढायाका तपकिरा हुनुको नौसा
 मालखरीदगरी पाल्पागोर्गाको फेर्नु
 देलतपठायका भानुसहर रगतोता
 ना नौसाको हुनु हुन नैस्येक अथवा
 बुजको तपुसाथि नौसाको नख
 रदिगरे जागेको नौसाको फेर्नु
 नौसाको सनगाहा तपु रमित
 खत १६६६ साल आषाढ १८ गते २०००

कैपुकाको तत ह बोलु वार चठा मा कैरो पोट

उपान्त - पल्टे को नौसा २ भा ना नौसा २ को फर्द हनु पुग न भे फारो जो न भया को ह नौले सो फेर्नु ला
 ई-याहा ने तपसो ल का माल मध्ये भाहा खरो द गर्नु पाई ने माल के माल १४।८६ पाल्पा लो नसा खब
 टलो खगेट गरोर अरु माल को सो तो मा खाना वाट री का ई फेर्नु भन्या गरो वक्स ना लाई र साथी
 क बमो जो म्-याहा ने जतो सर्व माल को सो तो मा खना वाट री का ई फेर्नु पल्टे नी या वा ना दा वाट तथा
 गरा ई न हुने जतो वा ना दा वाट र दी पा वाट तथा गरा ई न जतो दी पा वाट तथा गरा ई ना लाई येस
 अडा लाई र सो बमो जो म् को माल खरो द गरो पठा ई दो नु भन्या को सो तो मा खाना लाई सन गरो
 पाई भना पाल्पा गौडा बाट ६३ साल वैसाख १६ गते ३ मा-चठा याका गी पोट मा गेम्मा लेथो गा बमो
 याहा ने न-याहा ने ता-यो ठह गेट जुनु जुनु अडा लाई जेज ये हो राको स नद गरा ई नु पद गरा ई
 चढाई पठा ई नु भन्या जे २१ गते १ मा मर्जा वाट तो कभे आया बमो जो म् सो पोट मा लेखी या
 को माल-याहा ने न-याहा ने ना-चना लाई - पल्टे को नौसा फर्द हनु फेर्दा के के माल क तो
 कती लोडा को सो सावा क हेरो उसा री सहा दा पु गरी पठा ई देउ भन्या को सो तो मा खाना
 लाई लेखो ट गरो मा सो पल्टे को नौसा फेर्नु को ६३ साल मा कु-थो नु को माल याहे क को मा
 मा १५३।४६ को माल लोडा को ह भना उता न पठा याको लेखो ट वाट व ३ दा सो पाल्पा वाट
 हाले ता रपो र मा साथी क लोडा का माल भौडा उदा घरो वठो भयाका र न-याहा ने माल लेम न
 ले खो या को देखो नले सो पाल्पा का रपो ट बमो जो म् दानु पद भना वी तो चठा उना लाई भने दे
 खो नले फेर्नु फेर्दा बनी पुजा सो हुने ज्या लास्म न्-याहा ने पाल्पा का पोट मा नद को था

को हुनाले सोव. जो पुजा गर्ने पने देखो नाले सोस्मे न दोनु पने भने दोनो चढा उनु पर्थो तर पाया
 मा रहेका अरु परे को अघा अघा आया का रणो ट मा पने बलो पुजा थाहेने भने नले खे को स
 र बाट पने सो वोर मा सन द गरि लेखा को नै देखी नाले बलो पुजा पाल्ये वाट थला उने चले
 सन देखे रणे ट मा नहाले काहु नै भन्या देखो नाले जा जोरदार वा नादार वाट सोलाई नयाग्ने
 देखी याका ले सीरुने ज्याला र सोवलो पुजाको आजीसिम को नगदा मोरु ३८।८९ कडेक गोर
 फर्द हरु पुरानु मै फा टो जोने भया को भनेस्मे नु सोपाल्याकार पोटे वाट देखी या काले सो नोसी
 फर्द हरु फेने पने ठहदा अरु मालु नगदा हरु सावोक मा नवठा सोसावोक ६६ साल मा
 पल्टी को नीसा नु को फर्द हरु फेदा लाजे को भना को सो वाट दोया का फाट थमो जो तपसील
 माले छी यावमो जो को मालु वजार वाट थोर गरि मालु नत्रद पाल्या जोडा का हा की ले लोन
 पश्या का मानो सु हस्त अै सवा ८ को रोल पु याई हले वरि थर ले छो दोनु पद्यो मालु
 को मोल को उँ क स्मे नु खोली मोरु को सनद गरि लोन भन्या थोर पोटे सदा गरि वकल प
 दो को सो तो सा थाना मा पठाई देने ठहरा नु जो मजी कु कुम्

तप मालु

नीसानु फर्द के	
कार्यो पो. छाप के व भु जे लो सीक गज पई दुई कनुवा	१५०
फर्द स्मूना के कालो थोनी थोर समू तोला दुई	२
२२ गजो वगरो थो दुई	२
फुदा इल्लर डोरि के	
कालो वनु तोला बीस	२०
कालो थोनी थोर समू तोला पैतो सु	३५
नीसानुको खोलु के	
घरु वा थानु येबर	१
८ पनु नेन कोला इ गजु दसु दुई कनुवा	१००
भीची के गजु	५
मेन क पडा के गजु	५०
मेन क पडा थोप के हौ वाट गया के मिथानी सात कनुवा	५१३
१० नै वा वी वे धागो धानी दुई कनुवा	५२

दत्तमोत्रीके	
लालतवनू गजू येक	१
८ पंनेन कीला हू येक गजूसातकनु वा	११२
मेन क प डाये प नीकेही वार गथाको मेन धार्नि येक कनु वा सवाडई तोला	५११
पीताइतुदस्	१०
<hr/>	
नीसा २ तमो २ बेसदी १ जमा ५ की लोताके	
मुकुलू फेनू वनातगजू सवा येक	११
लालू गजू	१११२
जई गजू	२
कालो गजू	१
<hr/>	
स्वा गामी फो ता हातु सोर येकान ये	२११
१० नं बंवे धागो धार्नि येक सेर दुई पाउ	३११
<hr/>	
तमो २ बेसदी १ को बोलू रु था का डरी के	
बाही रीके खरू वा थानू येक दुई आना	१२
भीत्रीके धु वा थानू येक आठ आना	१११
रुथ रके स पुजो धु वा थानू वा रु आना	१११
<hr/>	
कसनाके १० नं बंवे धागो धार्नि येक सेर दुई पाउ	३११
<hr/>	
नीसानू रू हा के	
मुन गजू सवा चार	४१
संजाप के सयु जो गजू येक पं ५ आना	१११३
<hr/>	
दापाके मेन मुन गजू आठ आना	११
स्पुनाके जोगो धागो डला दुई	२
डाठ मो नीके खरू वा थानू द स पेसा	२११
वी कुलू २ ज्या लो १ का बोलू के	
बाही रीके लालू बना थगजू येक आठ आना	१११
भीत्रीके सई थारू आना	१२

सोरा बुरा भी ना रना के अपा धरि के क पाउ 51
 फुदा रुना वना उन छोषा के जया ला मोरु लीन रूपे आ 31
 मोसा फुद के जी सो छा नावा ट गया को भरो ले वे को कु यो न् खाम् वीस् वाह आना 2011
 मोसा फुद के
 अस्मा रो 9912
 काला 412
 तना मुग जी के
 लाल 2
 अस्मा जी 91113

गालि के दा समेन थापा छे त्री 9
 गालि के हू यालाल 9
 ना डेहा ल अम नारी 9

इती सम्बन् 92 62 साल आया जग गेरा राउ 2 गुमा

नक्साल दुर्गा मन्दिर प्रांगणका वास्तुहरु, तिनको जीर्णोद्धार र नरेन्द्रदेवको अभिलेखको पुनः प्राप्ति तथा महत्त्व

- तारानन्द मिश्र

लगभग दुई वर्ष अगाडिदेखि स्थानीय वासी श्री देवसुन्दर शाक्य, श्री केशव राजकर्णिकार, श्री कृष्ण कुमार नौलखा र अन्य गणमान्य व्यक्तिहरुको साथै नेपाल सरकारको समेत सहयोगमा नक्साल भगवती मन्दिरको आँगनभित्र रहेका तीनवटा ऐतिहासिक कालका वास्तुहरु क्रमशः लिच्छविकालको जलशाला प्रणाली, राजा नरेन्द्रदेवको शासनकालको संवत् ७८ (ई.सं. ६५६) को लिच्छवि अभिलेख समेत कुँदिएको जलधेनु (जलद्रवणिका, जहाँ) र ईँटद्वारा निर्मित एक कुवा (कूप), मल्लकालको छाने शैली (छत्राकार, तलाकार) को दुर्गा मन्दिरका साथै शाहकालको वि.सं. १९७३ मा शिखराकार गुम्बज शैलीको शिव मन्दिर निर्माण गरी बिग्रेका जल प्रणालीलाई समेत मर्मत गर्दा फुटेको जलधेनुलाई प्रणालीशालाबाट बाहिर निकालेर राखिएको थियो । यसै कालमा प्रणालीको उत्तरतर्फ आँगनभित्र एउटा गुम्बज शैलीको शिव मन्दिर निर्माण गरिएको थियो । श्री धनबज्रले २०३० सालमा लिच्छवि अभिलेख ग्रन्थ प्रकाशित गर्दा यो अभिलेख हराई रहेको थियो र उनले राष्ट्रिय अभिलेखालयको प्रतिलिपि छापाबाट नोली, (LXIX सं.) र संस्कृत सन्देश (२०११ साल) मा प्रकाशित अभिलेखको पुनःसम्पादन गरेर प्रकाशित गरेका थिए । वास्तवमा यो लिच्छवि तथा शाहकालको अभिलेख रहेको जलधेनुभित्र कसैले आफ्नो घरको गमलामा ठूलो भएको पीपलको रुख ल्याएर रोपेको होला । कालान्तरपछि त्यो रुख विशाल भएर शिला जलधेनु र यसैको अगाडि पाँचर्पकिका लिच्छवि अभिलेखलाई समेत छोपिराखेको थियो । यस लेखका लेखकले पुरातत्व विभागका तत्कालिक महानिर्देशक श्री विष्णुराज कार्कीलाई अनुरोध गर्दा उनले विभागका अधिकृत देवेन्द्र भट्टराईको नेतृत्वमा राजन पौडेल, फोटोग्राफर र केही अन्य कर्मचारीलाई खटाएर त्यहाँ रहेको पीपल बोटलाई काट्न लगाएर सो जलधेनु र अभिलेख

पुनः प्राप्त गरेका थिए । त्यो फुटेको जलधेनुलाई अहिले जोडेर ईँटको पादुआसन माथि सुरक्षित गरी त्यसै आँगनमा राखिएको छ ।

यस ठाउँको प्राचीन भूगोल र राजवंशः

प्राचीन कालमा विशालनगर भित्र अनेक किरात बस्तीहरु चौथो, तेस्रो देखि दोस्रो, पहिलो शताब्दी ईश्वीपूर्व सम्म थियो भने पहिलो शताब्दी ईश्वी आठौँ शताब्दी ईश्वी सम्म यो स्थल नेपाल राष्ट्रको राजधानीका रूपमा कायम रहयो ।^१ चौथो शताब्दी ईश्वीदेखि पाँचौँ शताब्दीको सुरुवातसम्म नेपाल र राजधानी विशालनगरमा पाटलीपुत्र अथवा वैशालीबाट लिच्छवि-बृज्जीहरु आएर आठौँ शताब्दी ईश्वी सम्म शासन गरेका थिए । आठौँ शताब्दीदेखि नेपालको राजधानी दक्षिणकोल्लिग्राममा र पछि ललितपुरमा कायम भएको थियो । चौधौँ देखि उन्नाइसौँ शताब्दी ईश्वीभित्र मल्ल र शाह शासनकालमा विशालनगर नेपालको राजधानी नरहेपनि यस ठाउँको राजनीतिक र धार्मिक महत्त्व कायमै रहेको पाइन्छ । यसै विशालनगर भित्र वर्मा-गुप्त-आभीरकाल (१००-४०० ई.सं.)को राजप्रासाद-मानगृह र कैलाशकूट राजभवनका अवशेषहरु हालको बाल मन्दिरदेखि हाँडीगाउँको क्षेत्रभित्र छ । यी राजप्रासादमध्ये सबभन्दा कान्छो कैलाशकूटको पश्चिमी, पूर्व र दक्षिणको राजद्वारका अवशेषहरु अझै हेर्न विशालनगरको टंगालचोकको र मानगृह पश्चिमद्वार सँगैको बाटो हुँदै नगरको दक्षिणमा रहेका दुई वटा द्वारहरुमध्ये भगवतीस्थान मन्दिर नजिकको द्वारको पूर्वी छेउमा लिच्छवि राजा नरेन्द्र देवको शासन कालमा संवत् ७८ (ई. सं. ६५६) मा एउटा जलद्रोणी, जलधेनु र यन्त्र (Turkis Water Wheel) समेतको एउटा कुवाको निर्माण गरिएको थियो ।^२ त्यस बखत नरेन्द्रदेव कैलाशकूट राजप्रासादबाट शासन संचालन गरिरहेका थिए ।

यस ठाउँका अभिलेख र जल वास्तुहरु :

प्रणालीको निर्माण गर्दा यस प्रणालीशालाको पूर्व अथवा पश्चिम भित्तामा एउटा विशाल जलधेनु र प्रणालीको उत्तर पश्चिममा पाकेको ईटाले एउटा कूपको पनि निर्माण राजा नरेन्द्रदेवका तत्कालीन भारदार विष्णुदेव (नरेन्द्रदेव नृपतौ - तत्पदात्प्रसादादुपनत विभवो) ले राजकीय सेवाबाट पाइएको धनबाट गरेका थिए । संवत् ७८ को विष्णुदेव, देवपाटन कसाई टोलको संवत् ७१ को अभिलेखमा उल्लेखमा आएका दूतक दण्डनायक नृपदेवकै कुनै नातामा पर्ने व्यक्ति हुने सम्भावना छ ।

यस अभिलेखमा राजा नरेन्द्रदेवका केही व्यक्तिगत गुणहरु - वीर, उत्साही, पराक्रमी, नडराउने, नीतिवान, त्यागी, प्रतापी, स्वामीमा हुने गुण भएका, आफ्नो सुख सुविधालाई त्यागी अर्काका काममा मद्दत गर्ने र लिच्छवि वंशकै राजा (वंशक्रमाभ्यागतां, संवत् ६७ को यंगालहिटी अभिलेखमा पनि (लिच्छविराजवंशमनघ) भएको भनी उल्लेख पाइन्छ ।

यहाँ उल्लेख भएको प्रणाली (ढुंगेधारा, पाषाणद्रोण, शिलाद्रोण (जोशी, ६०२), शाला प्रणाली, जल प्रणाली, जलाभिरामो, संवत् ४७२ को भारवीको हाँडिगाउँ अभिलेख, जलद्रोण-जलद्रोणी संवत् १५१ को जैसीदेवल र ललितपुर गावाहाल अभिलेख, जोशी, १९९८, पृ. १८६, जलधारा, जलद्वार (आचार्य, १९९८, पृ. १८५) लाई पानी दिने स्रोत रुद्रमती थियो । प्रायः विशालनगरका सबै प्रणालीहरु क्रमशः वर्मा राजाका शासन कालमा र लिच्छवि कालमा निर्माण गरिएका सत्यनारायण मन्दिर छेउको पोखरी (Verardi, Handigaun Excavations, 1998), भारवीद्वारा निर्मित त्यसै ठाउँको संवत् ४७२ (ई.सं. ५५०) को जलधारा, मानगृह र कैलाशकूटका वरिपरिका पोखरी र परिखाहरु (Pound and Moats), अंशुवर्माकालको जोन्जोन्दी गाउँको प्रणाली, नक्साल भंसारहिटी; नक्साल रणभुक्तेश्वर मन्दिरसँगै पूर्वको ढुंगेधारा (जोशी, ३९९, तोयनिधे: प्रचण्डपवन), विशालनगरको दक्षिण-पश्चिम कुनामा कोलीयग्राम तिरजाने टूलो सडक सँगै रहेको नागपोखरी (जोशी, ५९२, दक्षिणाभिमुखेन महापथानुसृत्य नागाट्टि), भाट-भटेनीनिरको प्रणाली, गहना पोखरी (जोशी, ५९१), जयदेवको नक्साल हरिहर मन्दिर अभिलेख, मण्डपी यात्रायां पंचाभरणकम् (पाँच वटा गहना)प्रतिवर्ष स्थान दौवारिकस्यदेयम्, यसै संग हाँडिगाउँ उत्खननबाट पाइएको संवत् १७४ (ई.सं. ७५२) को हाँडिगाउँ उत्खननबाट प्राप्त प्रणाली (अन्दिग्रामे प्रणालियम्), आदि सबै पानीको श्रोत रुद्रमति नदीसँगै उत्तर-पूर्वमा जोडिएको थियो ।

जीवन यापनका लागि अन्न भन्दा पनि पानीको महत्त्व बढी छ र मानवदेखि जीव-वनस्पतिको निर्माण र प्राणरक्षा पानी

समेतको पञ्चतत्त्व (पानी, आगो, हावा, आकाश र पृथ्वी)ले गरेको छ । त्यसैले अनेक प्रणाली अभिलेख र ग्रन्थमा पानीलाई अमृतरस (विष्णु गुप्तको चाँगु अभिलेख, शैलेन्द्र कुक्षरमृतरस पयोवाहिनी, जोशी, पृ. ४३९; कुनु शर्माको कीर्तिपताका, श्लोक ३६, गौरीकुण्ड सरोवर अमृतरसै आदि) भनी सम्बोधन गरिएको छ । पानीको श्रोतको व्यवस्था गर्नुलाई धर्मक्रिया (मानदेवको केलटोलको इनार अभिलेख, तेनेदधर्मक्रियाडकुर्वता लोकानां सुखकाम्यया सुविमलम्पानीयमानाय्य र धर्मकीर्ति (जोशी, १४० र १८०) भनिएको छ ।

पानीसँग सम्बन्धित जलवास्तु अथवा जलसूत्र अनेक किसिमका छन् जस्तो जल प्रणाली (स्वच्छाम्बुधारा-कीर्तिपताका श्लोक ८५) कुवा (कूप, उदपान), जलधेनु (जह्रौंः, जलद्रवणिका), पोण्डिमण्डप, जयदेवको नक्साल नारायणचौर अभिलेख, पियाउमण्डप, अपामशालामाला: (भुवनेश्वरको स्वप्नेश्वर मन्दिर अभिलेख, Epi, Indica, Vol VI, p.202, आचार्य, १९९८, १९२-३२३) । मानसार शिल्पशास्त्र (अध्याय ९२, ५६, आचार्य, पृ. १८५) मा नुहाउन, धुन आदिका लागि जलपूरितमण्डप (मज्जनाथाय जलपूरित मण्डप) को उल्लेख पाइन्छ । जलवास्तुमा, जलाशय (पोखरी, तडाग, सरोवर, खातक, शिखरोपर्यधो गोमिखातक-जोशी, २०३३, ३९४), समुद्र (तोयनिधि, सागर, जलधि), निर्भर (पात), सेतु - बाँध, (चिरवन्धन उषिताह सेतुजल, चाँगु अभिलेख, जोशी, पृ. २१९), सोता (स्रोत), परिखा, (खाता, खाल), वापी (कीर्तिपताका, श्लोक ६-७ र २७), तिलमक (लखमक, ढल, कुलो), कुंड (कीर्तिपताका, श्लोक ३६) र नदी आदि छन् । यस्तै प्रणाली र जलवास्तुसँग सम्बन्धित गोष्ठी र विशेषज्ञहरुबारे पनि जानकारी पाइन्छ । कर्णाटकका एउटा ई.सं. १३८८ को अभिलेखमा शिगायभट्ट नाउको एउटा पानी इञ्जिनियर दसविद्यामा चक्रवर्ति पनि थिए । उनलाई जलसूत्रदा (Hydraulic engineer), आचार्य, १९९८, १८६-१८७) भनि सम्बोधन गरिएको छ । भारत र नेपालमा पानीको व्यवस्था गर्ने अनेक कर्मचारीहरु (संवत् ३० को हाँडिगाउँ अभिलेखमा), पानीय कर्मान्तिक, ढलपा आदि र पानीय कर्मसँग सम्बन्धित अनेक वास्तु ग्रन्थहरु पनि छन् । नेपाल मण्डलको भक्तपुर र पाटनमा पोखरी खन्दा र सफा गर्दा, प्रणाली, कुलो, बनाउँदा र सफा गर्दा नगरका वासीहरुका घरै पिच्छे एक-एक जनाले दिनभरि श्रमदान गर्ने चलन थियो । जगज्योति मल्लले भक्तपुरमा नेपाल संवत् ७५० (ई.सं. १५५०) मा सिद्धपोखरी खन्न लगाएका थिए । उनका छोरा जितामित्रमल्लले ने.सं. ७९८ मा त्यस पोखरीको जीर्णोद्धार, सफा गराउँदा एउटा अभिलेखमा नगरबासीले श्रमदान गरेको उल्लेख बडो रोचक छ, जसमा

श्रमदान गर्ने जनलाई रातो रंगको चिन्हमुद्रा लगाउने वर्णन छ । यस्तो श्रमदानका लागि नजाने परिवार माथि राजाले जरिवाना तिर्नु पर्ने व्यवस्था गरेका थिए (हेर्नुस आशा सफूग्रंथ सू, १९९१, ई., पृ. २३१) । संवत् ७८ को यस अभिलेखमा पाषाणद्रोण (ढुंगेधारा) का साथै यंत्रले पानी फिक्ने कूवा (यंत्रोदपान) को उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३५} तर प्रणाली भित्रै जलधेनुको समेत निर्माण गरिएको व्यहोरा छैन । जब कि यो अभिलेख नै त्यहीँको जलधेनुको मुख भागमा कुँदिएको पाइन्छ ।^{३६} लिच्छविकालमा यंत्रको उल्लेख गर्ने यो पहिलो अभिलेख हो । कूवाबाट पानी फिक्नका लागि यंत्र (यंत्रोदपान-चक्राकारयंत्र (Water Wheel, Oxford Dict. 8th Ed. p. 1755) को प्रयोग गरिएको थियो । कूपमा पानीचक्र (यंत्र) को चर्चा ऋग्वेदमा पाइन्छ (आचार्य, १९९८, १२९) ।^{३७}

त्यस प्रांगणका देवालयहरु र वास्तु संरक्षणका पूर्व प्रयास :

त्यस भगवती मन्दिर आँगन भित्र दुई किसिमका मन्दिर हरूको उपस्थिति छ । त्यसमध्ये मध्यकालमा निर्माण गरिएको महिष मर्दिनी दुर्गाको छाने शैलीको (छत्राकार, देवागार, तल्लाकार, पलि, पलदान, पोल, पटलाकार, गोपानसीछादने, कीर्तिपताका, श्लोक, ९२, ४७, ६०) को मन्दिर छ जसमा सुनको जलप लगाइको (प्रासादः कनकोञ्चलैसुपटलेः, कीर्तिपताका, श्लोक ५०) छ । अर्को शिखराकार गुम्बज शैलीको शाहकालको वि.सं. १९७३ मा निर्मित शिवलिंग मन्दिर छ । देव मन्दिरलाई हाम्रा वास्तु ग्रंथ र अभिलेखमा देवालय, देवकुल, हर्म्य, देवनिकाय, मठ, देवप्रासाद, देवयान, देवरथ, सुरगृह (कीर्तिपताका, श्लोक ५, २२-२७) आदि नामबाट सम्बोधन गरिएको छ । मल्लकालका अभिलेख नपाइएको र दुर्गा मूर्तिलाई हेर्दा दसदेखि बाह्रौं शताब्दी ई. मा निर्माण गरिएको जस्तो देखिन्छ (T.N. Mishra, Iconography of Kathmandu Valley, DoA 1997, p 120, Fig. 34) । नेपाल मण्डल भित्रका मध्यकालका महिषमर्दिनी मूर्तिहरुमध्ये नक्साल भगवती, शोभा भगवती र पलाञ्चोक भगवती मूर्तिहरु जनश्रुति अनुसार एकै समयमा निर्माण गरिएका थिए । हुनत् ती मध्ये नक्साल भगवती अलि लिच्छवि कलाबाट प्रभावित र यसको पादभागमा गणहरु पनि कुँदिएको पाइन्छ । त्यसैले अलि अगाडिको हुने देखिन्छ । यी मध्ये पलाञ्चोक भगवती ने.सं. ५१३ (ई.सं. १३१३) मा निर्माण गरिएको हो भन्ने एउटा ज्योतिष ग्रन्थ लगनवेलाको ऐतिहासिक घटनावलिमा उल्लेख छ (आशा सफू ग्रंथसूचि, १९९१ ई., २६२, सम्बत् ५१३ आश्विन शुक्ल महाष्टमी कुन्हु पलाखचो भगवती स्थापना याडा दिन) ।

हाम्रा सबै किसिमका वास्तुहरु घर, दरबार, रक्षा वास्तुहरु क्रमशः परिखा, प्राकार, क्वाठ (द्वारकोष्ठ, प्राकार स्थितयुद्धतुंगबलभे, कीर्तिपताका, श्लोक ९), गोपुर (नगरद्वार), वाटिका, वन, पथ, स्तुप, विहार, देवालय, पीठ, मण्डप, प्रेक्षणशाला - नाट्यमण्डप, प्रणाली, जलाशय, वापी, कूप, कुँड, अग्निशाला, श्रृंगाटक (चोक), अग्निशाला, विशिखा, पौवा, पाटी, अन्नशाला, कोष्ठागार, वीथिका (आपण, पसल), हाटक (हाट), इष्टिका कुट्टिम (इष्टिका, पाषाणादि निबद्धास कुट्टिमइति एकम्, अमरकोष, आचार्य, शब्द कोष, १९९८, १२२) निबद्धा भूःईटअथवा ढुंगाले छाएका चौतरा) आदिको निर्माण र जीर्णोद्धारका नियम बारेका विवरण प्राचीन वास्तु ग्रन्थमा लेखिएका छन् । यी वास्तुग्रंथहरु नेपालमा लगभग १०० वटा भन्दा बढी छन् । अनेक यस्ता वास्तु ग्रन्थमा जीर्णोद्धार बारे एउटा अध्याय पाइन्छ ।^{३८}

भारतको ग्वालियर राज्य (मध्य प्रदेश) को मन्देशोर जिल्लामा कुमार गुप्त प्रथमका प्रादेशिक शासकहरु शासन गरिरहेको बखत मालवगण स्थिति ४९३ (ई ४३६) मा कपडा बुन्ने व्यापारीहरुका संघ (श्रेणी) ले सूर्य मन्दिर निर्माण गरेका थिए, जसको जीर्णोद्धार समितिले ३६ वर्षपछि मालव संवत् ५२९ (ई. ४७१) मा त्यहीँका व्यापारिक श्रेणीले गरेका थिए (मुखर्जी, १९७३, पृ. ७०-७१) ।

ऐतिहासिक कालको नेपालमा सर्वाधिक प्राचीन जीर्णोद्धार बारे उल्लेख निगलिसागरको सम्राट अशोकको स्तम्भलेखमा पाइन्छ । यस लेखअनुसार सम्राट अशोकले आफ्नो राज्याभिषेकको चौधौं वर्षमा कनकमुनि बुद्धको थूपको जीर्णोद्धार गर्दा द्विगुणा आकारको बनाउनु भयो । मैले कपिलवस्तु (तिलौराकोट)को धमनहवा चैत्य (धर्मधातुचैत्य) को उत्खनन गर्दा पनि अशोकका समयमा त्यसको मर्मतको प्रमाण भेटेको छु । त्यस कालमा प्राचीन चैत्यलाई नभत्काई त्यसको चारैतिर एक ईटको चाक्लो नयाँ पर्खाल बनाई दिने चलन थियो । सारनाथ, लौरियानंदनगढका स्तूपहरुको जीर्णोद्धार पनि यसै तरिकाले गरिएको पाइएको छ । नेपाल मण्डलभित्र वास्तु जीर्णोद्धार विषयको उल्लेख गर्ने पहिलो अभिलेख, संवत् ४३० (ई.सं. ५०८) को सीतापाइला अभिलेख हो जसमा दक्षिण-पश्चिम देश (भारत) जाने बाटोमा निर्माण भएको जल प्रणालीको टुटफुट आदिको मर्मतका लागि जग्गा प्रदान गरिएको छ - प्रणाल्याः खण्डफुट्ट प्रतिस्कार भूमि दत्तो । यहाँ खण्डफुट्टप्रतिस्कारको अर्थ हो, फुटेको भागको मात्र मर्मत । संखमूलको संवत् ४९५ (ई. ५७३) को अभिलेखमा भारततर्फका एक जना राजपुत्र बज्ररथले वागवती मणिमतिको संगमस्थलमा निर्माण गराएका माटाका मूर्तिहरुको हातखुट्टा (पाणिपादाः) पुराना भएकाले

(कालक्रमेण चिरन्तन याति) भरेकोले त्यसको मर्मतका लागि चिन्तित संवत् ४८२ (ई.सं. ५६०) को बलम्बु, किसिपिडी र सतुंगलका ६ वटा अभिलेखहरूमा राजकीय दूतकका रूपमा उल्लेखित बभ्रुवर्माको अचानक मृत्यु भयो । त्यसपछि उनकी भाइ बुहारी देश-भट्टारिकाले नयाँ रूपमा ढुंगाका मातृ मूर्तिहरूको निर्माण गराइन (पुनरन्यथा देव्यो मातरस्ताः शैल्यकारिता) । चाँगुको संवत् ३१ (ई.सं. ६०९) को अभिलेखमा अंशुवर्माले त्यहाँ रहेको फुटेको जीर्ण सुनको कवच र गरुड मूर्ति फेरि पुरानै बमोजिम जीर्णोद्धार गरिएको विवरण पाइएको छ । अर्को एउटा संवत् ८३ (ई.सं. ६६१) को राजा नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा जीर्णोद्धार बारे तीन वटा चरणको प्राविधिक शब्दहरू प्रतिस्कार, सम्मार्जन र उपलेपन बारे चर्चा गरिएको छ । स्कारको अर्थ मर्मत, सम्मार्जनको अर्थ भार्ने, पोच्ने र धुने हुन्छ तथा उपलेपनको अर्थ रंगरोगन र लिप्ने हुन्छ ।

चाबहिल चैत्यको अभिलेखमा संघ (विहार) भित्र किन्नरी जातकमा आधारित अनेक चित्रहरू कोरिएको बारे वर्णन पाइन्छ (किन्नरी जातकाकिर्णानाचित्रबिराजितम्, जोशी, पृ. ६६) भने गोरखाको संवत् १२२ (ई.सं. ७००) को अभिलेखमा ब्रह्मभैरव मूर्ति अथवा मन्दिरमा पञ्चरंग चित्रकर्मबारे चर्चा गरिएको छ । लिच्छवि काल र मल्ल, शाह कालमा जीर्णोद्धार, हेरचाह र मर्मत गर्ने पानीयकर्मान्तिक, ढलपा, प्रसादाधिकृत (हाँडीगाउँ अभिलेख संवत् ३०), स्थपति (आशा सफूसूची १९९१ ई., पृ. १७८, थापित (जयसंखरथापितकारजुत्वथम सेनेयात चोचका जुरो श्री भास्कर मल्ल जुजुया प्रतापन श्री सेंगुदेवया एक्सिं (युप) थसें ल्होडा जुरो, संवत् ८३०), चित्रकार, छेँभडेल (रण बहादुर शाहको ई. सं. १७९८ को ताम्रपत्रमा छेँ भडेलको काम र कर्तव्य), चिताई दार, सत्तलनायक (रेग्मी, मध्य, कालीन अभिलेख, भाग ३, पृ. ८) आदि थिए । यो मर्मतको काम तत्कालीन शासक, ग्राम गोष्ठि, व्यक्ति विशेष र धार्मिक संगठन (जोशी, ४०५, प्रणालीका याश्च खण्ड स्फुटित समाधानार्थ मुण्डश्रृंखलिक पाशुपताचार्य पर्षदि ... भूप्रतिपादिताः) ले गर्ने गर्दथे ।

ई.सं. १५४६ को एउटा विष्णु मूर्ति, विष्णुधर्मोत्तर अनुसार निर्माण गरिएको विवरण पाइन्छ (रेग्मी, IV, २५) । एउटा १६०४ को अभिलेखमा भवानी मन्दिरको जीर्णोद्धार मन्दिरको पुरानो स्वरूपलाई हेरी गरिएको थियो भन्ने छ (सदनम् पुरातनम् निरीक्ष्य जीर्णोद्धार चकार, प्राचीन नेपाल सं. १९, पृ. ३७) । ई.सं. १६३४ को अभिलेखमा जीर्णोद्धार विधान र अर्को १९८७ ईश्वी संवत्को अभिलेखमा आगमोक्त विधानेन प्रतिष्ठा कृते, भनिएको छ (रेग्मी, ३, पृ. ४६) । यसरी कुनै पनि वास्तुको निर्माण र जीर्णोद्धारको प्राचीन कालमै नियमको व्यवस्था रहेको बारे प्रमाण पाइन्छ ।^६

अभिलेखमा राजनीतिक घटना बारेको संकेत :

अहिले सम्मका प्रमाणहरूबाट नेपाल मण्डलमा प्राचीन राजनीतिक शक्तिहरू मध्ये किरात, वर्मा, गुप्तआभीर, लिच्छवी, प्राचीनमल्ल, पछिका मल्ल र शाहशासक थिए । आभीर शासनको स्थापना यस उपत्यकामा, सम्पूर्ण उत्तरी भारत कब्जा गर्न सफल भएका कुषाणहरूको सहयोगमा भएको हुन पर्दछ । आभीरहरू यहाँ मथुराबाट र वर्मा थर भएकाहरू संभवतः यौधेयवंशका पांचालक्षेत्रका हुन पर्दछ । त्यसै कारण यस उपत्यका भित्र पहिलो पटक कुषाण सम्राट कनिष्कले ई.सं. ७८ मा जारी गरेको शक संवत् को चलन र ब्राह्मी लिपिमा अभिलेख जारी भएको (Study of Iconography, DoA, p. 10, 1996, Bangdel, p.21, Jayaverma Image Handigaon, Samvat 107), साथै कुषाणमूर्तिकला, कुषाण मुद्राको प्रचलन समेत भएको थियो । लगभग चौथो शताब्दीको अन्त तिर र पाँचौं शताब्दीको शुरूमा भारतीय गुप्त साम्राज्यको बलमा लिच्छविहरू यहाँ पसे र शासन आफ्नो हातमा लिन सफल भए । यसैको परिणामस्वरूप यहाँको मूर्तिकलामा गुप्तकलाको प्रभाव, गुप्त लिपिको चलन, प्रशासन र वास्तुकलामा प्रभाव, गुप्त अभिलेखका प्राविधिक शब्दहरूको लिच्छवि अभिलेखमा बाहुल्यता पाइन्छ । प्राचीन नेपाल देशको भौतिक विकास -नगर रचना, स्थानीय र विदेशसँग जोड्ने पथ-महापथ-राजमार्ग र व्यापारविस्तार, भव्यराजप्रासादहरू, प्रेक्षाशाला (नाट्यशाला), औद्योगिक संरचनाहरू (ताम्रकूटशाला, तैल्यशाला, प्रस्तर उद्योग, औषधशाला (आरोग्यशाला- लेलेको संवत् ५२६ को अभिलेख), शारीरिक व्यायामका लागि योग, (मल्ल युद्ध- गोष्ठि), मूर्तिकला (अर्चा गोष्ठि), जलवास्तुका विभिन्न अंगहरूको व्यवस्था, देशी-विदेशीका व्यापारका साथै हिन्दू तथा बौद्धधर्म र तिनका आध्यात्मिक र कर्मकाण्डको विकास भयो । मध्यकालमा नेपालका सबै विषयवस्तुको राम्रो बन्दोबस्त कर्णाटकी मल्लहरू (जयस्थिति मल्ल तथा उनका उत्तराधिकारीहरू) ले गरेको पाइन्छ ।

लिच्छविहरू नेपाल मण्डलमा वर्मा-गुप्तआभीरलाई परास्त गरी लगभग सम्पूर्ण भारतका गुप्त शासक कुमारगुप्त प्रथम (ई.सं. ४१४-४३०) को शासन अर्वाधमा नेपालमण्डलको शासनसत्ता आफ्नो हातमा लिन सफल भएका थिए । यिनी बुद्धकालका प्रख्यात तथा शाक्यमुनि बुद्धका प्रिय लिच्छवंशका थिए । वैशालीका लिच्छविहरूको सहयोगमा चन्द्रगुप्त प्रथमले मौखरी राजा सुन्दरवर्मालाई हराए । उनी ई.सं. ३०८ मा पाटलीपुत्र (कुसुमपुर) कब्जा गर्न सफल भएका थिए । यसै संयुक्त प्रयासले गर्दा चन्द्रगुप्त र कुमारदेवीको विवाह र गुप्त साम्राज्यको जग टड्याइयो । यी दुवैका छोरा सम्राट समुद्रगुप्त

(लिच्छविदौहित्र) लगभग ३२८-३३५ ई. संवत्मा राजा भए र पछि लगभग भारतभरि आफ्नो साम्राज्य विस्तार गर्न सफल भए । समुद्रगुप्तको विजय उद्घोष गर्ने प्रयागको स्तम्भलेखमा उनलाई लिच्छवि दौहित्र र लेखअनुसार कुमार्ड, आसाम (कामरुपनेपाल कर्तुपुरादि) का माभमा नेपाल रहेको थियो । यी तीनवटै देशले उनलाई सबै करहरु (सर्वकरदान) दिन्थ्यो । उनका आज्ञापालन गर्दै थियो (आज्ञाकरण) र उनका दरबारमा ढोकसलाम गर्न जाने गर्दथे (प्रणामागमन) । त्यसैले यी राज्यलाई उनले आफ्नो साम्राज्यभित्र नगाभेर स्वतन्त्ररहन दिएका थिए । यस कारण पनि त्यसबखत ई. ३३५-३८० सम्म नेपालमा लिच्छविहरु आएका थिएनन् । मानदेवको पहिलो पशुपति अभिलेख जसको काल ई.सं. ४५९ हो यसले पनि यही प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ । लिच्छविहरुलाई नेपाल राज्य गुप्त शासकको तर्फबाट उपहार हो ।^{१६}

लिच्छविहरु नेपाल मण्डलभित्र वैशाली अथवा पाटलीपुत्र (पुष्पपुर) बाट आएका थिए भन्ने विवरण पाइन्छ (तस्माल्लिच्छवितः नृपतीन्, -- पुष्पपुरेकृतिःक्षितिपतिज्जातः -- ख्यातः श्रीजयदेवनामनृपतिः प्रादुर्बभूवापरः, जोशी, पृ. ५७८, जयदेव द्वितीयको संवत् १५७ (ई. ७३५) को अभिलेख । यस नयाँ देशमा आफ्नो राजनीतिक शक्ति सन्तुलन कायम गर्न उनले पूर्व शासकहरु, वर्मासँग विहावारी कायम गरे (सं. ४१९ को अभिलेख, भर्तुः श्रीमानदेवस्य-भक्तया स्थापितं लिङ्ग गुणवत्याः देवालयस्थस्यपितुः किन्नरवर्मणः) र गुप्त आभीरहरुलाई सामन्त, महासामन्त, महाप्रतिहार, सर्वदण्डनायक र विषयपति आदि तूलातूला पदहरु दिए । तापनि गुप्तहरूसँग उनलाई संघर्ष गर्नु पन्यो र त्यसैको परिणाम स्वरुप अंशुवर्मा महासामन्तबाट महाराजधिराज सम्म हुन पुगे र संवत् ४५ मा राज्यारोहण गरेका लिच्छवि राजा उदयदेवलाई पन्छाएर नाममात्रका राजाहरु ध्रुवदेव र भीमार्जुनदेवलाई आफ्नो इशारामा काम गर्ने राजा स्थापना गरेर संवत् ४८ देखि ६५ सम्म जिष्णुगुप्त र उनका छोरा विष्णु गुप्त असल राजा (de-facto king) बन पुगे ।

उता राज्य च्युत भएर उदयदेव तिब्बत पुगे जहाँ उनका युवा छोरा नरेन्द्रदेव तिब्बत-चीनको सैनिक महत्तबाट ई.सं. ६४३-६४५ भित्र आफ्नो पैतृक शक्ति पुनः कायम गरी कैलाशकूट भवनबाट शासन संचालन गर्न थाले । तर विदेशीको महत्तको एउटा तूलो घातक परिणाम नरेन्द्रदेव र उनका छोरा-नाति (शिवदेव-जयदेव) सम्मले भोग्नु पन्यो । संवत् ६७ (ई. ६४५) देखि (ई. ७०२) अथवा ७०४ देखि जम्मा ५६-५८ वर्ष सम्म नेपाल देश तिब्बत-चीनको अधिनमा बस्न परेको थियो । यस अवधिको ६४५ ई. मा नरेन्द्रदेवले चिनिया सद्भावना दलका नेता ली-ई-पियाओ र उनका साथीहरुलाई कैलाशकूट भवनको

आस्थानशाला (सभा भवन) मा स्वागत गरेका थिए । (S. Levi, Mission of Wang Hiuen-tse, 1987, 2-3, In 645 ... they (Li-I-Piao and Wang Hiuen-tse) must have passed Nepal where the king Narendradev received Li-I-piao Warmly). फेरि ई.सं. ६४६-६४८ मा चीनको वांगह्युन-त्सेको नेतृत्वमा मगध सम्म थुप्रै उपहार बोकेर सम्राट हर्षवर्धन (शिलादित्य) कहाँजाँदा, राजा मरिसकेका थिए र शासन उनका मन्त्री अरुणाश्वले आफ्नो हातमा लिइसकेका थिए । अरुणाश्वले वाङह्युन-त्से (Wang-Hiuen-tse) को अपमान गरी उनका सबै अंगरक्षकलाई मारिदिए । वांगह्युन-त्से रातारात त्यहाँबाट भागेर नेपाल र तिब्बत पुगेर दुबै देशसँग महत्तका लागि अनुरोध गरे । नरेन्द्रदेवले उनलाई ७००० अश्व सैनिक दिए र तिब्बतले १००० देखि १२०० पैदल सैनिक दियो । यी सैनिकको बलले वांग-ह्युनले अरुणाश्वलाई युद्धमा परास्त गरी बन्दि बनाएर चीनका तांग बादशाह ताइ शौङ्ग (Emperor Tai-Tsoung) कहाँ ६४८ ई. मा पुन्याएका थिए (Levi, 1987, 47; quoted from Hist. of Tang dynasty, Ancient Nepal, Ch. cc XXI)

नरेन्द्रदेवले आफ्ना दूत ६५१ ई.सं. मा चीन पठाएका थिए । उनले र उनका छोरा शिवदेव द्वितीयले भोट मार्फत् चीनसम्म वर्षेनी उपहार पठाउने गर्दथे । नरेन्द्रदेव र शिवदेव द्वितीयलाई चीन-तिब्बतको अधिनमा बस्ने कुराले असाध्यै पिरोल्यो र यस कुराकोप्रतिकार गर्न नरेन्द्रदेवले आफ्नो छोरा शिवदेव द्वितीयको विहा मौखरी कुलका भोगवर्माकी छोरी र गुप्त राजा आदित्य सेनकी दौहित्री वत्सदेवीसँग गरेका थिए (जोशी, सं. ५७, पृ. ५७८, पंक्ति १३) । यसै क्रममा शिवदेव द्वितीयले पनि आफ्नो छोरा राजपुत्र भट्टारक जयदेव द्वितीयको विवाह गौड-कलिंगका अधिपति र कोशलका राजा हर्षदेवकी छोरी राज्यमति सँग गरेका थिए । राज्यमति भगदत्त कुलकी छोरी थिइन (जोशी, पृ. ५७९) ।

महासामन्त विष्णुगुप्त र लिच्छवि राजा भीमार्जुनदेवलाई पदच्युत गरेका नरेन्द्रदेवलाई विपक्षीहरुले पनि बराबर दुःख दिन थालेका थिए । नरेन्द्रदेवले सत्ता प्राप्त गरेका १६ वर्षसम्म (संवत् ६७ देखि संवत् ८३ सम्म) कैलाशकूट भवनमै बसेर शासन संचालन गरे तर त्यसपछि विरोधीहरुको षड्यन्त्र अथवा असुरक्षाको भयले उनले त्यस राजाप्रासाद र विशालनगरलाई छाडि गोकर्ण आसपास भद्राधिवास नाउको छुट्टै सानो दरबार बनाएर १४ वर्ष राज्य गरेको पाइन्छ । उनका संवत् ८९, वटुक भैरव मन्दिर अभिलेख देखि पशुपतिको वज्रधरको संवत् १०३ ज्येष्ठ शुक्ल त्रयोदशी सम्मको अन्तिम अभिलेख भद्राधिवासबाट जारी गरिएको पाइन्छ । तर उनका छोरा शिवदेव द्वितीय र जयदेवले फेरि कैलाशकूट दखल गरी संवत् १०९ देखि

संवत् १५७ कार्तिक शुक्ल नवमी सम्म कैलाशकूटबाट शासन गरेको पाइन्छ ।

ई.सं. ७०४ को वरिपरि शिवदेव द्वितीयको शासनकालमा नेपालको राजधानीले एउटा अर्को दिशा लियो । नेपाल तथा भारतीय सीमा क्षेत्रका राजाहरूको सम्मिलित सेना र तिब्बती राजा ख्रि-दु-श्रोन-सन. (Kri-du-sron-Bitsan) को सेना बीच युद्ध हुँदा तिब्बती सेनाको हार भयो र त्यसयुद्धमा नेतृत्व गरिरहेका राजा मारिए (L. Petech, chronology of Laddkha, IHQ-XIII and XV, p. 59), Alka (Atish and Tibet, 2011, P. 215) quotes Petech - In 702, he (King Khri-du-sron btsan) died during a campaign against Nepal and peoples of the Indian frontier that had rebelled against him! परिणामस्वरूप, भारतीय मगध, मिथिला-बंगाल र आसामका भूभागका साथै नेपाल पनि स्वतन्त्र भयो । त्यस विजयको खुसीमा जयदेवले नेपाल-मण्डलका सर्वोच्च देवता पशुपतिमा चाँदीको पद्म चढाएर आफ्ना संवत् १५७ का विजय-लेख लेखाएर पशुपतिमा स्थापित गरे । यो अभिलेख मानदेवको संवत् ३८६ को चाँगुनारायणको विजय स्तम्भ जस्तै छ र यसमा नेपाललाई 'सार्वभौमचरितं प्रकटीकरोति' भन्ने शब्द जानी-जानीकन लेखाउन लगाइएको पाइन्छ । तिब्बत -नेपाल युद्धमा युवराज जयदेवले पनि भाग लिएको हुनु पर्दछ । त्यस युद्धमा भारतीय शासकहरूले समेत युद्धमा भाग लिएको कुरा सत्य हो (S. Levi, Mission of Wang Hiun Tse in India, p.18, p. 25-32, Delhi, 1987) ।

अभिलेखमा उल्लेख भएका धार्मिक क्रिया र नेपालमा शाक्त सम्प्रदाय :

नेपालमा शाक्तसम्प्रदायको प्रचलन वर्मा-आभीरकाल (१००-४०० ई.सं.) देखि नै रहेको प्रमाण उपलब्ध भएको छ (बांगदेल, काठमाडौं उपत्यकाको मूर्तिकला, १९९६, पुरातत्व विभाग, प्लेट १९, १९२९, ३९-७१) । लिच्छविकालमा पनि शाक्त सम्प्रदाय त्यतिकै महत्वपूर्ण रूपमा उपस्थित थियो । यस कालमा अष्टमातृकाको उपस्थिति यहाँ पाइन्छ । आठौं-नवौं शताब्दीपछि तन्त्रको अत्यधिक प्रचार र परिवर्तित रूपमा उपत्यकामा उपस्थिति भयो । शाक्त सम्प्रदाय यहाँको सबैभन्दा बढी प्रचलित धर्म भएको प्रमाण पाइन्छ ।

पहिले नरेन्द्रदेव कालको अभिलेखमा उल्लेख भएका धार्मिक क्रियाकलाप बारे चर्चा गरौं । यस अभिलेखमा ब्राह्मणहरूद्वारा दिनको तीनपटक नुहाउने (ब्राह्मणादेस्त्रिषवणविधि) चलन बारे लेखिएको छ । मानिसका लागि आफ्नो जीउलाई सफा गर्नका लागि तीन पटक नुहाउनु

साधारण स्नान होइन र यो धर्मसंग जोडिएको कर्मकाण्ड हो । यस बारे काठमाडौं मीननारायण अभिलेखमा (जोशी, पृ. ३८३, जलैर्वःस्वकरम् पहरन्तयब्धिजा) लक्ष्मीलाई आफ्नो हातले जल अर्पण गर्ने, आभीरीको संवत् ४६२ (ई. ५४०) को अभिलेखमा देवताको अंगस्नान र अर्चा (अभ्यंगस्नानाच्चर्व) का साथै कुनू शर्माको कीर्तिपताकामा ने.सं. ७७२ मा कुम्भेश्वरमा रहेको गौरीकुण्डको चीसोपानीमा नुहाएर पितृ, ऋषि र शिवलोकको प्राप्तिका लागि र देवताहरूलाई तर्पण दिएर स्वर्गको प्राप्ति (गौरीकुण्डसुतीर्थशीतलजलैः स्नात्वा संतर्पन्ति पितृनृषीन्सुरयमान् गच्छन्तिनाकमुदा ॥ आराध्याशुचयज्जलेनगिरीशं) साथै शिव लोकको प्राप्तिका कुरा गरिएको छ ।

गायत्री जपबारे प्रमाण तैत्तरीय आरण्यकमा पाइन्छ, जहाँ रुद्रास्कन्द, नन्दी, दन्तिन, गरुड, ब्रह्मा, विष्णु, नरसिंह, अग्नि, दुर्गा तथा आदित्य (सूर्य) को गायत्री मन्त्र पाइन्छ । यस्तै श्रीदेव्यथर्वशीर्षमा श्रीविद्या (सरस्वती) का उपासकका लागि दिनको चारपटक सम्म (चतुः) संध्या, जप र जलअर्पण (प्रातान्, मध्यान्ह, सायान् र तुरीयार्थात् मध्यरात्री) विधानबारे चर्चा पाइन्छ । तर व्यवहारमा बढ्ता चलन त्रिसन्ध्या तर्पण र जप गर्ने गरिएको पाइन्छ । प्रातः को गायत्री जप र ध्यान ऋग्वेद अनुसार ब्रह्मायणी र कुमारीलाई, मध्यान्ह ध्यान यजुर्वेद अनुसार सावित्री र वैष्णवीको युवती रूपको र साँझको ध्यान सरस्वती र वृद्धा रुद्रायणीको गरिने प्रावधान सामवेदमा उल्लेख भएको छ । यसरी त्रिकाल, विहानी, दिउँसो र साँझमा वालिका, युवती र वृद्धाको साथै मध्यरात्रिको ध्यान र जपले वाक्सिद्धि प्राप्तहुन्छ (श्री दुर्गा सप्तशती, श्रीदेवयथर्वशीर्ष, श्लोक २७, गीता प्रेस, वि.सं. २०६६, पृ. ५१-५२) । यसरी जप र सन्ध्या तर्पणले पापबाटमुक्ति, वाक् सिद्धि, देवताको सान्निध्य, विद्याको प्राप्ति, मृत्युमाथि विजयको प्राप्ति आदि उपलब्धि प्राप्त हुन्छन् । बौधायन धर्मसूत्रमा (२-५ धर्म) रुद्रपत्नि, महासेन (कार्तिकेय), षष्ठी, इन्द्र, सनतकुमार आदिलाई जलतर्पण दिने बारे निर्देशन पाइन्छ ।

नरेन्द्रदेवको सं. ८३ (ई.सं. ६६१) को ल.पु. गहिरीधाराअभिलेखमा धार्मिकगण बारे उल्लेख पाइन्छ र तिनीहरू सधैं ज्ञान योग, कर्मयोगमा लीन सदाचारी थिए । यस्तै कुलाणवतन्त्रमा मन्त्रयोग, भक्तियोग, कर्मयोग र ज्ञानयोगको उल्लेख पाइन्छ (जोशी, पृ. ४५५) । नक्सालको यस ठाउँमा लिच्छविकालमा निर्माण गरिएका जलप्रणाली, जलधेनु र कुवा सँगै पश्चिममा एउटा छाने शैली (पलि, तल्लाकार शैली) को मन्दिर निर्माण गरी मध्यकालीन शैलीको महिषमर्दिनी दुर्गा मूर्तिको स्थापना गरियो । यो मन्दिर निर्माण गर्दा वास्तुको नियम अनुसार अत्यन्त राम्रो सँग मिलाएर बनाइएको छ, जसले मन्दिरकै लागि

कुवा र शाला प्रणालीको सँगै निर्माण गरिएको जस्तो लाग्दछ र हाल यो आँगनपरिसर नक्साल भगवती मन्दिर भनी प्रख्यात छ । हाम्रा कुनै पनि मन्दिरसँग जल वास्तु (कुवा, जल प्रणाली र पोखरी) निर्माण गर्ने चलन अति प्राचीन कालदेखि नै पाइन्छ र भारतीय पुरातत्वका पूर्वका महानिर्देशक ए.घोषले आफ्नो ग्रन्थ Cities in Ancient India, Simla, 1973, मा यो प्रथा मन्दिरसँग जलश्रोत (aquatic association) पश्चिम एशियाको प्राचीन मेसोपोटामियामा पनि रहेको थियो भन्ने लेखेका छन् ।

नेपाल मण्डलमा मध्यकालीन शैलीको तीन वटा विशिष्ट दुर्गा मूर्ति र मन्दिरको निर्माण भएको पाइन्छ । ती हुन् नक्साल भगवती, शोभा भगवती र पलाञ्चोक भगवती । ती मध्ये नक्साल भगवती मूर्तिविशिष्ट छ र यो कुषाणकाल तथा लिच्छविकालको प्रभावमा निर्मित भएको हो । यस मूर्तिमा कुषाणकालको ढुंगे छाता, लिच्छविकालको विशेष पालिस, लालित्य, लामो मिल्दो जीउ, स्फूर्ति, महिषासुर माथिको विजयको अभिमान र गौरवका साथै पादपीठको पक्तिमा, उमामहेश्वर परम्पराको गणहरूसँगै गणपतिको पनि उपस्थिति पाइन्छ । त्यसैले नक्साल भगवती मूर्तिको काल लगभग ९ देखि ११ औं शताब्दी ई. संवत् तोक्न सकिन्छ (T.N. Mishra, Study of Iconography of Kathmandu Valley, Doa, 1998, 120, PL-34) । शोभा भगवती र पलाञ्चोक भगवती मूर्तिहरू सिम्रौनगढको मूर्तिकलासँग बढी प्रभावित छ र नक्साल भगवतीमूर्ति भन्दा कम्तिमा पनि २०० वर्ष पछिका हुन् । लगन बेला नाउको एउटा ज्योतिष ग्रन्थमा पलाञ्चोकको मध्यकालीन भगवती मूर्ति ने.सं. ५१३ (ई.सं. १३१३) मा निर्माण गरिएको थियो भन्ने लेखिएको छ (आशासफू, १९९१ ई., पृ. २६२) ।

ऋग्वेदमा गौरीलाई संसारको प्राणीलाई अमृतसरि पानी खुवाउनका लागि प्रार्थना गरिएको पाइन्छ (गौरी मियाय सलिलानि तक्षाती) । ऋग्वेदका उषासुक्त, गायत्रीसुक्त र नदीसुक्त, कैन्य उपनिषद्मा उमा हैमवतीको चर्चा, श्वेताश्वेत्तर उपनिषद्मा सृजना शक्ति, पुरुष र प्रकृति (शिव र शक्ति) बारे उल्लेख, मुण्डक उपनिषद्मा अग्निका सातवटा जिभ्रोहरू क्रमशः काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधर्मवर्णा, स्फूर्तिगिनी र विश्वरुचि नाउका शक्तिहरूको सहवासका कुरा, रामायण बालकाण्डमा अग्नि र गंगाबाट उत्पन्न कुमार कार्तिकेय र उनलाई ... कृतिकाहरूद्वारा दूध ख्वाइएकोले षड्मुख नाउ भएको कुमार, महाभारतमा वर्णन गरिएका अग्निद्वारा सप्तऋषि पत्नी अथवा दक्षपुत्री स्वाहासँग छ - पटक सहवास, आदि कथाहरूको परिणामस्वरूप सप्तमातृका मूर्तिको निर्माण र शाक्त सम्प्रदायको उत्पत्ति भएको हुनु पर्दछ । सप्तमातृका बारे स्पष्टसँग उल्लेख महाभारतको दुर्गा स्तोत्र, हरिवंश, मार्कण्डेय पुराणकासाथै वराहमिहिरको वृहत्संहितामा

पाइन्छ । अथर्ववेदको श्रीदेव्यथर्वशीर्ष (श्लोक २) मा देवीलाई ब्रह्मस्वरुपिणी प्रकृतिपुरुषात्मक, स्कन्दमाता, पञ्चभूत र सारा जगतमा दुर्गालाई सबैभन्दा श्रेष्ठ भनिएको छ (यस्याः परनरं नास्तिसैषा दुर्गा प्रकीर्तिता, देव्यथर्वशीर्ष, श्लोक २४) । अगाडिको श्लोक (२५) मा दुर्गालाई दुर्विज्ञेय, दुराचार नाशगर्ने र संसार सागरतर्न सहायक, भनी उल्लेख गरिएको छ ।

मार्कण्डेय पुराण (११औं अध्याय) मा नन्दगोपकी पत्नी यशोदाको गर्भबाट उत्पन्न विन्ध्याचलमा वास गर्ने विन्ध्यावासिनी, रक्तदन्तिका, शताक्षी, शाकम्भरी, दुर्गा, भीमा (भीमरुपं हिमाचले) र भ्रामरी आदि नाउका ग्रामदेवीहरूको उल्लेख पाइन्छ । दुर्गा सप्तसती (अध्याय २, श्लोक १९ र ३१) मा दुर्गाको उत्पत्ति सबैदेवताहरूको तेजबाट (समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवाम्) भएको र सबैदेवताले उनलाई आभूषणका साथै यउटा-यउटा युद्धअस्त्र दिएर सम्मानित गरेका (सुरैर्देवीभूषणैरायुधैस्तथा सम्मानिता) थिए । दुर्गा मूर्तिहरूमा महिषासुरलाई देवीलेभुइमा खसालेर आफ्नो खुट्टाले थिची उसको घाँटीमा त्रिशूलले प्रहारगरेको (पादेनाक्रम्य कण्ठे च शूलैर्नैन मताडयत्) र अन्तमा रांगाबाट पुरुष राक्षस रूपमा आधि निस्केको उसको जीउ र घाँटीलाई लामो तरवारले देवीले काटेको दृश्य देख्न पाइन्छ (अर्धनिष्क्रान्त एवासौ..महासुरः । तथा महासिना देव्या शिरश्छित्त्वा निपातितः । दुर्गा सप्तशती, श्लोक ४०) । यस सम्प्रदायमा बहूता अनार्यहरूका मातृकाहरू भएकोले उनलाई मासु, माछा, कुखुरा, हाँस, भेडा, खसी समेत अर्पण गर्ने चलन छ । मार्कण्डेय पुराणको दुर्गा सप्तशती (अध्याय ७, श्लोक ५-६) मा अम्बिका दुर्गा भन्छिन मेरो अनेक विभूतिहरू र रूप छन् (अर्हविभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदास्थिता) । मूर्ति रहस्यमा उनका ५ वटा नाउँ छन्, यस्तै अगाडिदेखि ३२ वटा र दुर्गा अष्टोत्तरमा १०८ नाउहरू पाइन्छन् (दुर्गा शप्तशती, गीताप्रेस, २०६६, ७-११) । मार्कण्डेय पुराणको दुर्गा सप्तसती (अध्याय ७, श्लोक ६) मा काली अम्बिकाको मुखको माथिल्लो भाग (ललाट फलकाद्गतम काली करालवदना) भनिएको छ र (अध्याय ८, श्लोक १३) मा ब्रह्मा, शिव, कार्तिकेय, विष्णु र इन्द्रका शक्तिहरू उनका जिउबाट निस्केर चण्डीका छेउमा आएको सूचना पाइन्छ (ततः परिवृत्ताभिरिशानो देवशक्तिभिः, दुर्गा सप्तशती, अध्याय ८, श्लोक २२) । दक्ष प्रजापतिको यज्ञ पछि देवीका शक्तिपीठहरू स्थापना भए जसबारे महाभारतले योनीकुण्ड, स्तनकुण्डआदि तीन वटा कुण्डहरूबारेसूचना दिन्छ । कुब्जकामत (रा. अभिलेखालय, वेजलर सूची १९८९, ५४) ग्रन्थमा उनका पाँचवटा पीठ र बौद्धग्रन्थ साधनमालामा कामरुप, श्रीहट्ट, पूर्णगिरि (पूना) र उदियान आदिमा चार वटा शक्ति पीठको वर्णन पाइन्छ (Bhattacharya, Buddhist-Esoterism, 1970, 53) ।

बी.आर. मणिका अनुसार (Sons of Siva, 1990, 53) जगतगुरु शंकराचार्यले हिन्दू धर्मका धार्मिक सम्प्रदायलाई ६ भागमा बाँडेका थिए । यी थिए शैव, वैष्णव, गणपत्य, शाक्त, सौर्य र कुमार । नेपालमा पनि प्रताप मल्लको हनुमानढोकांनेरको तुलजा मन्दिर अभिलेखमा यस सम्प्रदायबारे उल्लेख गरिएको छ । चाँगुको ने.सं. ८१४ (ई. १६१४) को अभिलेखमा पाँच सम्प्रदाय शैव, गणेश, सौर, वैष्णव र शाक्त सम्प्रदाय बारे उल्लेख गरिएको छ । यिनका बारे पद्मपुराणमा पनि वर्णन पाइन्छ । आनन्दगिरीले शंकर विजयमा वैष्णव धर्मका महालक्ष्मी अथवा महावैष्णवी, शाक्तदेवीको वाक-वागोपासक र शिवशक्ति यी तीन किसिमका शक्तिबारे उल्लेख गरेका छन् । आठौं शताब्दीमा तन्त्रको शाक्त सम्प्रदायमा प्रवेश सँगै देवीहरू कौशिकी, आनन्दभैरवी, ईशानी, त्रिपुर सुन्दरी, कात्यायनी र ललिता यस सम्प्रदायका प्रमुख देवीहरू भए । शाक्त सम्प्रदायको कापालिक र कालमुख सम्प्रदायसँग पनि घनिष्ठ हुँदै गयो । शाक्त सम्प्रदायका पुरुष-स्त्री दुवै आफूलाई नारी नै ठान्द थिए किनभने तिनका ईश्वर देवी थिए । शाक्त सम्प्रदायका पुजारीहरू रातो रंगको लुगा लगाउने र आफूलाई नर्पुंसक सम्म बनाउन लागेका थिए । यो सम्प्रदाय दुई भागमा विभाजित भयो र तिनका नाउ थिए कौल र समयिन । कौलमा पनि दुईवटा विभाजन भयो र त्यो थियो पूर्व-कौल र उत्तरकौल । पूर्वकौलहरूले देवीलाई शिवका काखमा बसेको ध्यान गर्दछन्, त्यसपछि चक्रपूजा गर्दछन् जसलाई बाह्ययोग भनिने गरिन्थ्यो र अन्तमा यस सम्प्रदायको सिद्धान्त र ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्द थिए ।

देवीचक्र भन्ने नारीको नौ वटा योनी चक्रहरू भूर्जपत्र, रेशमको कपडा अथवा सुनको पातामाथि कोरिएको हुने गर्दथ्यो । पूर्व-कौलले चित्रको मात्र पूजा गर्दछ तर उत्तर-कौलीहरू जीवित सुन्दरी नारीको योनीकै पूजा गर्दछन् । कौलहरू देवी प्रति आत्मसमर्पण गर्दछन्, रक्सी, मासु, मह, माछा आदि खान्छन् र यौनक्रियामा संलग्न हुन्छन् । समयिनहरू यी कार्यहरू गर्दैनन् । भैरवीचक्र अथवा श्रीचक्रपूजा गर्दा जातपातको कुनै भेद गरिँदैन । यस अर्थमा कौल सम्प्रदाय बज्रयानीहरूसँग नजिक रहेको पाइन्छ । देवीचक्र लाई कामकलाविद्या पनि भनिन्छ (Bhandarkar, 1983, 207-209) । प्रायः अधिकांश देवी मन्दिरमा देवदास, देउकी, देवदासी प्रथा तथा जनावर, कुखुरा र मानव समेतको बलि दिने प्रथा थियो (डा. यदुवंशी, शैवमत, १९५५, १५७) । मातृ मूर्तिहरूको निर्माण भारतमा कुषाणकाल देखि र उनका मुद्रामा समेत देखा परेको छ । त्यस पछि चन्द्र गुप्तको मुद्रामा मकर वाहन गंगासँगै त्यस पछि सिंह र वीणाधारिणी सरस्वतीलाई चित्रण गरिएको छ । कुमार गुप्तको शासन कालमा भारतमा पहिलो पटक सप्तमातृका मन्दिरसँगै महिषमर्दिनीदुर्गा

र डाकिनीहरूसमेत भएकीमूर्तिहरूको निर्माण गरियो । (डाकिनी संकीर्णम्) । यस मन्दिरमा तांत्रिक विधिबाट पूजा गरिन्थ्यो र यो मन्दिर दसपुरमा उनका प्रशासक विश्ववर्माले बनाएका थिए । कुमार गुप्तकै शासनकालमा विहारस्तंभ लेख अनुसार मातृका मूर्तिहरू भएको अर्को मन्दिर समूह (देवनिकेतनमण्डल) मा भद्रआर्या (शिव पत्नी पार्वती) र स्कन्द (कार्तिकेय) समेत थिए (मुखर्जी, गुप्त साम्राज्य, १९७३, ७९-७२; Mani, 1990, 71) । गुप्त अभिलेखहरूमा मातृकाहरू क्रमशः सिंहवाहिनी दुर्गा, महिषमर्दिनी, भद्रआर्या, भगवती, भवानी, देवी, गौरी, कात्यायनी र पार्वती आदि नाउँ भेटिन्छन् ।

नेपाल मण्डलमा पनि मातृकाहरूको निर्माण वर्मा-गुप्तआभीर (१००-४०० ई.) काल देखि भएको पाइन्छ । यी मातृकाहरू बगलामुखी-कुम्भेश्वर, छिन्नमस्ता, चाँगु, हाँडीगाउँ, मालिगाउँ, जयबागेश्वरी (मातृकालाई वागेश्वरी भनिन्थ्यो), बल्लु, कीर्तिपुर-बाघभैरव र सुवाहिटी क्षेत्रबाट दोस्रो-तेस्रो शताब्दी ईशवी कालका सप्तमातृका समूहका मातृगण पाइएका छन् (वाङ्देल, १९९६, पृ. १३-१४) । सबैभन्दा महत्वपूर्ण महिषमर्दिनी दुर्गा मूर्ति, मथुराको मूर्तिकलाको प्रतिरूप नै हो र यो हाँडीगाउँ-मालिगाउँबाट पाइएको छ । यस मूर्तिको धेरै प्रभाव नक्सालको महिषमर्दिनी माथि पनि परेको छ । (वाङ्देल, नेपालको प्राचीन मूर्तिकला, १९८२, प्लेट ५९, तेस्रो शताब्दी ई. संवत्) ।

लिच्छविकाल (पाँचौं-आठौं शताब्दी ई.) मा मातृ र सप्तमातृका मूर्ति कमै पाइन्छन् तर अभिलेखहरूमा थुप्रै उल्लेख पाइएको छ । यस उल्लेखमा लक्ष्मी, देवी, विजयेश्वरी, पार्वती, मातरः, श्रीदेवी, मातृदेवी, षष्ठीदेवकुल, हिमगिरितनया, मातृग्राम-मागवल, माटिन्देवकुल (मातृ मन्दिर), माथङ्गाम, अम्बुतीर्थ, उमातीर्थ, दशमी गोष्ठी आदि मातृ नाम पाइन्छन् । यी मध्ये सप्त मातृकाका नाउ उल्लेख गर्ने एउटा पनि अभिलेख पाइएको छैन तर संवत् ४९५ (ई. ५७३) को अभिलेखमा बहुबचन रूपमा मातृगण -मातरः, मातृणाम् को चर्चा पाइन्छ (जोशी, २०३०, १८३) । गाउँका नाउँहरू नै मातृग्राम या मातृदेवकूल (संवत् ९४ वा ई. ६१२), मागवलगाम (मातृ मन्दिर भएको गाउँ, जोशी, पृ. ३७४, संवत् ४९) र काठेसिम्भू -अभिलेखमा माथङ्गाम, जोशी, पृ. ४४९) ले सप्तमातृका भएका गाउँहरूको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

मध्यकाल (९ देखि १७ औं शताब्दी ई.) मा महिषासुर मर्दिनी, सप्तमातृका, नवदुर्गा मन्दिर र मूर्तिहरूको संख्या अत्यधिक संख्यामा बढेको पाइन्छ र यस कालका अभिलेखहरूमा सप्तमातृका र नवदुर्गाका नाउहरू पनि उल्लेख गरिएको छ । पाटन खिमतोटेला राजा श्रीनिवास मल्लको शासन काल ने.सं.

७७२ चैत्रमा, मैथिल विद्वान् (आशासफूसूची, १९९१, पृ. २९५, मिथिलाकुलोद्भव श्रीकुनूशर्मनः ॥ विष्णुशतक) कुनू शर्माले लेखेको कीर्तिपताकामा अयोस्त्रा युग्मम् टोलमा सिद्धिलक्ष्मीको मन्दिर थियो (श्लोक २६) । कुनू शर्मा अनुसार दधलायुमा दुर्गाकोमठ, कोमतिमा गौरीकुण्ड, च्याश्रटोलमा दैत्यलाई खड्गले काटेकी र शुम्भ-निशुम्भलाई खण्डित गर्ने तथा चण्डमुण्डमाला धारण गरेकी चण्डिका थिइन (श्लोक ४५-४६) । यस्तै नोगलटोलमा वाराही, चाकवहालटोलमा कुमारी, वैष्णवी, माहेश्वरी, बाराही, ब्राह्मी, इन्द्रायणी, चामुण्डा र नारसिंही आदि अष्टमातृका मन्दिर थियो (श्लोक ६४) । कीर्तिपताकामा ल्हागल टोलमा गिरिजा र शिव, हतिगल टोलमा भगवती चण्डी, पाटन राजपासादको मूलचोकमा श्रीदेवी, मडिछेंमा प्रतिवर्ष दुर्गात्सव मनाइने चलन, राजपासाद कै एउटा इटले छाएको चोक भित्र छत्राकार शैलीमा र सुनको छाना भएको अति अग्लो कैलाशपर्वतसँगतुलनीय दुर्गा (त्रिलोक जननी, गिरिजा) को मन्दिर (प्रासादवरे) थियो जहाँ दुर्गात्सवमा राँगा, बोका, हाँस, भेंडा आदिको खड्गले शिरोच्छेदन गरिन्थ्यो (श्लोक ६७, ७१, ९१, ९३) । यही दरवार भित्र दक्षिण कुनामा तुलजा र सभाचोक (आस्थानशाला) को दक्षिणी भागमा द्वयमाजु मन्दिर समेत थियो जसको उल्लेख कुनू शर्माले गरेका छैनन् । सम्पूर्ण नगरको सर्वेक्षण गर्दा मल्लकालमा शाक्त सम्प्रदायको ख्यातिबारे थाहा पाइन्छ । पाटनसुन्दरी चोक, भक्तपुरका भैरव-भैरवी चोक, तुलजाको छुट्टै प्रासाद र त्रिपुर सुन्दरी मन्दिरले शाक्त सम्प्रदायको तान्त्रिकपक्षलाई समेत प्रकाशमा ल्याएको छ ।

यस कालको एउटा अर्भै सुन्दर पक्ष के छ भने शाक्त सम्प्रदायसँग सम्बन्धित असंख्य ग्रन्थहरू लेखिए, प्रतिलिपि गरिए र तिनको संरक्षण घर-पुस्तकालयमा गरिएको पाइन्छ ।

शाहकालमा शाक्त सम्प्रदायको मुख्य प्राचीन शाखाहरू सप्तमातृका, अष्टमातृका, नवदुर्गा सँगै तान्त्रिक युगका दशमहाविद्या, काली, भैरवी, आनन्दभैरवी, विन्ध्यवासिनी, त्रिपुरासुन्दरी, बगलामुखी, गुह्यकाली, चामुण्डा, छिन्नमस्ता आदि देवी र तिनका मन्दिरहरू स्थापना गरी पूजा गरिने चलन चलेको पाइन्छ ।

पाद टिप्पणी

- कामिकागम (अध्याय २०, श्लोक १४ ले राजधानीको परिभाषा यसरी गर्दछ । विद्यास्थानम् तद्वत् स्यात् बहुसेना समन्वितम् । राजेषु समायुक्ता राजधानीति कथ्यते ॥
- T.N. Mishra, Vishalnagar, the first Capital City of Nepal, Ancient Nepal. DoA, no. 171, Janu, 2009, pp. 21-33, T.N. Mishra, Dated figure of King Jayaverma, Ancient Nepal, no. 146, 2000, pp, 1-23.

- Prasanna Kumar Acharya, An Encyclopedia of Hindu Architecture, 1998, Delhi, p. 431, Yantra= Machinery or Wheel (Water Wheel).
- P.K. Acharya, Encyclo. of Hindu Architecture, 1998, 316, Pranala, Pranalikā, a Canal, a spout, Vārinirgamanārtham... Kāryāh, Pranālakah (Matsya Puran, Xii, V. 6)
- जोशी, प्राचीन अभिलेख, २०३०, ४७६, नक्साल दुर्गा मन्दिर प्रांगणको अभिलेख निम्न अनुसार छ,
 - क. ऊँ शौर्योत्साह पराक्रमाभय नयत्याग प्रतापादिभिः श्लाघ्यैः स्वामिगुणैरनन्य सुलभैः संस्पधयेवान्विते
 - ख. पृथ्वीपाति नरेन्द्रदेव नृपतौ वंशक्रामाम्यागतां संत्यक्त स्वसुखोद्यमे परहित व्यापार निन्मात्मनि
 - ग. तत्पादाप्त प्रसादादुपनत विभवो विष्णुदेवः कृतात्मा लोकस्य ब्राह्मणादेस्त्रिषवण विधि वन्मार्जनादि प्रपूर्त्यै
 - घ. पाषाण द्रोणमेतंसुविहितसलिलोद्धारयंत्रोद्धानं कृत्वा तत्पुण्यबीजाद् बहुतर सुकृतारम्भमाशस्त भूयः
 - ङ. संवत् ७८ कार्तिक शुक्ल नवम्याम् प्रयुगादौ नक्साल मंदिरको जलधेनु आंगण मै शाहकालको मन्दिर निर्माण र प्रणाली जीर्णोद्धारको अभिलेख यस्ता छ । क) श्री काजि मुलुक देवान भीमका प्रपौत्र नारान सिवले जीर्णोद्धार गरेको मिति सम्बत् ख) काजि भीमा केसि मल्लले नारानसिवले जीर्णोद्धार गरे । सम्बत् १९७३ साल चैत्र ३ गते ६ शुभम् (शुभम्) । यस्तै कुवा र जलधेनु भएको, संभवतः नरेन्द्रदेवकालकै टेबहाल अभिलेख तुलनीय भएकोले यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ- रत्नत्रयं भगवदायुर्यं मुदारवर्णं मुद्दिश्य संवपरिभोग निमितमेतौ कूपञ्जलद्रवणिका (ञ्च) शुभाय पित्रोः शाक्यो यतिर्विहितवान् प्रियपालनामा । (शाक्याभिक्षु संप्रदायमा दिक्षालिका प्रियपालले भगवान् बुद्ध, धर्म र संघका साथै आर्यअवलोकितेश्वरका तर्फबाट तथा आफ्ना पितृवर्गको शुभहुने उद्देश्य लिईसबैजनको उपयोगका लागि त्यो कुवा र जलधेनु निर्माण गराए) । यहाँ उल्लेख भएको शाक्य भिक्षु शब्दले काठमाडौं उपत्यकामा सबै शाक्यजन जन्मजात शाक्यकुलका होइनन् भन्ने बोध गराउँछ । चिनिया यात्री फाहियानले ४००-४०६ ई. मा भारत भ्रमण गर्दा देवदत्त, काश्यप, ऋकुचछन्द र कनकमुनि सम्प्रदायका ठाउँहरू भेटेका थिए । लुम्बिनी स्तम्भमा पनि शाक्य मुनि बुद्धका नाउँ द्विपटक उल्लेख हुनु यही कारण हो (R.K. Mukherjee, The Gupta Empire, 1973, 60) ।

६. एउटा संवत् २५० (ई. ८२८) को अभिलेखमा (जोशी, २०३०, ६३७) जलद्रोणिरियंशैलीपातिता भनिएको छ । शिवका भक्त (भवो दिशतु) मानदेवका नाति भारवीले संवत् ४९२ (ई.सं. ५७०) को पाटन दरबार मणि प्रणाली बारे, वास्तुग्रन्थ, कीर्तिपताकामा, यस प्रणालीलाई हिमालबाट भरेको गंगासमान स्वच्छ पानीको धारा (सुवर्ण निर्मिताति ललिता प्रणाल्युत्तमा श्रीहेमालयसंभवात्रिपथगा स्वच्छाम्बुधारा इव) भनी लेखेका छन् । उनी भन्छन् यस धाराको पानी खाएर मानिसहरु तीर्खा लागेको दुख र ताप (गर्मी) बाट मुक्ति पाउँछन् (यस्याम्बुप्रसभं प्रपाश्यनूकुलाः दुखान् जहुस्ता-पजान् । जगदम्बा प्रकाशन, २०१८, ५५, श्लोक ८५) । कीर्तिपताका (श्लोक ५७) मा अग्लो सुमेरु पर्वत नजिक (मानसरोवर) बाट नदी, धारा र भरना (प्रपात) निस्केर आउँदा स्वयं सफा (निर्मलीकृत) र चिसो हुने गर्दछ भन्ने उल्लेख छ । मल्लकालका ढुंगे धाराको कुलोमा ठाउँ ठाउँमा मंगालभित्र पाको माटोका अथलहरु राखिएका हुन्छन्, जसमा जम्मा भएका ढुंगा र बालुवा-माटो नियमित सफा गरिन्थ्यो । ढलमा बगी रहेको पानीलाई सफा गर्ने यो एउटा सजिलो उपाय हो । विष्णुगुप्तले चाँगुको जलधारालाई जीर्णोद्धार गरी राखिएको अभिलेखमा सो धारा रकमको अभावमा बिग्रेको उल्लेख छ (जोशी, २०३०, ४३९) ।

चालुक्यराज सोमेश्वरले रचना गरेको वास्तुग्रन्थ मानसोल्लासको एउटा अध्याय छ - पानीय-भोग-कथन (R.L. Hitra, Notices of Sansk. Mss. Vol. III, p. 182, quoted by P.K. Acharya in Encyclopedia of Hindu Archit, 1998, p. 643) । विश्वकर्मा प्रकाश वास्तुशास्त्रमा एउटा अध्याय छ वापी, कूप-तडागोद्यानक्रिया (आचार्य, हिन्द वास्तुशास्त्र कोष, १९९८, पृ. ६५१), १२१५ ई.सं. को एउटा अभिलेखमा एउटा वापी निर्माता जलवास्तुकार आसलको नाउ उल्लेख भएको छ (आचार्य, शब्दकोश, पृ. ६६१) । त्यस वापीका लागि ढुंगाका काम गर्ने सिलावट (ढुंगाका काम गर्ने) जाहदाको नाउ पनि अभिलेखमा छ (आचार्य, पृ. ६६५) । यस्तै शिलापट्ट वंशज भोजुक सूत्रधारपनि एउटा वापीको निर्माता थिए, आचार्य, पृ. ६७०) । अर्को एक जना सिंगाली कर्गि नाउका स्थपति बारे पनि उल्लेख पाइन्छ, जसले जलाशय (पोखरी) निर्माण गरेका थिए । नेपालका हस्तलिखित ग्रन्थहरु (राष्ट्रिय अभिलेखालय र आशासफू) मा जलवास्तु बारेका निम्न ग्रन्थहरु पाइन्छ - ने.सं. ७९५ मा लेखिएको जलयज्ञ-जलप्रतिष्ठा, पृ. १३६ (रचनाकार भाकुण्ड शर्मा, अध्याय,

जलदान बाक्य, नागपूजाविधि, जलयज्ञमाह), ने.सं. ८७२ को (आशा सफू ग्रन्थ सूची, १९९१, पृ. १९८ र पृ. १९५ पुष्करिणी-प्रणाली प्रतिष्ठा विधि (आशासफू सूची, २०००, पृ. १२८) ।

प्रसन्न कुमार आचार्य, (An Encyclopedia of Hindu Architecture, 1998, 431) ले यन्त्रलाई चक्र भनी अर्थ बोध गरेका छन् । मानसार शिल्पशास्त्र (अध्याय XIV, 13) मा पलंग अथवा रथको पादभागमा गुडनका लागि यन्त्रको प्रयोग बारे वर्णन पाइन्छ-पादाग्रे चान्तरालम् स्यात् कुर्यात्तिथिकं च यंत्रकम् आचार्यले (पृ. ६५९) यंत्र बारेको एउटा वास्तुग्रन्थ सर्व विहारीययंत्रको उल्लेख गरेका (On architectural instruments and machines) छन् ।

नेपाल उपत्यकाको राष्ट्रिय अभिलेखालय, केशर पुस्तकालय, आशा सफूकुथि (१९९१ र २००० ई.)का साथै निजी संग्रहालयमा समेत वास्तु ग्रन्थहरु छन् । यी मध्ये केही प्रमुख ग्रन्थ छन् - किरणतन्त्र (भक्तपुरमा ने.सं. ४४ मा लेखिएको), मयमत, प्रतिष्ठासार-समुच्चय, आशा सफू कुथि, २०००, १९९, मा निम्न ग्रन्थहरु छन् - गृह प्रतिष्ठा (देवनागरी), चोड देवरक्षण, छें दनेगु विधि, छेंयागु वस्तुयानाँ, छेंया दिशा लक्षण, सान्तिया थिर वाक्य, ने.सं. १०३६, पृ. १२८, प्रतिष्ठा लक्षण सार, ने.सं. ८५२, पृ. १२७, पादस्थापन विधि, पृ. १३३, वास्तुस्थापन विधि, ने.सं. ७८७, वास्तु लक्षण, पृ. २००, प्रतिमा लक्षण, रञ्जना लिपि, पृ. २००, मूर्ति लक्षण, पृ. २००, आशा सफू ग्रन्थसूची, १९९१, पृ. १३८ मा एउटा ग्रन्थ छ - जीर्णोद्धार विधि, ने.सं. ८२६ (ई.सं. १६२६) । यस ग्रन्थमा गजुरीछाय विधान, द्वार स्थापन, चुरिका रोहन र जीर्णोद्धार भाग विधान आदि अध्याय छन् । आशासूची (१९९१, पृ. १६४) दश क्रिया विधिमा वास्तुशास्त्रका अनेक अध्यायसँगै एउटा छ जीर्णोद्धारण विधि । चूलिका स्थापना विधि (लिपिकार तवधेक उभा, ने.सं. ८०४) उपत्यका बासी अर्को मैथिल ब्राह्मणको यउटा अत्यन्त राम्रो स्थापत्य कला र त्यसँगै गरिने धार्मिक क्रिया बारेको ग्रन्थ हो (आशासूची, १९९१, पृ. १२८) ।

७. यी शब्दहरुको प्रयोग विभिन्न अभिलेखहरुमा पाइन्छ । संस्कार शब्द चपटोल अभिलेखमा यसरी गरिएको छ-गन्धकुटी, प्रतिसंस्कार, पशुपति, भस्मेश्वर अभिलेखमा खण्ड फुट्टप्रति संस्कार निमितञ्च; त्यही शब्द पशुपति अनुपरमेश्वरको संवत् ४६२ को अभिलेखमा पाइन्छ माटिन्देवकुल .. जीर्णोद्धार संघात यत्नतम प्रतिसंस्कार (जोशी, ३०२ आदि), सम्मार्जन शब्द हाँडीगाउँको संवत् ३० को हाँडीगाउँ अभिलेखमा, कैलाशकूटमा सफा सुगहर गर्ने समार्जियत्र्याःको चर्चा

- छ । संवत् ८७ को अनन्तलिगेश्वर अभिलेखमा अंगनसोधन (लिप्ते) र बाटो मर्मत (मार्ग संस्कारार्थ) को कुरा आएको छ । खोपासीको संवत् ५२० को अभिलेखमा रंगका लागि कमेरो माटोको चर्चा पाइन्छ ।
८. T.N. Mishra, *The Traditional Material and Techniques used in The Conservation...., Ancient Nepal, 1993, no. 135, pp. 22-31*
७. आशा सफू कुथि ग्रन्थ सूची, १९९१, पृ. २६२, लगनबेला (ज्योतिष ग्रन्थ) को ऐतिहासिक घटनावलीसम्बन्ध ५१३ आश्विन शुक्ल महाष्टमी कुन्हु पलाञ्चोक भगवती स्थापना दिन (ई.सं. १३९३ असोज शुक्ल अष्टमीका दिन) ।
A.S. Altaker, (The coinage of Gupta emperor, 1957, 1-3), writes- The Guptas during years 260-300 A.D. Under Srigupta and Ghatotkacha Gupta were ruling in South-east Bihar as fudal chiefs of the Kushan Kings.
R. K. Mookherji, *The Gupta empire, 1973, 1-3*, Likes to date Sri Gupta and Ghatotkacha Gupta within 240-319 A.D. Chandra Gupta I ruled, according to the Puranas, along the Ganges over, Prayaga, Saketa (oudha) and Magadha (p.13). His Coin mentioning Chandra gupta-Kumardevi and Lichhavayah Certify that the Lichhavis were still physically present in the Vaisahi region. Mahadevy Prabhudamaya, the daughter of Mahakshatrapasya Svami Rudrasimha had married with a Lichhavi prince of Vaishali between 199-223 A.D. (T.N. Mishra, *Ancient Nepal, No. 146, p. 17*), U. Thakur (*Hist. of Mithila, 1567, 181-182*).
काठे सिम्भू अभिलेख, युद्धोत्सव मनुभूय, जोशी, २०३०, ४४९, संवत् ६७ को यंगालहिटी अभिलेखमा शक्त्या बाहुबलं.. राज्यश्रिया मेदिनीर्जात्या; ल.पु. दरबार, संवत् ६७ को अभिलेखमा वीरपदाति अश्वनागाकुले.. रणमुखे, आदिवाक्यहरुद्वारा नरेन्द्रदेवले आफ्ना वैरीहरु (गुप्त, आभीरविष्णुगुप्त र लिच्छवि राजा भीमार्जुनदेव) सँग भयंकर युद्ध गर्न परेको र यस युद्धमा पैदल सेना, अश्व सेना र हस्तिसेनाको समेत प्रयोग गरेका थिए भन्ने प्रमाण हुन्छ । युद्धमा चतुरंग सेना रथ, नाग (हात्ती), घोडा र पैदल सेन्यको प्रयोग महाभारत कालदेखि चलिआएको वर्णन पाइन्छ (हेर्नुस्, जोशी, २०३०, पृ. ४६२-४६३) । सम्राट समुद्र गुप्तको नालंदा ताम्रपत्रलेखमा महानौ (Navy)

र हस्त्यश्च (हस्ति र अन्य) सेना बारे उल्लेख गरिएको छ ।

संवत् १०३ (ई. ६८१) को ल.पु. यंगाल अभिलेखमा बर्हिदेशगमनादि सर्वविष्टिरहितो; संवत् ११९ को का.ई. लगन, अभिलेखमा भोट्टबिष्टिहेतोः प्रतिवर्षभारिकजनाः पञ्च तथा ठिमीको अभिलेखमा विष्टि मनुष्य सम्बन्धेन प्रतिवर्ष ।

Sylvain Levi, *The Mission of Wang hiuen-tse in India, Ed, by B.C. Law, 1987 Delhi, p. 2* - Wang-Hiuen-tse was attached second in command to the mission of Li-I-Piao who left for India in the Third Month of the year 643 A.D. The mission had the object of accompanying a Brahman' who was an official of King Harsa. They must have passed by Nepal either while going or on returning, where King Narendra Deva received Li-I-Piao Warmly. Again (p. 3-4) in the year 646 Wang Hiuen-tse was entrusted to lead a mission to Magadha with Tsiang-Cheu-Jenn and an escort of 30 cavalry. While he was on the way, the King Harsha Siladitya died, his minister Na fouti o-Lo-na- choen usurped the throne, and maltreated Wang-Hiuen-tse, Nepal and Tibet came to his rescue. Tibetans gave him 1000 to 1200 army, whereas Nepal supported him with 9000 cavalry. The combined armies won a decisive victory, the King was brought to China (Bushell, *Early Hist of Tibet, FRAS No. XII, 528*). It also mentions about - an ambassador who was sent to China in 651 by Narendra Deva (Levi, 1987, 4, Atisa and Tibet, Trans by Alaka Chattopadhyaya, Delhi, 2011, p. 215, also A. Burguess, *The Indian antiquity Vol. 9, 1889; L. Petech, A study in the Chronology of Laddakha, supple to IHQ XIII and XV, 59*) Petech describes that in 702 the King Khri-du-sron-btsan or named in Tibetan as Du-Sron-Man-Po-rje) himself for the first time since Sron-btsan - Sgam-po, took the field personally against the Chinese although with little success. A little later he died during a campaign against Nepal and the peoples of the Indian frotier that had rebelled against him. The Blue Aannals of Gos Lo-Tsa-Ba (Ed. by G.N. Roerich, 1996, 50, Delhi) says that in 704 AD-Du-Sron-man- Po-rje also passed

away, having ruled for twenty six years (also quoted in Atisa and Tibet, 2011, p. 215).

दुर्गा सप्तशती, गीता प्रेस, वि.सं. २०६६, पृ. ५२, कल्याण, गीता प्रेस, शक्यङ्क, पृ. ८ र ३०, डा. यदुवंशी, शैवमत, १९५५, ४५, V.R. Maani, Son of Siva, 1990, Delhi, 67, सनत कुमार तर्पयामी, स्कन्धम्, इन्द्रम्, षष्टिम्, स्कन्ध परिषदम तर्पयामी । जगतगुरु शंकराचार्यले देवी बारे स्तोत्र रचना गरेका छन् । जसमा देवीलाई जप अर्पण बारे निम्न श्लोक छ । त्यसको एक टुक्रा यस्तो छ -

न मन्त्र नो यन्त्रं तदपि च स्तुतिमहो

न च आह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने विलेपनं ॥१॥

तवापर्णे कर्णेविशतिमनुवर्णेफलमिदं

जनःको जानीते जननि जपनीयंजपविधौ ॥६॥

अतस्त्वांसंचाचे जननि जनन यातु मम वै

मृडानी रुद्राणी शिवशिवभवानीति जपतः ॥८॥

सन्ध्या र तर्पण बारे आशासफूग्रन्थ सूचि, २००० ई., पृ. १४० मा निम्न ग्रन्थहरु छन् । कुब्जकेश्वरीनित्यार्चन विधि, सन्ध्याविधि, पृ. १४२, तंत्रत्रिसन्ध्याविधि, ने.सं. ८८८, आशासफू १९९१, पृ. १४९ मा, तंत्रसन्ध्याविधि (नित्यार्चन विधि), ने.सं. ९०६, पृ. १२६, नित्यकर्म देवार्चनविधि, ने.सं. ७७९ आदि ।

आशा सफू ग्रन्थ सूची, १९९१, चण्डी त्रैलोक्य विजय र दक्षिणकाली स्तोत्र, वंगलामुखी वटुकभैरव कवच, कुब्जकामत, पृ. ६९, ने.सं. ५३०, कुब्जिका तन्त्र, ताडपत्र (भुजिमोल लिपि), शासक राजा इन्द्रदेव, ललितपुर, कुलार्णव महारहस्य, ने.सं. ७२८, पृ. ७२, (पाँच आम्नाय पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर र उर्ध्व बारे प्रख्यात तन्त्र ग्रन्थ), तन्त्रसार, ग्रन्थकार-भट्टचार्य कृष्णानन्द, ने.सं. ८०४ । पृ. १५०, मार्कण्डेय पुराण, ने.सं. ९०९, पृ. २२६, शंकराचार्यका मोहमुदगर, जगज्योति

मल्ल र जितामित्रमल्लका शासनकाल, पृ. २३०, वाराही तन्त्र (रुद्रयामले), पृ. २७८, शंकराचार्य रचित भवानी भुजंगस्तोत्र, वि.सं. १९३३ (ई. १८७६), पृ. ३१२, शंकराचार्यरचित सौन्दर्य लहरी, ने.सं. ७८१, पृ. ३६४, कालोत्तरमहातन्त्र, शंकराचार्य, आनन्द कामकला काली कवच -आशा सूची, २०००, पृ. ९४-दुर्गा भक्तिरंगिणी, २०००, २८५, सूची २०००, ने.सं. ७६७, पृ. ९०, देवी छिन्नमस्ता मन्त्र, (आशासूची, २०००, पृ. ८६) ।

सहायक ग्रन्थ र लेख सूची

१. हरिराम जोशी, नेपालका प्राचीन अभिलेख, २०३०, प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।
२. R.G. Bhandarkar, Vainavism, Saivism and Minor Religious Systems, 1983, New Delhi, pp 203-210.
३. डा. यदुवंशी, शैवमत, १९९५, पटना ।
४. V.R. Mani, Sons of Siva, 1990, Delhi.
५. Catalogue of Mss, Asha Saphu, 1991 and 2000, Tyagal Tole.
६. Study of Iconography of Kathmandu Valley, 1996, DoA.
७. कुनू शर्माको कीर्तिपताका, अनु. योगीनरहरिनाथ, २०१८, जगदम्बा प्रकाशन ।
८. R.K. Mukherji, The Gupta Empire, 1973, Delhi.
९. T.N. Mishra, Vishalnagar, Ancient Nepal, No. 171.
१०. M. Syelvain Levi, The Mission of Wang Hiuen tse in India, Ed. by B.C. Law, Delhi, 1987.
११. Atisa and Tibet, Trans. by Alka Chattopadhaya, Delhi, 2011.
१२. The Blue Annals, Part I-II, G.N. Roerich, Delhi, 1996.
१३. T.N. Mishra, Dated figure of King Jaya Verma, Ancient Nepal No. 146, 1-23, Nov. 2000.

सूर्य

- हरिराम जोशी

सूर्यले कुने एक देश विशेषमा मात्र नभई विश्वकै इतिहासमा खास विशेषता राख्दैआएको छ । यिनको पूजा उपासना खालि एक देशको बदला विश्वका मानव मात्रले नै आदिमकालदेखि अविच्छिन्नरूपले गर्दै आइरहेका छन् । जसले यिनको विश्वव्यापी महत्वलाई प्रकटित गर्दछ । अर्को शब्दमा भने हो भने यिनी विश्व मानवलाई एउटै धर्मको सूत्रमा उन्ने महानतस्र देवता रही मनुष्य मात्र भिन्न-भिन्न धर्म एवं संस्कृतिका प्रसूत नभई एउटै संस्कृतिका सन्तान भएको तिर लक्षगर्दै विश्व मानवलाई तँ तँ म म बाट माथि हामी भन्ने भावनातिर उन्मुख गराउने सर्वाधिक प्राचीनतम देवता मानिन्छ । सृष्टिको प्रारम्भमा साम्यताको भावना जागृत हुनामा यिनी पनि एक प्रमुख कारण रहेको छ । तर, आजका विचारकहरू तँ तँ म म को भावना जागृत हुनामा व्यक्तिगत सम्पतिको उदयलाई प्रमुख कारणको रूपमा लिन्छन् तापनि प्राचीन विचारकहरूले सो बारे किन र कसरीमै आफूलाई सीमित राखेका छन् । भर्तृहरिको कथन यहाँ स्मरण योग्य छ । “यूयं वयं वयं यूयमित्यासिन्मतिरावयो । किं जातः मधुना येन यूयं वयं वयं ॥”

सूर्य पूजाको प्रचलन पाषाणयुगदेखि नै भएको देखिन्छ । उत्तरी स्पेनको अल्टामीरा गुफा र दक्षिण फ्रान्सको लास्को गुफामा मनुष्य निर्मित सूर्यका आकृतिहरू कुँदैएका छन्, जसलाई सृष्टिको प्रारम्भिककालको मनुष्यका कृतिको रूपमा लिइन्छन् । त्यस्तै नव पाषाण युगका सूर्यका आकृतिहरू भारतका मध्य प्रदेश, कर्णाटक तथा केरालाका सिंहपुर, बेल्लारी जिल्ला र एकडलमा पाइएका छन् । सैन्धव सभ्यताका सूर्यका कुनै आकृतिहरू पाइएका छैनन् तापनि सूर्यसित सम्बन्धित स्वस्तिक तथा Four Spoked Wheel का आकृतिहरू पाइएबाट तत्समय यहाँ सूर्य पूजाको प्रचलन भएकोतिर इङ्गित गर्दछ । मिश्र तथा सुमेरियाई सभ्यतामा पनि सूर्य पूजाको परम्परा चलेको कुराका प्रमाणहरू पाइएका छन् । मिश्रमा ईशाको १४०० वर्ष पूर्व सूर्यलाई मनुष्य जातिका एकमात्र सच्चा महानतम देवताको रूपमा मानिएको थियो । मिश्री सम्राट अखनाटनले सूर्यलाई अटनको रूपमा मानी विश्व इतिहासमा

सर्वप्रथम एकेश्वरवादको सिद्धान्तलाई प्रचारित गरेका थिए । मिश्री सम्राट अखनाटन तथा तिनकी रानी नफरतितीले भगवान् सूर्यलाई भेंट चढाइराखेको ई.पू. १४०० को एक मूर्ति मिश्रमा पाइएको छ । यसको अतिरिक्त उक्त सम्राटले सूर्यको नाममा एक कविताको पनि रचना गरेका थिए । यी आधारहरूबाट अखनाटन मनुष्य सभ्यताका सर्वप्राचीन कवि तथा दार्शनिक राजा भएको कुरा चाल पाइन्छ । सुमेरियाका सर्वप्राचीन अभिलेखहरूले सूर्यलाई पैदल हिँडिराखेकोको रूपमा वर्णन गरेका छन् । तर, ईशाभन्दा ४००० वर्ष पूर्व चक्रको आविष्कारपछि सौर विम्बलाई चक्रसित समीकरण गरिएको थियो । सुमेरियनहरू सूर्यलाई न्यायिक देवताको रूपमा मान्थे । अस्सिरियनहरू पनि सूर्यलाई अस्सुर नामले समादर गर्दथे । पखेतावाल सौर विम्ब अस्सुर देवताको प्रतीक थियो औ तिनी गृद्धको रूपमा चित्रित गरिएको थियो । मेक्सिकोको सभ्यतामा पनि सूर्य उपासनाको प्रचलन थियो । त्यहाँका मानिसहरू सूर्यवंशी थिए । मेक्सिकोमा शिलामा कुँडेको एक सौर कलेण्डर पाइएको छ जसले सम्पूर्ण पुरातत्ववेत्ताहरूलाई चकित पारेको छ । पेरुमा सूर्यको एक भव्य मन्दिर निर्माण गरिएको छ जसलाई विद्वानहरूले सम्पूर्ण विश्वमा प्राप्त उल्लेख्य भवनहरूमध्येका मानेका छन् । ईशाभन्दा १५०० वर्ष अगाडि सूर्य पूजा इङ्गलैण्डका कैल्टिक जातिमा पनि प्रचलित थियो । यूनानी सभ्यतामा सूर्यलाई हेलियोस नामले पूजा गरिन्थ्यो । नौचटा चम्किला सेतो पखेटावाल घोडाले तान्ने रथमा आरुढ भई हेलियोसले देव, मानव सबैलाई समानरूपले प्रकाश छर्दै दुष्टहरूको अपराधलाई पत्ता लगाइदिन्थे । यूनानको ह्योड्स टापुमा केरस नामक मूर्तिकारले ९० फीटको एक विशाल सूर्य मूर्ति निर्माण गरेका थिए । त्यस मूर्तिका दुई खुट्टाको बीचबाट टूला-टूला जहाजहरू पनि ओहोर दोहोर गर्न सक्तथे । यी विभिन्न आधारहरूबाट सृष्टिको प्रारम्भिक समयदेखि नै सूर्य पूजा विद्यमान भएको चाल पाइन्छ । सूर्यमै यो पृथ्वीका सम्पूर्ण चराचर प्राणी निर्भर हुने हुँदा सूर्यलाई यत्ति प्राचीनकालदेखि अविच्छिन्न रूपले समादर गरिँदै आउनु स्वाभाविक छ । वैदिककालदेखि नेपाल

एवं भारतका वासिन्दाहरूले सूर्य देवताको नाममा गायत्री मन्त्रको १०८ जप दिनहुँ गर्दै आइरहेका छन् । सूर्यको व्यास पृथ्वीको व्यासभन्दा १०८ गुणा छ । जसले गायत्री मन्त्रको १०८ जपको यथार्थता प्रकटित हुनुको साथै सूर्य उपासनाको वैदिक परम्पराको अविच्छिन्न धाराको पत्तो हुन्छ । यहाँनै जैकेटा हाकेसको कथन पनि स्मरणयोग्य छ - "यो कति आश्चर्यजनक कुरो छ कि एकातिर पृथ्वीको ठोस धरातल र त्यसका गर्भमा छिपेका कठोर खनिज द्रव्य छन् औं दोश्रो तिर सूर्यका तातो भयङ्कर आणविक भट्टी छ । ती दुईको बीचमा मध्यस्तथा गर्नको लागि कोमल वनस्पती जगत छ, जसले सूर्यका विकिरणलाई मोडेर त्यसलाई कोमल बनाई जैविक जगतको सृजनात्मकतालाई सम्भव गराएको छ । पृथ्वीका शैशवकालमा वायुमण्डलमा प्राणवायु (आक्सीजन) ज्यादै कम थियो । विस्तार-विस्तार यस ग्रहलाई आफ्नो हरियालीबाट आच्छादित गर्ने क्लोरोफिलको कारण त्यस प्राणवायुको विस्तार हुँदै गयो । त्यही प्रक्रिया आज पनि कायम छ औं त्यो सबैको आधार सूर्य हो । यदि यो सुन्दर प्रक्रिया कायम नभएमा यस पृथ्वीमा मनुष्य वा अन्य प्राणीहरूको उद्भव असम्भव हुने थियो ।"

नेपाल तथा भारतमा सूर्य पूजाको प्रारूप ऋग्वैदिककालदेखि स्पष्टरूपले देखिएको थियो । ऋग्वेद अनुसार यो जगतको आत्मा नै सूर्य रहेको छ । आकाश अर्थात् सूर्यबाटै यो चराचर जगतको सृष्टि तथा संवर्द्धन सम्भव भएको छ । यसैले पनि सूर्यलाई पिता तथा पृथ्वीलाई तिनकी छोरी भनी वैदिक वाङ्मयमा स्पष्टरूपले वर्णन पाइन्छ । सूर्यले अनि आफ्नी छोरी पृथ्वीसित विवाह सूत्रमा आवद्ध भई यो चराचर जगतको सृष्टि गरेका थिए । आजको विज्ञानले पृथ्वीलाई सूर्यकै एक टुक्रा भएको कुरा मानेबाट वैदिक वाङ्मयमा पृथ्वीलाई सूर्यको छोरी भनी उल्लेख गरेको तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ । अनि सूर्यले आफ्नी छोरीसितै विवाह गरी सृष्टि रचना गरेको उपाख्यानमा ब्रम्हाको आफ्नी छोरीसितको संसर्गबाट सृष्टिको क्रम चलाएको कथानकसित तादात्म्य राखेको प्रकटित भई सूर्य र ब्रम्हाको एकात्म्य प्रकटित हुन्छ । सम्भवतः सूर्यको यही नै आचरणको कारण पनि तिनकी छोरी यमीलाई आफ्नै दान्यु यमसित विवाह गर्न प्रेरित गरेको लागेको छ ।

ऋग्वैदिक समय स्वयं सूर्यको अतिरिक्त अन्य सौर देवताहरू पनि विद्यमान भएको कुरा ऋग्वैदिक ऋचाहरूको अध्ययनमा जानिन्छ । वरुण, मित्र, भग, आर्यमन, विवस्वत, पूषन आदि देवताहरू पनि सूर्यकै दोश्रो नाम या स्वरूप रूपमा लिइएका छन् । देववैद्य अश्विनहरूलाई कतिपय ग्रन्थहरू सूर्य तथा इन्द्रको रूपमा लिन्छन् तापनि कुन ग्रन्थमा तिनीहरूलाई

सूर्यपुत्रहरूको रूपमा स्वीकार गरिएका छन् । अश्विन शब्दले घोडालाई बुभाउँछ औं वेदमा अश्व शब्द सूर्यको अर्थमा प्रयुक्त छ । यी आधारबाट यिनीहरू सौर देवताको रूपमा लिइएको स्पष्ट छ । यहाँनै यस कुरोलाई पनि विर्सनु छैन किन महारोग, मुटेको रोग आदि जस्ता डरलाग्दा रोगहरूको निदान गर्ने कार्यमा सूर्यले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । सूर्यमा उपर्युक्त रोगहरूको निदान गर्ने क्षमता निहित भएको कुरा ऋग्वेद १।५०।११-१२ ऋचाहरूबाट स्पष्टतः जानिन्छ । यी ऋचाहरूलाई रोगाघ्न उपनिषद् भनिन्छ । यहाँनै वृहदारण्यक उपनिषदमा सूर्यलाई सम्पूर्ण प्राणिहरूका मधुको रूपमा लिइएको कुरा पनि स्मरणयोग्य छ । फेरि, भगवान् सूर्यको सेवा गरी आफूलाई लागेको महारोगलाई वासुदेव कृष्णका सुपुत्र साम्वले निको गारएको उपाख्यान कपिल संहितामा वर्णित छ जसले पनि सूर्यमा रोगहरूको निदान गर्ने शक्ति निहित भएको कुराको यथार्थता निर्णित हुन्छ । यसको अतिरिक्त सातौं शताब्दी ई. का महाराज हर्षका दरवारी कवि मयुरले आफूलाई लागेको महारोग निको पार्ने उद्देश्यले नै सूर्य शतकको रचना गरेका थिए । उपर्युक्त शतकमा भगवान् सूर्यका अनुग्रहबाट मानिसहरूले आरोग्य, पापहरूबाट विमुक्ति, कवित्व शक्ति, बुद्धि, बल, सौन्दर्य, लामो जीवन, ज्ञान, शक्ति, धन तथा पुत्र सन्तान प्राप्त गर्ने कुरा वर्णन गरिएको छ । छैठौं शताब्दी ई.का प्रख्यात ज्योतिषी वराहमिहिरले पनि वृहज्जातक ग्रन्थमा सूर्यलाई वाक् शक्तिका प्रदाताको रूपमा दर्शाएको छ ।

ऋग्वेदमा आदित्यहरूको वर्णन पाइन्छ । सर्वप्रथम आदित्यहरूको संख्या ६ मात्र लिइएको थियो । पछि त्यसमा सूर्यको नाम पनि समाविष्ट गरी सात गरिएको थियो । सप्त आदित्यको कल्पनामा वर्षको सात महिनासम्म घाम लागि रहने उत्तरी ध्रुव प्रदेशमा आर्यहरूको बसोबास भएको घटनातिर इङ्गित गरेको स्पष्ट छ । यसको अनन्तर आठौं आदित्यको रूपमा मार्तण्डलाई लिइएको छ । मार्तण्ड अदितिका आठौं छोराको रूपमा लिइन्छ । मार्तण्ड शब्दले मृत सूर्य भन्ने अर्थ बुभाउँछ अर्थात् आठौं महिनामा उत्तरी ध्रुवमा घाम अस्ताई सक्ने हुनाले पनि आठौं आदित्यको नाम मार्तण्ड भएको बुझिन्छ । पछि शतपथ ब्राम्हणमा आई आदित्यहरूको संख्या वाह्र पुगेको थियो । वाह्र आदित्यले वाह्र महिनालाई बुभाएको स्पष्ट छ । द्वादशादित्य विषयक कूर्म पुराणका पंक्तिहरूले यसतिर खुलस्त गरेका छन् । अनि आदित्य र शिव एउटै भएको कुरा विभिन्न संस्कृत श्लोकमा देखिनुको साथै उपनिषदहरूको सार स्वरूप रहेको भगवद्गीतामा भगवान् कृष्णको मुखबाट "आदित्यानाम् अहं विष्णु....." भनी व्यक्त गरिएका पंक्तिबाट विभिन्न देवताहरू भिन्न-भिन्न नभई एउटै भएको कुरा स्पष्ट

देखिनुको अतिरिक्त ऋग्वैदिक देवता सूर्य नै पछि तत्समय गौण देवता स्वरूप लिइएको विष्णुको नामबाट अत्यधिक प्रख्यात हुन गएको थियो । ऋग्वेदमा विष्णुका नाम यदाकदा देखिएतापनि तिनलाई विशेषतः सौर देवताकै रूपमा लिइन्थ्यो । वेद तथा मिश्री र पश्चिम एशियाई उपाख्यानहरूमा सूर्यलाई एउटा चराको रूपमा वर्णन गरिएको छ । जवकि विष्णु शब्दमा पनि स्वर्गिक चरा भन्ने नै अर्थ हुन्छ । ऋग्वेदमा विष्णुका तीन पाइलाको वर्णन पाइन्छ जसले सूर्यका द्यौ पृथ्वी तथा अन्तरिक्ष मार्ग भई विचरण गर्ने कार्यरित साम्यता राख्छ । ऋग्वैदिक विष्णुका उपर्युक्त तीन पाइलाको वर्णन नै पौराणिक त्रिविक्रम उपाख्यानको आधार रहेको छ । महाकाव्यकालमा सूर्य र नारायण(विष्णु) बीचको एकात्म्यलाई अभ्य बढावा मिल्नुको साथै ब्रम्हा, विष्णु, शिव आदि देवताहरू समेत सौर देवताको रूपमै लिइएका छन् । याज्ञवल्क्यले पनि ब्रम्हा, विष्णु, शिव तथा सूर्यलाई एउटै मानेको छ । यसरी सूर्य र अन्य देवताहरूको साथै विष्णुको एकात्म्यको प्रारूप ऋग्वेदकालदेखि नै भइसकेको कुरा सिद्ध हुन्छ । ऋग्वेदमा विष्णुलाई सिपिविष्ट भनिएको कुरा पनि विचारणीय छ । जसले शिवको साथै विष्णुको पनि लिङ्ग स्वरूप भएको तिर इङ्गित गर्दछ । सिपि शब्द सेप शब्दबाट बनेको छ जसको अर्थ हुन्छ लिङ्ग । अनि सिपि विष्टले वदलिरहने अर्थात् कहिले फुल्ने औ कहिले घट्ने लिङ्ग भन्ने कुरा अर्थार्थै छ । विष्णुको यस बढ्ने औ घट्ने सिद्धान्तमा सूर्यको उदय औ अस्ताउने क्रियासित साम्यता राखेको छ । यसरी यस तथ्यले पनि उपर्युक्त तर्ककै पुष्टि गरेको छ ।

ऋग्वेदको पुरुष शुक्तमा सूर्यलाई पुरुष अर्थात् परब्रम्हको अक्षाको रूपमा वर्णन गरिएको छ । नेपाल संवत् ५४२ को भक्तपुर क्वाथनुटोलको अभिलेखमा सूर्यलाई तीनै लोकका नेत्रस्वरूप भएको भनी उल्लेखेको यहाँ स्मरणयोग्य छ । यसैले तिनलाई सबै कुरोको साक्षिको रूपमा लिई तिनबाट कुनै पनि कुरो नछिपिने यथार्थतालाई पछिका ग्रन्थहरूले पनि स्वीकारेका छन् । पञ्चतन्त्र मित्रभेदः १९३ मा चन्द्र, सूर्य, वायु, अग्नि, आकाश आदिलाई मनुष्यको चरित्रका ज्ञाताको रूपमा वर्णन गरिएकोलाई यहाँ यसै सन्दर्भमा लिन सकिन्छ । प्राणीहरूका असल, खराब कार्यहरूलाई देखे हुँदा यिनलाई मनुष्यको पाप विमुक्त पार्नेको रूपमा पनि लिइन्छ । सन्ध्या प्रार्थनामा मनु र मनुमतिसँगै सूर्यलाई पापमोचन गर्ने भनी वन्दना गरिन्छ । प्राचीन यूनानी अनुश्रुतिमा हेलियोस (सूर्य) लाई दष्टजनहरूका दृष्कृत्यहरूलाई पत्ता लगाउनेको रूपमा चित्रित गरिएको छ । उपर्युक्त यूनानी अनुश्रुतिमा सूर्यले डिमेटरलाई तिनकी छोरीलाई बलात्कार गरिएको कुरा सूचित गरेको औ हेपायस्तससित एफ्रोडाइटले

व्यभिचार गरेको घटनालाई प्रकाशमा ल्याइदिएका जस्ता कुराहरू वर्णित छन् । यसरी भगवान् सूर्यमा मनुष्यका असल, खराब कार्यहरूलाई देखे शक्ति हुँदा नै सुमेरियन सभ्यतामा तिनलाई न्यायिक देवताको रूपमा चित्रित गरिएको देखिन्छ । बेबिलोनका सम्राट् हम्मुराबिले सूर्यलाई स्वर्ग र पृथ्वीका महानतम् न्यायाधीश भनी गुणगान गर्नुको साथै एक प्रस्तर खण्डमा सूर्य देवताबाट तिनले कानून प्राप्त गरिरहेको चित्र उत्कीर्ण गर्न लगाएको पाइएको छ । जसबाट पनि उपर्युक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । यसको अतिरिक्त ईशाको १४०० वर्ष पूर्व मितानियन मत्तनजा तथा हिट्टाइट राजा सुप्पिलुल्युमसको बीच भएको सन्धिमा मित्र(सूर्य) र वरुण देवताहरूको स्तुति गरिएका छन्, जुन सन्धि, वोगाजकोई, अनाटोलियास्थित अभिलेखमा उत्कीर्ण छ । राजाहरूको बीच भएको सन्धिमा सौर देवताहरूको स्तुति गरिएको पाइएबाट सौर देवताहरूको न्यायिक स्वरूपतिर स्पष्ट इङ्गित गरेको लाग्दछ ।

वैदिककालको वाद इतिहास, पुराणकालमा पनि सूर्यको महत्ता बढेकै देखिन्छ । रामायण युद्धकाण्डमा ऋषि अगस्त्यको शिक्षा मुताविक रामले सूर्यको स्तुति गरेको कुरा वर्णित छ जसलाई आदित्यहृदय भनिन्छ । त्यसमा सूर्यलाई ब्रम्हा, विष्णु, शिव, स्कन्द, प्रजापति आदिसित समीकरण गरिएको छ । यहाँनै सूर्यको स्तोत्र स्वरूप रहेको ऋग्वेदको गायत्री मन्त्रको स्मरण हुन्छ जसलाई स्कन्दपुराणले वेदमा गायत्रीको जोडामा आउने कुनै ऋचा नभएको औ गायत्री नै ब्रम्ह, विष्णु, विश्व तथा त्रयी भएको कुरा स्वीकारेको छ । महाभारतमा पनि सूर्यको बारे वर्णनहरू आएका छन् । महाभारतमा सूर्य श्री(धनसम्पत्ति) तथा यशका प्रदाताको रूपमा वर्णित छन् । युधिष्ठिरले वनबासको समय सूर्यलाई खुशी गराई तिनबाट खानेकुरा जति भिकेपनि नसिद्धिने पाकथाली प्राप्त गरेका थिए । नेपालसंवत् २०३ को ल.पु. सौगलको सूर्यमूर्तिको पाठपीठ लेखमा सूर्यलाई श्री यशोदेव भूनाथ भनिएबाट पनि सूर्य श्री तथा यशका देवता हुनुको साथै पृथ्वीका नाथ अर्थात् देवता भएको कुरा जानिन्छ । युधिष्ठिरले सूर्यभक्त ब्राम्हणहरूसित भेटेको कुरा पनि त्यसमा वर्णित छ । यी ग्रन्थहरूको अतिरिक्त मार्कण्डेय, विष्णु, भविष्य, ब्रम्ह, अग्नि तथा गरुड पुराणहरूको अतिरिक्त सौर संहितामा पनि सूर्यको बारे प्रचुर सामग्रीहरू भेटिन्छन् । साम्ब उपपुराण विशेषतः सूर्यकै विषयमा लेखिएका छन् ।

इतिहास, पुराणकालदेखि सूर्यको पूजा तथा प्रतिमा निर्माणमा फारसको प्रभाव पनि देखिन लागेको थियो । पुरातात्विक आधारमा सम्भवतः सो प्रभाव छैठौँ, सातौँ शताब्दी ई.पू. देखि भएको प्रतीत हुन्छ । किनभने त्यस समयतिर फारसको साम्राज्यभित्र भारतका उत्तर पश्चिमोत्तर भागहरू अत्यधिक मात्रामा

पन गएको थियो । भविष्य पुराण अनुसार भगवान् कृष्णका पुत्र साम्बले चन्द्रभागा नदीको किनारस्थित मूलस्थानमा सूर्य मन्दिर निर्माण गरी त्यसको पूजाहारी शाकद्वीपबाट मग ब्राम्हणहरू ल्याई राखेका थिए । बाइबलमा उल्लिखित मागि सम्भवतः मग ब्राम्हणहरू नै रहेका छन् । मग ब्राम्हणहरूलाई फारसी धर्मका प्रवर्तक जरथुष्ट्रका सन्तानको रूपमा लिन्छन् । अनि जरथुष्ट्र स्वयं सूर्यपुत्र भएको कुरा उपर्युक्त भविष्यपुराणमा मिहिर गोत्रमा सुजिन्ह नामक ब्राम्हणकी पुत्री निक्षुभासित सूर्यको विवाह भई तिनबाट जरशस्त्र नामक पुत्ररत्न जन्मेको उपाख्यान वर्णित भएबाट प्रमाणित हुन्छ । यिनै जरशस्त्र अवेष्टाका पैगम्बर जरथुष्ट्र भएको कुरामा विद्वानहरू एक छन् । यसरी मागिहरू सूर्योपासक भएको कुरा पौराणिक उपाख्यानहरूबाट जानिएर सूर्य उपासकहरूको एक भिन्नै सम्प्रदाय सिर्जिनुमा महत्वपूर्ण टेवा पुग्न गएको थियो । पद्मपुराणमा पञ्च सम्प्रदायका देवताहरू मध्ये सूर्य पनि एक भएको कुरा वर्णित भएबाट उक्त कुरोको पृष्टि हुन्छ । जुन अद्यापि यहाँ प्रचलित भएको कुरो नै.सं. ८१४ को चाङ्गुको अभिलेखमा पञ्च सम्प्रदायको उल्लेख आएबाट जानिन्छ । यसको अतिरिक्त नेपाल तथा भारतका कतिपय सूर्यमूर्तिहरूमा देखिएका मेखला तथा घुँडासम्म आउने जुताहरू फारसी मूर्तिकालको प्रभावलाई प्रकटित गर्दछन् । बराहमिहिरले आफ्नो वृहत्संहिता अध्याय ५८ ग्रन्थमा सूर्य मूर्तिका स्वरूपहरूको वर्णन गर्दै उपर्युक्त सूर्य मूर्तिका स्वरूपहरूको वर्णन गर्दै उपर्युक्त मेखला तथा घुँडासम्म आउने जुताहरू युक्त सूर्यमूर्ति निर्माण गरिनुपर्ने कुरा उल्लेखेका छन् । वृहत्संहिता ६०-१९ मा सूर्य मूर्तिको प्रतिष्ठापन तथा अन्य धार्मिक क्रियाकलापहरू मग ब्राम्हणहरूद्वारा गरिने कुरा वर्णित छन् जसको उल्लेख प्राचीन अरब इतिहासकार अलवरुनीले पनि गरेको छ । गयास्थित एक अभिलेखमा शाकद्वीपी मगहरूको उल्लेख भएबाट शाकद्वीपको प्रभाव सौर देवताको मूर्ति निर्माण तथा पूजा उपासनामा व्यापकरूपले परेको कुरामा कुनै शंका रहँदैन ।

फेरि, भविष्य पुराण अनुसार शाकद्वीपका मग सौर ब्राम्हणहरूका पनि तीन वर्ग छन् - माग, भोजक तथा सोमक । सम्भवतः मगध नाम नै मगहरूको नामबाट लिइएका छन् जसले मागधी भाषाको प्राचीनता तिर पनि इङ्कित गरेको लाग्दछ । भारतको उत्तर पश्चिमोत्तर प्रदेशमा भोजकहरूको प्राचुर्य पाइन्छ । सम्राट अशोकका मनसेहरा अभिलेखका पंक्तिहरूले यसतिर संकेत गरेका छन् । भोजकहरू मगहरूकै एक वर्ग भएको हुँदा मगहरूको प्रसार फारसतिरबाट भई ईशाभन्दा छैठौँ, सातौँ शताब्दी ई.पू. मै सूर्योपासनाको अत्यधिक प्रचार प्रसारमा मगहरूको योगदान स्थापित भएको कुरा निःसन्देह

लाग्दछ । ब्रम्ह पुराण अध्याय २८।१ मा माघ शुक्ल सप्तमीको दिन सूर्योपासना गरिनाले ठूलो पुण्य मिल्ने कुरा वर्णित छ । उपाख्यान अनुसार भगवान श्री कृष्णका पुत्र साम्बले सर्वप्रथम शाकद्वीपबाट मग ब्राम्हणहरू ल्याई सूर्य पूजालाई व्यापक रूप दिएको औ माघ शुक्ल सप्तमीलाई अद्यापि सूर्य पूजाको पावन पवी रूपमा मान्ने चलन देखिएबाट मगहरूद्वारा प्रचारित धार्मिक रीति रिवाजको दीर्घकालिक प्रभाव स्पष्ट दृष्टिगोचर हुन्छ । ललितपुर सौगलस्थित दवली समीपस्थ एक चोकभित्र नेपालसंवत् ५८७ माघ शुक्ल सप्तमीको दिन प्रतिष्ठापित सूर्य मूर्तिको पादपीठमा सप्तमी व्रत समापनको अवसरमा उपर्युक्त सूर्यमूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा वर्णन गरिएबाट पनि उक्त कुरोको पुष्टिमा सहायक भएको छ ।

पुरातात्विक आधारमा सूर्यको पूजा उपासनाको प्रचार नेपाल तथा भारतमा तृतीय शताब्दी ई.पू. देखि भएको देखिन्छ । सम्राट अशोकद्वारा प्रतिष्ठापित साँची स्तम्भलेख तथा मौर्य सम्राट दशरथका नागार्जुन गुहाभिलेखमा चन्द्र, सूर्यको उल्लेख आएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । तृतीय शताब्दी ई.पू. को भारहुत स्थित एक विशेष प्रकारको पदकमा रश्मिलाई बुझाउने कमलको पराग केसर सहितको सूर्यको ऊर्ध्वकाय मूर्ति उत्कीर्ण छ । ईशापूर्व द्वितीय शताब्दीदेखि भारतमा सूर्य मूर्तिको निर्माण विशेषरूपले गरिन लागेको अनुमान हुन्छ । बुद्धगयास्थित स्तम्भमा उत्कीर्ण चतुरश्रयोजित रथमा अवस्थित सूर्य तथा भाजा गुफास्थित चतुरश्रयोजित रथमा अवस्थित सूर्यमूर्तिहरूलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिइन्छ । सूर्यको रथमा सप्ताश्व हुने कुरा ऋग्वेदका पंक्तिहरूमा स्पष्टरूपले देखिनुको साथै नेपाल संवत् ५१२ को बनेपाको सूर्यमूर्तिको पादपीठमा सूर्यलाई सप्ताश्रयोजित रथमा आरुढ हुने भनी उत्कीर्ण गरिएको देखिएका छन् । अरु पनि प्रायःजसो ग्रन्थहरूमा सूर्यको रथमा सप्ताश्वर हुने कुरा नै वर्णित छन् । उक्त सप्ताश्वले सूर्यको सप्तरंगी किरणलाई इङ्कित गरेका कुरा वैदिक ऋचाबाट स्पष्टरूपले देखिन्छ । सूर्यको सप्ताश्वलाई सूर्य किरणको रूपमा भक्तपुर क्वाथनुटोलको नेपाल संवत् ५४२ को अभिलेखमा पनि वर्णित छ । जुन किरणलाई ज्ञानरश्मि पनि भनिन्छ । नेपालसंवत् ३८१ को फरपिंको अभिलेखमा सूर्यलाई ज्ञानरश्मि फिंजाउने भनी उल्लेख गरिएबाट उपर्युक्त भाजा तथा गयाका सूर्य मूर्तिहरूमा चतुरश्र राखिएकोको तात्पर्य खुलस्त भएको लाग्दछ । वैदिक समयज्ञानको मुख्य श्रोत स्वरूप चतुर्वेदलाई लिइएका छन् । हिन्दु अनुश्रुति अनुसार चतुर्वेद अपौरुषेय रही देववाक्य रहेका छन् जसबाट तिनको परब्रम्ह स्वरूप स्पष्टिन्छ । अनि सूर्यका विविध नामहरूमध्ये चतुर्वेदलाई धारण गर्ने भन्ने पनि एक रहेको छ जसको आधारमा उपर्युक्त

चतुरश्व चतुर्वेदको प्रतीक रूपमा रही चतुर्दिशामा व्याप्त मोहान्धकारलाई नष्ट गर्ने सूर्यको क्रियाकलापतिर इङ्गित गरेका कुरा सजिलैसँग स्वीकार्न सकिन्छ ।

यद्यपि वैदिककालमा सूर्यको पूजा उपासनाको परम्परा विद्यमान थियो । तर, त्यसबेला सूर्यमूर्ति तथा मन्दिरहरूको निर्माण गरिएको थिएन । सूर्य मूर्ति तथा मन्दिरहरूको निर्माण शुङ्गकालदेखि भारतमा हुन लागेको थियो । यस नवीन रूपमा भारतका सूर्यपूजाको प्रचलनको श्रेय शाकद्वीपसित भारत तथा नेपालको सम्बन्धलाई नै छ । भविष्यपुरणले शाकद्वीपबाट मग ब्राम्हणहरूलाई सूर्य पूजाको लागि भारतमा ल्याएको कुरा उल्लेखको छ । ती मग ब्राम्हणहरूको भारतमा सूर्य अर्थात् मिहिर पूजाको नयाँ व्यवस्था गरे । कनिष्कका कतिपय मुद्राहरूमा मिहिरका प्रतिमा पनि विद्यमान छन् । जसले कुषाणकालमा सूर्यपूजाको नवीनतम स्वरूप प्रचलित हुनामा मगहरूको योगदान स्पष्टिन्छ । मुथरामा प्राप्त कुषाणकालीन कलापूर्ण केश विन्यास सहितको स्त्री शरीरको ललाटको माथि र रथारूढ सूर्यको अंकन गरिएको छ । सो शीर अहिले लखनऊ म्यूजियममा संगृहीत छ । ललाटको माथि रथारूढ सूर्यको अंकन गरिएको पाइएबाट सूर्य बुद्धि तथा ज्ञानका प्रदाताको रूपमा खिष्टाब्दको प्रारम्भिक समयदेखि नै मानिएको कुरा चाल पाइन्छ । मयुर विरचित सूर्य शतकमा सूर्यको अनुग्रहबाट मनुष्यले बुद्धि, ज्ञान प्राप्त गरिने कुरा वर्णन गरिएबाट पनि उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । जसबारे माथि उल्लेख भइसकेको छ । तौलिहवाको उत्खननमा प्राप्त कपितय ताम्र मुद्राहरूमा सूर्यका आकृतिहरू अंकन गरिएका छन् । त्यहाँ प्राप्त केही ताम्र मुद्राहरूमा Four Spoked Wheel का आकृति पनि अंकित छन् । Four Spoked Wheel का आकृतिहरू तक्षशिला तथा कौशाम्बीका पञ्चमार्क मुद्राहरूमा पनि देखिएका छन् । Four Spoked Wheel को सर्वप्राचीन आकृतिको नमूना सैन्धव उत्खननमा पाइएको थियो जसबारे माथि वर्णन भइसकेको छ । मथुरामा प्राप्त द्वितीय, तृतीय शताब्दी ई. को रातो बलौटे शिलामा उत्कीर्ण मूर्तिहरूमा सूर्य तथा साम्बका आकृतिहरू पनि कुँदिएका छन् । मथुरा संग्रहालयमा राखिएको चतुरश्वयोजित रथमाथि आसीन स्थूलकाया द्विभुजायुक्त सूर्यका भुजाहरूमा पखेटा हुनुको साथै दुवै हातमा कमलका कोपिलाहरू देखाइएबाट सूर्यलाई एक चराको रूपमा वर्णित वैदिक तथा पश्चिम एशियाई उपाख्यानहरूको उदाहरण स्वरूप लिन सकिन्छ ।

उत्तरप्राचीनकाल अर्थात् गुप्तकालमा पनि सूर्य पूजाको व्यापक प्रसार भएको देखिन्छ । गुप्तसम्राट् कुमार गुप्तको मन्सोर अभिलेखमा भगवान् सूर्यका स्तुति ललित तथा काव्यमय भाषामा गरिएको छ । सम्राट् स्कन्दगुप्तको इनदोर लेखमा सूर्यको प्रार्थना

सुन्दर शब्दहरूमा गरिएको छ । त्यस अभिलेखको वर्णनबाट गंगा यमुनाको द्वावमा दुईजना क्षत्रियहरूले सूर्य पूजाको निमित्त सूर्य मन्दिर निर्माण गरिएको कुरा जानिन्छ । वैशालीका मुहरहरूमा “भगवतो आदित्यस्य” अभिलेख उत्कीर्ण छन् । यस कालका एक सूर्य मूर्ति कौशाम्बीमा पाइएको छ जुन ज्यादै भव्य तथा सुन्दर देखिन्छ । तौलिहवास्थित दोहनीको उत्खननमा समपाद मुद्रामा रहेको सपताश्वरले तानेको रथमा आरूढ एक भग्न सूर्य मूर्ति पाइएको छ । सूर्यका दुवै हातमा कमलका डाँठ छन् । उत्तरप्राचीनकालका नेपालका अभिलेखहरूमा सर्वप्रथम राजा मानदेवद्वारा प्रतिष्ठापित संवत् ३८६ को चाङ्गको स्तम्भलेखमा सूर्यको सविता नाम प्रयुक्त छ । राजा मानदेवकै राज्यकालमा अर्थात् ४०२ मा सार्थवाह गुहमित्रले इन्द्र नामक दिवाकर(सूर्य) को मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा काठमाडौं टेबहालको एक पादपीठ लेखमा उत्कीर्ण छ । सूर्यमूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा उल्लिखित नेपालको सर्वप्राचीन अभिलेख यही नै रहेको छ । यसको अतिरिक्त यो लेखबाट ऋग्वैदिक “अहत्याजार इति इन्द्रः” उक्तिमा इन्द्र नामका सूर्यले अकृष्टा भूमिलाई सुकाउँछ भन्ने कथनको समर्थन गर्दै इन्द्र र सूर्यको एकात्म्य उत्तरप्राचीनकालमा पनि स्वीकार्य नै भएको कुरा प्रकटित गर्दछ । पशुपति आर्यघाटस्थित एक गोलाकार शिलाको कम्मरमा संवत् ४५२ को अभिलेख उत्कीर्ण छ । जसमा सर्वदण्डनायकको पाउको अनुग्रह पाएका ब्राम्हण पुण्यगोमीले आफ्नो पुण्यको लागि पार्थिव शिला स्थापना गरी कुतको व्यवस्था गरेको कुरा वर्णित छ । यो शिलाको गोल आकृति तथा अभिलेखमा पार्थिव शिला भनी उत्कीर्ण गरिएको आधारमा यसलाई सूर्य विम्ब अर्थात् सूर्यमण्डलको रूपमा लिन सकिन्छ । वैदिक ग्रन्थमा पृथ्वीलाई सूर्यको प्रिया भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको औं विष्णुकी एक पत्नीको नाम पनि भूमी नै रही शिवको कल्याण सुन्दर मूर्तिमा विष्णु तथा भूमीले शैलजा पार्वतीलाई कन्यादान स्वरूप महादेवलाई प्रदान गरिने कुरा आगम ग्रन्थहरूमा वर्णित हुनुको साथै उपर्युक्त कल्याण सुन्दर मूर्तिहरूमा पनि सोही आकृतिहरू देखिएबाट उपर्युक्त पार्थिव शिलालाई सूर्यविम्ब अर्थात् सूर्य मण्डलको रूपमा कल्पना गरिएको हो । फेरि, शिला भन्नाले सूर्यकै एक रूप विष्णु औं वैष्णव देवतालाई बुझाउने हुनेको साथै खिष्टाब्दको प्रारम्भिक समयमा मथुराको अभिलेखमा वैष्णव देवताहरूलाई शैल शब्दको प्रयोग गरिएबाट पनि उपर्युक्त अनुमानको पुष्टि हुन्छ । अनि सूर्यको यो रूपमा पूजा गरिने चलन नेपालको आफ्नै विशेषता रहेको छ । उत्तरप्राचीनकालदेखि नेपालका प्रख्यात राजा श्री अंशुवर्माद्वारा प्रचारित महाराजाधिराज ययंशीः अभिलेख उत्कीर्ण एक प्रकारको मुद्रामा पनि सूर्यको

रूपमा यस्तै गोल आकृति दर्शाइएको छ जसको अनुशरण पछिका पशुपति मुद्राहरूमा पनि गरिएका छन्। पशुपति अभिलेख अंकित एकाध मुद्राहरूमा सूर्य विम्बको वरिपरि बाह्रवटा साना-साना थोप्लाहरू दिई द्वादशादित्यको तत्कालीन मान्यतालाई दर्शाइएका छन्। जुनागढ म्यूजियममा संगृहीत सूर्य मन्दिरको एक तोरण अर्थात् द्वारका स्तम्भ तथा मेहरावहरूमा एकादश आदित्यहरूका आकृतिहरू कुँदिएका छन्। अनि ती एकादश आदित्य औं भित्र मुख्य मन्दिरका आदित्य समेत गरी द्वादशादित्य गरिएका छन्। सेहराव माथिका एउटा आदित्य बाहेक अरु सबै आदित्यहरू उभिरहेका छन्। मेहराव माथिका केन्द्रिय आकृति दुवै हातमा कमल समाती सप्ताश्वयोजित रथमा आसीन छन्। अन्य सबै आकृतिहरू पनि पद्मपाणिनै रही तिनीहरूमध्ये कुनै आकृतिसँग दुई औं कुनै आकृतिसँग चार देवीहरू उत्कीर्ण छन्। यसरी द्वादशादित्य दर्शाइएको यो तोरण अति महत्त्वपूर्ण लाग्दछ। अहिलेसम्म नेपालमा प्राप्त सूर्य मूर्तिहरूमा सर्वप्राचीन ललितपुर कुम्भेश्वरको गैह्रीधारामा प्रतिष्ठापित उत्तरप्राचीनकालीन सूर्यमूर्तिलाई लिन सकिन्छ। चतुष्कोण आकारमा कुँदिएको यस मूर्तिमा सूर्यले दुवै हातमा कमल समातिराखेका छन्। तिनको पछाडि शिव औं दायाँ वायाँतिर ब्रम्हा, विष्णु, उषा, प्रत्युषा आदिका आकृतिहरू कुँदिएका छन्। अधिल्लिर अरुण छन्। तलतिर सप्ताश्वले रथलाई तानिरहेका छन्। मद्रासस्थित गुण्डमलमको परशुरामेश्वर मन्दिरको सूर्यमूर्ति आफ्ना दुवै हाथ काँधसम्म उठाई उभिरहेको छ। यो मूर्ति अनुमानित सातौं शताब्दी ई. को छ। एलोरामा पनि आठौं शताब्दी ई. को अरुणले हाँकेको सप्ताश्वयोजित रथमा उभिरहेको सूर्यको एक सुन्दर आकृति छ। सूर्यको दायाँवायाँ उषा तथा प्रत्युषाको धनुषवाणले अन्धकारलाई नाश गरिरहेको देखाइएका छन्। सूर्यको रथमा दुई पाङ्ग्रा उत्कीर्ण छ, जुन शास्त्रीय प्रमाणको विपरित लाग्दछ। शास्त्रीय प्रमाण अनुसार सूर्यको रथमा एक पाङ्ग्रामात्र हुने हुन्छ जुन सूर्यको आफ्नै धुरीमा मात्र घुम्ने सत्यको प्रतीक स्वरूप छ। आठौं शताब्दी ई. कै सप्ताश्वयोजित रथमा आसीन पलेटीमारि बसेको एक सूर्य मूर्ति चित्तौडगढमा पाइएको छ। रजपुताना म्यूजियमस्थित अजमेरका सूर्य मूर्तिहरू उत्तर भारतीय सूर्य मूर्तिकलाका विशेषताहरूले युक्त छन्। नेपालमा पशुपति मन्दिरको दक्षिणपट्टि प्रतिष्ठापित उदीच्यवेशमा दुवै हातले कमल समाती उभिरहेको सूर्यमूर्ति अनुमानित सातौं, आठौं शताब्दी ई. को छ। ठीक यही किसिमको एक सूर्य मूर्ति ललितपुर गुइटोलमा पनि पाइन्छ। गुइटोलको यो मूर्ति किरीट मुकुट, कानमा रत्नकुण्डल, छात्रीमा हार, उदबन्धयुक्त भई उदीच्यवेषमा उपवीत विहीन सोभो भई उभिएको छ। गोलाकाररूपमा सौर्यमण्डल

देखाइएको एक सूर्य मूर्ति देवपाटनस्थित चौवाटोनिरको धारामा छ। अत्यन्त राम्रो कलात्मक ढङ्गले कुँदिएको छ। यो मूर्तिस्थित सप्ताश्वको दायाँ औं वायाँतिर केतु र राहुले रथका पाङ्ग्रा समातिराखेका छन्। केतु र राहुले रथका पाङ्ग्राहरू समातिराखेको आकृति दर्शाइएबाट सूर्यग्रहण ती दुई राक्षसहरूको कारण हुने भन्ने तत्कालीन विश्वासतिर इङ्गित गरेको स्पष्ट छ। गोलाकार रूपमा कुँदिएको अर्को सूर्य मूर्ति ब्रिटिस राजदूतावासको प्राङ्गणमा प्रतिष्ठापित छ। यिनीहरूको अतिरिक्त अर्को एक गोलाकार सूर्यमूर्ति जयवागेश्वरी समीपस्थ छ जुन उपर्युक्त मूर्तिहरू हेरी पछिका छन्। पशुपति मन्दिरको वरिपरि छरिएर रहेका विभिन्न सातओटा मूर्तिहरूमा वासुकी मन्दिरको पछिल्लिर रहेको सूर्य मूर्ति औं पशुपति मन्दिरको वायाँतिर रहेका दुईओटा सूर्यमूर्तिहरू शैलीको आधारमा उत्तरप्राचीनकालीन देखिन्छन् तापनि तिनीहरूमध्ये पशुपति मन्दिरको वायाँतिरको एउटा मूर्ति आठौं, नवौं शताब्दी ई. को छ। छैटौं, सातौं शताब्दी ई. का थानेश्वरका राजाहरू यथा राज्यवर्द्धन प्रथम, आदित्य वर्मन तथा प्रभाकरवर्द्धन सूर्य भक्त थिए। मधुवन अभिलेखमा तिनीहरूलाई परम आदित्यभक्त भनिएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ। हूण राजा तोरमाण सूर्यभक्त हुँदा तिनले आफ्नो छोराको नाम मिहिर राख्नुको साथै मुद्रामा पनि चक्रको प्रतीक समाविष्ट गरेका थिए। मिहिर कुलका ग्वालियर प्रशस्तिमा सूर्य मन्दिर निर्माणको वर्णन पाइन्छ। उडिसास्थित कोणार्क मन्दिरको सूर्य प्रतिमा मध्यकालीन सूर्य मूर्तिका एक सुन्दर नमूना रहेको छ। अनुमानित दशौं शताब्दी ई. को बंगालको एक अभिलेखमा सूर्यलाई समस्त रोग निर्मूल गरी विश्वमा प्रकाश फिजाउने भनी वर्णन गरिएको छ। बंगालकै अर्को एक सोही समयको अभिलेखमा श्री सूर्यलाई तकमी दिनकारिन भट्टारक भनिएको औं अथर्ववेद १, ४, ६ मा तकमन शब्द रोगको अर्थमा प्रयोग भएको पाइएबाट सूर्यलाई रोगनाशक भनिएको ठीकै जँच्चछ। ऋग्वेद १।५०।११-१२ ऋचाहरूमा सूर्यमा रोगहरूको निदान गर्ने क्षमता सन्निहित भएको कुरा वर्णन गरिएबाट पनि उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ। सूर्यलाई नीमका पातहरूले पूजा गरिनु पर्ने कुरा अभिलेखहरूमा आएका छन् जसले पनि उपर्युक्त तथ्यलाई नै इङ्गित गरेका छन्।

मध्यकालीन नेपालका अभिलेख सहितका मूर्तिहरूमा नेपालसंवत् १८५ तथा २०३ का ललितपुर थपाहिटी तथा सौगलका सूर्यमूर्तिहरू सबैभन्दा जेठो मानिएका छन्। यी मूर्तिहरू स्थानक मुद्रामा भएता पनि यिनका गोडामा बूट लाएका छैनन्। ती मूर्तिहरूका दुवै हाथमा कमलका डाँठ छन् औं तिनीहरूका दायाँ वायाँ दण्ड र पिङ्गल छन्। नेपाल संवत् २७९ को नक्साल

गैह्रीधाराको सूर्यमूर्तिको पाठपीठ लेखमा रुद्र गणादित्य भनेर उल्लेख गरिएबाट आदित्य(सूर्य) पनि शिव-रुद्र गणकै एक सदस्य भएर शिव र सूर्य बीचको घनिष्ठतम सम्बन्धलाई प्रकटित गर्दछ । स्थानक मुद्रामा रहेको यस सूर्य मूर्तिका खास विशेषता यसको गोडामा बनेको बूटमा रहेको छ । अर्को, यस मूर्तिमा प्रयोग गरिएका लुगा पनि कुषाणकालीन सूर्य मूर्तिहरूमा प्रयुक्त लुगासित मेल खान्छ । नेपाल संवत् ३८१ को फरपिंको अभिलेखमा सूर्यको स्तोत्र उत्कीर्ण छ । सो अभिलेखमा शिव भाष्करम् भनी वर्णन गरिएबाट शिव र सूर्य एउटै भएको यथार्थतालाई दर्शाउनुको साथै शैव र सौर सम्प्रदायको एकात्म्यलाई दर्शाएको स्पष्ट छ । नेपाल संवत् ५१४ को बनेपाको अभिलेखमा भगवान् सूर्यको मूर्ति स्थापना गरेको कुरा वर्णित हुनुको साथै सूर्यको स्तोत्र उत्कीर्ण छ । नालास्थित नेपाल संवत् ५२७ को सूर्य मूर्तिको पादपीठमा उत्कीर्ण लेखमा भगवान् सूर्यको नाममा सप्तमी व्रत बसेको कुरा वर्णित छ । भक्तपुर क्वाथनुटोलको नेपाल संवत् ५४२ को अभिलेखमा सूर्यलाई तीनै लोकका आँखा भनी उल्लेख गर्दै सप्ताश्वरूपी किरणयुक्त पद्मपाणि ग्रहराज सूर्यको स्तोत्र उत्कीर्ण गरिएको छ । नेपाल संवत् ५८३ को काठमाडौँ टेबहालस्थित सूर्यको पादपीठमा भगवान् सूर्यको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित छ । ललितपुर सौगलस्थित एक चोकभित्र सूर्यको एउटा मूर्ति प्रतिष्ठापित छ, जुन नेपाल संवत् ५८७ को छ । काठमाडौँ यङ्गालहिटीमा प्रतिष्ठापित जलहरिमा उभ्याइएको गोलाकार सूर्यमूर्ति मध्यकालमा निर्मित थियो । काठमाडौँ उच्चबहालस्थित सूर्यमूर्ति दोचा र बूट लाएर सोभो उभिई दुवै हातमा पद्मपुष्प लिएको छ । यो मूर्ति पनि मध्यकालीन नै रहेको छ । ललितपुर आलुकोहिटी स्थित सूर्यले दोचा र बूट लाएको छ । त्यस मूर्तिमा खास विशेषतास्वरूप दण्ड र पिङ्गले पनि बूट लाएका छन् । यो मूर्तिको अध्ययनमा यसलाई पूर्व मध्यकालको मान्न सकिन्छ । पूर्व १ नं. धुलिखेलस्थित अभिलेख सहितको सूर्य मूर्तिको दायाँ वायाँ उषा, प्रत्युषा तथा अगाडितिर अरुण औ सप्त घोडाहरू छन् । हाडिगाउँ सत्यनारायण मन्दिर समीपस्थ सप्ताश्वयोजित रथमा आरुढ सूर्यमूर्ति प्रतिष्ठापित छ । त्यस मूर्तिको पादपीठमा पछिल्लो मध्यकालको लिपिमा अभिलेख पनि उत्कीर्ण छ ।

सूर्य मूर्तिको प्रतिमालक्षणबारे विभिन्न ग्रन्थहरूले प्रकाश पारेका छन् । आगम ग्रन्थहरू यथा अंशुमद्भेदागम तथा सुप्रभेदागमहरू अनुसार पद्मपीठ अथवा सप्ताश्वयोजित रथमा स्थानक अथवा आसीन रूपले आरुढ द्विभुजायुक्त सूर्यमूर्तिका दुवै हातमा कमल हुने हुन्छ । कमल समातिराखेका सूर्यका दुवै हात काँधसम्म माथि उठाई राखेका हुन्छन् । कान्तिमण्डलयुक्त तिनको शीरमाथि करण्ड मुकुट हुनुपर्दछ । रातो वर्णको पोशाक लाएका

सूर्यले विभिन्न प्रकारका गहनाहरू लाएका हुन्छन् । तिनको कानमा कुण्डल औ छातीमा हार लाएका हुन्छ । सूर्यले एउटै मात्र कपडा लाएको हुन्छ औ शरीरलाई उत्तर भारतीय ढाँचाको मिहिनकोट जुन पारदर्शक छ ले ढाकेको हुन्छ । सूर्यले यज्ञोपवित लाएको हुन्छ । लङ्गडो अरुणले हाँकेको सूर्यको रथमा एउटै मात्र पाङ्ग्रा हुनुपर्दछ । सूर्यको दायाँ वायाँ उषा र प्रत्युषा हुन्छन् । दोश्रो एक ग्रन्थले सूर्यका राजी, सुवर्णा, सुवर्चसा, तथा छाया नामका चारजना पत्नीहरू हुने कुरा वर्णन गरेका छन् । फेरि, तेश्रो एक ग्रन्थमा लम्बमान तरिकाले(Vertically) लिइएको सूर्यको आधा शरीर कृष्ण वर्णका नारी आकृतिको हुने हुन्छ । यस किसिमको आकृतिमा अर्द्धनारीश्वरको भावनालाई दर्शाउन खोजेको स्पष्ट छ । यसको अतिरिक्त यस आकृतिमा सूर्यको आफ्नै धुरीमा घुम्ने सिद्धान्तको समर्थन गरिएको लाग्दछ । सूर्यको रथमा एउटामात्र पाङ्ग्रा हुने हुँदा पनि उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । शिल्परत्न ग्रन्थ अनुसार सूर्या दुवैतिर दण्ड र पिङ्गल नामक द्वारपालहरू हुन्छन् । सूर्यको किरीट पुष्पराग अथवा लालमणिबाट निर्माण गरिएको हुन्छ । मत्स्य पुराण अनुसार उत्तर भारतका मानिसको जस्तो भेषभूषा लाएको रक्तवर्णका सौन्दर्ययुक्त चारवाहु भएको सूर्यको जुझा हुनेहुन्छ । सूर्यले विभिन्न किसिमका गहनाहरू लाएका हुन्छन् । सूर्यका दायाँ वायाँ हातहरूले लगामको रूपमा सूर्य किरणलाई समातिराखेको औ तिनको कम्मरमा पाणिग्याङ्ग नामक मेखला बाँधेको हुनुपर्दछ । तिनले विभिन्न प्रकारका फूलहरूद्वारा निर्मित माला लाउनुको साथै पाउजेब पनि लाएको हुन्छ । सूर्यको बायाँ औ दायाँतिर उत्तर भारतीय ढाँचाको भेषभूषा लाएका दण्डका सुन्दर मूर्ति तथा पिङ्गलका कृष्ण मूर्ति हुन्छन् । सूर्यका दुई हात दण्ड र पिङ्गलका शीर माथि राखेका हुन्छन् । पिङ्गलले ताडपत्र तथा कलम समातेको हुन्छ । सूर्यका बाँकी दुई हातले ढाल र शूल समातेका हुन्छन् । सूर्यको बायाँतिर ठड्याएको सूर्यध्वजमा सिंहाकृति हुन्छ । सूर्य पुत्रहरूको रूपमा लिइएका रेवन्त, यम तथा दुईजना मनुहरू सूर्यको दायाँ वायाँ गरी दुई दुई जना उभिराखेका हुन्छन् । अथवा ग्रहराजको रूपमा रहेका सूर्यको चारैतिर विभिन्न ग्रहहरू हुन्छन् । वृहत्संहिता ग्रन्थ अनुसार मुकुट, कुण्डल, हार आदि लाएका उदीच्य भेषयुक्त सूर्यका दुवै हातमा कमल हुन्छन् । सूर्यका पैरदेखि छातीसम्मको भाग गुप्त राखिनु पर्दछ । विश्वकर्मा शिल्प अनुसार सप्ताश्वयोजित एक पाङ्ग्रे टूलो रथमा आरुढ ढाल कवच लगाएका औ अकुञ्चित केशयुक्त, मुकुट लाएका सूर्यका दुवै हातमा कमल हुने हुन्छ । राम्रो केशवेश तथा वस्त्र लाउका प्रभामण्डलयुक्त सूर्यले जवाहिरातहरू जडेका गहनाहरू लगाएका हुन्छन् । सूर्यको दायाँवायाँ विभिन्न किसिमका गहनाहरू लाएका उज्ज्वल केश तथा हारयुक्त निक्षुभा र

राज्ञी रहन्छिन् । सूर्यको रथलाई मकरध्वज भनिन्छ । दण्ड(यम) र स्कन्द मनुष्याकृतिमा अगाडितिर हुन्छन् । पद्ममासीन वार्च घोडामाथि बसेको हुन्छ । सम्पूर्ण विश्वमा प्रकाशका प्रदाताहरूमा वार्चलाई लिइन्छ । जायफल र सिन्दूर राखेर सूर्यमण्डल निर्माण गरिन्छ । जवाहिरातहरू युक्त सूर्य(मित्र) का दुई अथवा चार हात हुन्छन् जुन हातहरूमा कमल हुन्छन् । विभिन्न वर्णा घोडाहरूले तानेको रथमा सूर्य अवस्थित हुन्छ । तरवारहरू लिएका दण्ड (यम) र पिङ्गल (अग्नि) तिनका दुई द्वारपालकहरूको रूपमा रहन्छन् ।

उपर्युक्त विभिन्न वर्णनहरूबाट सूर्य पूजा तथा उपासनाको प्रारूप सृष्टिको आदिमकालदेखि नै भइसकेको कुरा चाल पाइन्छ । सूर्य सृष्टिका नियामकको रूपमा प्राचीनकालमै मानिएको तथ्य बेबिलोनियन सम्राट हम्मुराबिले सूर्यबाट कानून प्राप्त गरिरहेको आकृति उत्कीर्ण गरिएको प्राप्त भएबाट विदित हुन्छ । सूर्यमा निहित यही नै नियामक शक्तिको कारण मिश्री सम्राट् अखनाटनले सूर्यलाई नै विश्वका एकमात्र देवता भएको यथार्थतालाई हृदयङ्गम गरी विश्वको इतिहासमा सर्वप्रथम एकेश्वरवादको सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गरेका थिए । यसरी विश्वमा सर्वप्रथम अद्वैतवादको कल्पना सूर्यबाटै भएको कुरामा कुनै शंका छैन । यही नै कारण छ वैदिक मनीषिहरू ज्योतिको आराधनालाई सर्वोपरि महत्त्व दिन्थे । वैदिक वाङ्मयमा ज्योति

तथा यसका पर्याय भन्दा बढी सामान्य एवं महत्त्वपूर्ण शब्द कुनै छैन । वृहदारण्यक उपनिषद १.३.२८ “तमसो मा ज्योतिर्गमय” को रूपमा ज्योति अर्थात् ज्ञान मार्गको प्रतिपादन गरिएको छ । मन, प्राण तथा वाणीलाई प्राचीन आचार्यहरूले तीन प्रकारको ज्योति मानेका छन् । तिनीहरूले ज्योतिको आराधना देव याने ब्रम्हको प्रतीक रूपमा गरे । “यो दीप ब्रम्हरूपस्त्वमन्धकार निवारकः ।” सामवेदको अध्ययनमा पनि यस तथ्यको भङ्गलको भेट्टिन्छ ।

“अग्निर् ज्योतिर ज्योतिर अग्निर्
इन्द्रो ज्योतिर ज्योतिर इन्द्रः ।
सूर्यो ज्योतिर् ज्योतिर् सूर्यः ॥”
- सामवेद १८३१

वैदिक युगमा तीर्थाटन जाँदा ऋषिहरू मध्ये एक जनाले सबैभन्दा अगाडि ज्योति समातेर जान्थे । प्रकाशको तेजोमय पुञ्जलाई नै ज्योति भनिन्छ । यसरी सूर्यको महत्ता प्राचीनकालमा अतिशय मात्रामा बढेको स्पष्ट छ । जुन अद्यापि यहाँ देखिएकाँ छ । सवितादेवको नाममा त्रिसन्ध्यामै गायत्री मन्त्रको जप गरिने परम्परा अहिले पनि प्रचलित रहेबाट यस कुरोको पुष्टि हुन्छ ।

सुमतितन्त्र उपयुक्त श्रोत थिएन

- श्याम सुन्दर राजवंशी

केही वर्ष अघि सम्म हामी नेपालको प्राचीन इतिहास पढ्दा वा पढाउँदा लिच्छविकालमा दुई थरि संवतको व्यवहार भएथ्यो भन्थ्यौं । ती दुई थरि भनेका मध्ये पहिलो संवत भन्नेलाई वि.सं. १३५ बाट उठेको शक संवत् र दोश्रो थरि संवत् भन्नेलाई वि.सं. ६३३ बाट उठेको मानदेव संवत् भनेर मान्ने गरेथ्यौं । त्यस कथनको परिपुष्टि सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थले गरेको र अर्को प्रमाण नपाइए सम्म यही कथनलाई उपयुक्त मान्नु पर्दछ भन्दै आएका थियौं ।

तर गोकर्ण बालुवा गाउँमा भेटिएको लिच्छवि कालको संवत ५३६ को अंशुवर्माको अभिलेख भेटिए पछि अघि हामीले मान्दै आएको त्यो कथन आज मान्ने र पत्याउने पक्षमा भएनौं । किनभने संवत ५३६ को अंशुवर्माको अभिलेखले लिच्छविकालमा दुई थरि संवत चले भन्ने कुरालाई नकार्नै आधार बनाइ दियो । फेरि संवत ५२६ सम्म लाई शक संवत मानेपछि संवत ५३६ लाई पनि शक संवत मान्नु कै लाग्ने भयो तब संवत ५३६ लाई पनि शक संवत् ५३६ भन्न पर्दछ भनियो भने शक ५३६ मा अधिमास पर्दैन (अधिमास सारणी भिडाउन सकिने कुरा हो) तर त्यस गोकर्ण बालुवा गाउँको अभिलेखमा संवत ५३६ को साथै द्वितीय पौषको मिति उल्लेख छ । जसले गर्दा लिच्छविकालमा चलेको संवत् शक संवत होइन भनेर बुझिए पछि त्यसमा १३५ जोडेर बनाइ आएको विक्रम संवत पनि मिथ्या एवं कृतिम रहेछ भन्ने आधार बनाइ दिएको भनेर बुझिने हुँदा सुमतितन्त्रको आडमा लिच्छविकालमा चलेको संवत् यही हो वा उही हो भनी ठोकुवा गर्नु जायज होइन भनेर बुझ्नु पर्‍यो मात्र होइन सुमतितन्त्रको कुरालाई पुष्टि गर्ने अन्य श्रोतहरू भन्दै प्रसंग जोड्नु मिथ्याकरण माथि मिथ्याकरण गर्दै जानु सिवाय अरु होइन । इतिहास कसैले लादेको भरमा चल्दैन र चल्ल दिनु पनि हुँदैन भन्ने उद्देश्यले यहाँ केही तथ्य अधिसार्न खोजेको हो ।

यदि सुमतितन्त्र नामक ग्रन्थ नेपालको प्राचीन इतिहासको लागि साँच्चै उपयुक्त श्रोत भइदिएको भए यी प्रश्नहरू फेरि किन उब्जन्छन् ? जस्तै :

सन्दर्भ क) सुमतितन्त्रको मूल वाक्य

- १) दुर्योधन, युधिष्ठिर महाभारतका पात्र हुन् । महाभारतलाई इतिहास मान्न सकिँदैन । सुमतितन्त्रमा महाभारतलाई इतिहास ठहराउन सकिने आधार केही पनि दिन नसक्नुको मतलब के हो ?
- २) दुर्योधन युधिष्ठिर संवत २००० वर्ष चल्यो त भनियो तर सो कुरा पुष्टि हुने आधार एवं प्रमाण किन दिइएन ?
- ३) त्यस्तै गरी नन्द वर्ष ८०० चन्द्र गुप्त वर्ष १३२ र शुद्रक देव वर्ष २४७ चल्यो भनियो तर तिनको पनि पुष्टि हुने आधार दिन किन सकिएन ?
- ४) शक संवत ४९८ वर्ष सम्म चल्यो भन्नाका लागि यता अंशुवर्माको संवत २९ को पहिलो अभिलेख पाउनु र संवत ५२६ सम्म शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेख कायम रहेकोले ५२७ भन्नु नै संवत २९ हो भनी अडकल गरियो र ५२७-२९ गर्दा ४९८ देखापरेकोले हो । यसरी ४९८ उप्रान्त संवत ५२६ सम्म किन देखियो ? संवत २९ देखिए पछि पनि फेरि ५३५ र ५३६ किन देखियो यसको उत्तर सुमतितन्त्रको मूलवाक्यमा किन भएन ?
- ५) सुमतितन्त्रका ग्रन्थकारले विक्रमसंवत भन्दा १२ वर्ष पुरानो शुद्रक देव संवतको उल्लेख गर्न सक्नु तर विक्रमसंवत उल्लेख किन गर्न सकेन ?
- ६) सुमतितन्त्रका ग्रन्थकारलाई विक्रमसंवत वारे जानकारी नै थिएन भने शक ४९८ मा १३५ जोडेर ६३३ वि.सं. बनाउने युक्ति सुमतितन्त्रकै हो भनेर दावी गर्ने आधार के ?
- ७) सुमतितन्त्रका ग्रन्थकारलाई शक संवत र मानदेव संवत चैत्रादि कि कार्तिकादि मध्ये कुन हो थाहा थिएन भने विक्रमसंवतलाई पनि कार्तिकादि बनाएर भ्रम पार्ने युक्ति सुमतितन्त्रकै हो भन्ने आधार पनि के ?

८) अनन्तलिगेश्वरको अभिलेखलाई प्रमाण मानी संवत् ३१ पौष र संवत् ३१ माघको मिति हिसाब गर्दा त्यसमा ६३३ जोडेर वि.सं. ६६४ बनाएको त देख्यौं । संवत् ३१ बैशाखको अभिलेखमा पनि ६३३ मै जोडेर संवत् ६६४ बैशाख बनाउन त भएन । किनकि पौष माघ पछि मात्र बैशाख आउने हो । बैशाखमा त ६६५ बैशाख हुनु पर्ने त्यसैले सुमतितन्त्रमा ६३३ जोड्ने हिसाबको साथै ६३४ जोड्ने हिसाब किन भएन ? फेरि संवत् ३०१ को बैशाखको हिसाब गर्दा ६३३ नै जोड्ने गलत हिसाब सुमतितन्त्रले किन दियो ? यी प्रश्नहरूको उत्तर सुमतितन्त्रको मूलवाक्यमा फेला पर्न सकेनौं । मूलवाक्यको उद्धरण र त्यसको अर्थ यस प्रकार दिइएको छ -

जातो दुर्योधनो राजा कलि प्रवर्तते ।
युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधन स्तयोः पि वा ।
उभौ राजौ सहश्रेष्ठे वर्षन्तु सम्प्रवर्तते ।
नन्द राज्य शताष्टञ्च श्चन्द्र गुप्त स्ततो परे
राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् ।
राजा शूद्रक देवश्च वर्ष सप्ताब्धि चाश्विनौ
शक राजा ततो पश्चाद् सुरन्ध्र कृतन्तथा ।
इत्येते - षित म्मह्यं ज्ञेया राजा क्रमेण तु ॥

अर्थः

दुर्योधन राजा भए पछि कलियुग लाग्ने छ । राजा युधिष्ठिर र राजा दुर्योधनको संवत् २००० वर्ष सम्म चल्ने छ । त्यसपछि ८०० वर्ष सम्म राजा नन्दको संवत् चल्ने छ । त्यसपछि १३२ वर्ष सम्म राजा चन्द्र गुप्तको संवत् चल्ने छ । त्यसपछि २४७ वर्षसम्म राजा शूद्रक देवको संवत् चल्ने छ । त्यसपछि ४९८ वर्ष सम्म शक राजाको संवत् चल्ने छ । राजाहरूका यी संवत् क्रमैसंग बताइए ।

(लिच्छवि संवत्को निर्णय पृष्ठ १-२)

यसरी मूलवाक्यको उद्धरण र अर्थ हेरी सकेपछि सुमतितन्त्रलाई अभै पनि उपयुक्त भनी रहने कि नभन्ने पाठकहरूले मध्यस्थ भई राम्रोसंग विचार गर्नु ।

सन्दर्भ ख) सुमतितन्त्रमा पछि थपिएका वाक्य

- १) सुमतितन्त्रका ग्रन्थकारलाई मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेको थाहा हुने तर नेपाल संवत् कहिले उट्यो चाही थाहा नहुने के यस्तो सम्भव छ ?
- २) यदि मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भनेकोलाई प्रामाणिक मान्यौं भने यता इश्वी ८७९ अक्टोवर,

वि.सं. १३६ कार्तिकमा नेपाल संवत् उट्यो भन्न नपाइने भयो के यो सम्भव छ ?

- ३) वि.सं. ६३३ मा उठेको मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेपछि ६३३ + ३०४ गर्दा ९३७ सम्म त मानदेव संवत्नै वसे पछि फेरि वि.सं. १३६ मा नेपाल संवत् उठान भयो के आधारले भन्ने ?

यी प्रश्नहरूको उत्तर सुमतितन्त्रमा पछि थपिएका वाक्यमा खोज्दा फेला पर्न सकिएन । त्यो थपिएको वाक्य र त्यसको अर्थ यस प्रकार दिइएको छ -

..... कृत अम्बराग्नि

..... १ मानदेवाब्द प्रयुज्यमाना एतानि पिण्ड

अर्थः

त्यसपछि ३०४ वर्ष सम्म मानदेवको संवत् चल्ने छ ।

(लिच्छवि संवत्को निर्णय पृष्ठ ३)

उल्लेखित थपिएको वाक्यको उद्धरण र अर्थ हेरी सकेपछि फेरि सुमतितन्त्र उपयुक्त छ भनी रहनु ठीक कि वेठीक यो पाठकहरूले स्वयं मध्यस्थ भई राम्रोसंग विचार गर्नु ।

सन्दर्भ ग) वि.सं. १७१२ मा सारिएको हरिवंश ग्रन्थको पुष्पिका वाक्य

- १) वि.सं. १७१२ ले लिच्छविकालको समय जनाउँदैन । लिच्छविकालको संवत् निर्णय गर्न मल्लकालमा लेखिएको श्रोत प्रमाण बन्ने तर लिच्छविकालको संवत् ५३६ को अंशुवर्माको अभिलेख प्रमाण नबन्ने के यो जायज हो ?
- २) हरिवंश ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा ने.सं. ७७५ को तदनुसार वि.सं. १७१२ दिइए जस्तै मानदेव संवत् १०७९ पनि उल्लेखित छ त्यसैले यो प्रमाण मान्न योग्य हुने ताकि त्यसमा ने.सं. ७७५ र मानदेव संवत् १०७९ बीच ३०४ वर्ष अन्तर देखाउनका लागि हो । यदि त्यसलाई प्रमाण मान्ने भए यता वि.सं. १३६ इश्वी ८७९ मा शुरु भएको नेपाल संवत् ७७५ हुँदा १३६+७७५ गर्दा १७११ मात्र आउँछ १७१२ आउँदैन भन्ने चाही प्रमाण होइन के यो संभव छ ?
- ३) ने.सं. ७७५ मा सारिएको हरिवंश ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यलाई चाही प्रमाण ने.सं. ५११ को ल.पु. बुबहालको अभिलेख चाही प्रमाण होइन भन्न मिल्दैन । किनभने यो अभिलेखमा विक्रमसंवत् १४४४ मात्र दिइएको छ । ६३३+३०४+७७५ गर्दा वि.सं. १७१२ आउनु प्रमाण

हुने त्यस्तै गरी ६३३+३०४+५११ गर्दा १४४८ आउनु पर्नेमा अभिलेखमै १४४४ किन भयो त ? त्यसवेला विक्रमसंवत् प्रति प्रचलित धारणा के रहेछ त भनी किन नखोज्ने ?

- ४) वि.सं. ९३७ मा नेपाल संवत् उठेको मान्यता स्वयं गलत हुँदा हुँदै ने.सं. ५२४ को ल.पु. सुन्धारा अभिलेख चाही प्रमाण मान्य हुने किनकि ६३३+३०४+५२४ गर्दा वि.सं. १४६१ आउँछ र अभिलेखमा पनि १४६१ नै जनिएकोले हो । तर वि.सं. ९३६ मा नेपाल संवत् उठेकोले ९३६+५२४ गर्दा १४६० मात्र आउनुपर्नेमा १४६१ किन लेखियो भनी किन नखोज्ने ?
- ५) ने.सं. ८०८ को अभिलेखहरु भक्तपुर दरवार ढुंगेधारामा अंकित अभिलेख र भक्तपुरदरवार तलेजु चोकको तोरण अभिलेख छन् । तलेजु चोकको तोरण चाहि प्रमाण बन्ने किनकि ६३३+३०४+८०८ गर्दा वि.सं. १७४५ आउने भयो र अभिलेखमा पनि १७४५ नै उल्लेख भएकोले भए भक्तपुर दरवारको ढुंगेधारा अभिलेख चाही प्रमाण नबन्ने यो किन त्यस अभिलेखमा वि.सं. १७८९ जनाइएको छ । ६३३+३०४+८०८ गर्दा १७८९ नआउने अभिलेखलाई के भन्ने र किन यसो भयो ?
- ६) ने.सं. ७७५ को पुष्पिका वाक्य प्रमाण हुने ने.सं. ८१८ को भक्तपुर मालती चोकको अभिलेख प्रमाण हो पनि होइन पनि भन्नु पर्ने हुन्छ किनकि यसमा दुईटै विक्रमसंवत् जनाइएको छ ताकि ६३३+३०४+८१८ गर्दा १७५५ आउने हुँदा त्यो पनि छ र वि.सं. १७९९ पनि जनिएको छ यस्तो प्रमाणलाई के प्रमाण भन्ने ?
- ७) ने.सं. ७७५ को पुष्पिका वाक्य चाही प्रमाण हुने तर ने.सं. ८२८ को भक्तपुर डोलेश्वरको अभिलेख चाही प्रमाण नहुने । किनकि ६३३+३०४+८२८ गर्दा वि.सं. १७६५ आउनु पर्दछ तर अभिलेखमा १७६४ मात्र जनाइएको छ त्यति वेला विक्रमसंवत् प्रति के धारणा थियो भनी किन नखोज्ने ?
- यो प्रश्नहरुको उत्तर सुमतितन्त्रलाई आधार बनाउदा पाउन सकिएन । हरिवंश ग्रन्थको पुष्पिका वाक्य जस्तै अन्य अभिलेखहरुमा पनि एउटा संवत् बाहेक अरुपनि उल्लेख गरी देखाउने गरिएको उदाहरण भएकोले यसरी दिइन्छ -

वि.सं. १७१२ को हरिवंशको पुष्पिका वाक्य

अथ ॥ श्री कलि राज वर्ष ४७५६ ॥ अथ ॥ श्री विक्रमानन्द ॥ १७१२ ॥ अथ श्री शकर राज वर्ष ॥१५७७ ॥

.... अथ श्री मानदेव राज वर्ष ॥ १०७९ ॥ ... अथ ॥ स्वस्ति श्रीमत् नेपालिक ॥ श्रेयोस्तु ॥ सम्बत् ॥ ७७५ ॥

(लिच्छवि संवत्को निर्णय पृष्ठ ४)

वि.सं. १४४४ को ल.पु बुबहालको अभिलेखांश

.... कलिराज वर्ष ४४९२ विक्रम राज वर्ष १४४४ शक राज वर्ष १३१३ श्री मन नेपालक श्रेयोस्तु संवत् ५११ प्रथमाषाढ शुक्ल दशम्यां घटि २५ वेला एकादश्यां तिथौं कपिलदिने करणे शशिहोराया स्वाति नक्षत्र घटि ४९ तस्मिनेव नक्षत्र प्रतिष्ठापिता शिवजोग घटि १५ प्र सिद्धियोगे सोमबार

(पूर्व मध्यकालका अभिलेख पृष्ठ १०२)

वि.सं. १४६१ को ल.पु सुन्धाराको अभिलेखांश

.... कलिगत वर्ष ४४०१ श्री विक्रम राज वर्ष १४६१ श्री शक राज वर्ष १३२६ श्री मन नेपालिक श्रेयोस्तु ५२४ चैत्र कृष्ण अष्टम्या या तिथौ उत्तराषाढा नक्षत्र साध्य योग वृहस्पतिवार

(पूर्व मध्यकालका अभिलेख पृष्ठ २०७)

वि.सं. १७८९ को भक्तपुर दरवार ढुंगेधारा पाटीको अभिलेखांश

.... नेपाल संवत् ८०८ श्री कलिगत ४७८९ श्री विक्रम १७८९ श्री शक १६१० श्रावण मासे शुक्ल पक्षा पूर्णमास्या तिथौं श्रवण नक्षत्रे सौभाग्य योगे यथाकरण मुहूर्तके बुधवासरे ।

(Bhaktapur Raj Durbar Page 205)

वि.सं. १७४५ को भक्तपुर दरवार सुनधारा चोकको धाराको अभिलेख

.... संवत् ८०८ ॥ कलि ४७८९ ॥ १७४५ ॥ शाके १६१० ॥ वैशाख शुदि द्वितीया ।

(Bhaktapur Raj Durbar, Page 200)

वि.सं. १७९९ (१७५५) को भक्तपुर दरवार मालती चोकको अभिलेखांश

ने.सं. ८१८ कालिगत ४७९९ श्री विक्रम १७९९ (१७५५) श्री शक १६२० फागुन मासे शुक्ल पक्षा नवम्यां तिथौं मृतशिरा नक्षत्र विष्कुम्भ योगे यथाकरण मुहूर्तके बुधवासरे ।

(अभिलेख संग्रह चौथो भाग पृष्ठ १०)

वि.सं. १७६४ को भक्तपुर डोलेश्वरको अभिलेखांश

.... कालिगताव्द ४८०८ शकाव्द १६२९ विक्रमाव्द १७६४ नेपाल संवत् ८२८ माघ वदि ९

(अभिलेख संग्रह चौथो भाग पृष्ठ १३)

माथि उल्लेखित ने.सं. ७७५ मा सारिएको हरिवंशको पुष्पिका वाक्य चाही प्रमाण अरु अभिलेखहरू प्रमाण होइन भन्न मिल्दैन। लिच्छविकालमा चलेको संवतको विषयमा निर्णय गर्दा ने.सं. ७७५ मा लेखिएको पुष्पिका वाक्यलाई प्रयाप्त प्रमाण मान्नु कहाँ सम्म उचित छ। उपयुक्त छ कि छैन भनेर पाठकहरूले मध्यस्थ भइ विचार गरुन साथै नेपालमा सबैभन्दा पुरानो संवत विक्रम संवत हो भन्दै आएकोमा मल्लकालमा कहिले के कहिले के लेखे गरिएबाट विक्रमसंवतको हैसियत पनि प्रष्ट पार्दछ। अतः विक्रमसंवत र सुमतित्रको औचित्य माथि पनि विचार गरुन।

सन्दर्भ घ) भोटका स-सक्य-पान-चेन (वि.सं. १२३९-१३०८) को वाक्य

- १) भोटको स-सक्य-पान-चेनको सन्दर्भ पहिलो चोटी औल्याउने व्यक्ति लुसियानो पेटेक थिए यो कुरा लिच्छविसंवतको निर्णयमा बताइएको छ। लिच्छविकालमा चलेको संवतको निर्णय गर्न लिच्छविकाल कै अभिलेखहरू प्रमाण मान्न नहुने तर वि.सं. १२३९-१३०८ बीचमा कसैले गलत कुरा पढेर गएको भ्रमा केही कुरा लेखिदियो भन्दैमा त्यो चाही प्रमाण भनी मान्नु पर्ने यो कस्तो चाला हो ?
- २) लुसियानो पेटेकले औल्याए बमोजिम भोटको स-सक्य-पान-चेनको वाक्यले सुमतित्रको कुरा समर्थन गर्दछ भन्नाले वि.सं. ६३३ मा नेपालमा नयाँ संवत उठेको कुरालाई समर्थन गरेको भन्न खोजेको हो भने उनै लुसियानो पेटेकले नेपाल संवतको उठान इश्वी ८७९ अक्टोबर २० तारिख तदनुसार शक ८०१ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा भनेर तोकेर उल्लेख गरेका पनि छन् वास्तवमा यी दुई कुरा एक आपसमा विरोधाभास हुन् भनेर सोच्ने शक्ति किन भएन ?
- ३) वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठ्यो यो कुरा भोटको श्रोतले समर्थन गर्दछ भने पछि त्यो श्रोतले त्यो नयाँ संवत ३०४ वर्ष चल्थो भनेर पनि समर्थन गर्नु भन्नु पर्छ। त्यसो भए पछि लुसियानो पेटेकले एकातिर वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठेको कुरालाई समर्थन गर्ने अर्को तिर त्यो संवत ३०४ वर्ष चलन नपाएको ठहर हुने गरी इश्वी ८७९ शक ८०१ मा नेवार संवत चल्थो पनि लेखी दिएका छन्। यात पेटेक महानुभाव पागल भएको हुनु पर्छो होइन भने वि.सं. ६३३ भनेको शक ४९८, इश्वी ५७६ हो भने ४९८+३०४ गर्दा शक ८०२ पो हुन्छ पेटेकले किन ८०१ भनेको ?

५७६+३०४ गर्दा ८८० इश्वी पो हुन्छ ८७९ हुँदैन भनेर पेटेकले नबुझे त्यो पेटेक कस्तो हो ?

यी प्रश्नहरूको उत्तर सुमतित्रलाई आधार बनाउदा पाउन सकिएन। भोटमा पाइने श्रोत मात्र होइन संसार भर पाइए पनि त्यसको के अर्थ छ ? जब कि वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत् उठ्यो मात्र भनेर पुगेन त्यो ३०४ वर्ष चलेको सिद्ध गर्न नसकिए पछि सुमतित्र, भोटको श्रोत र लुसियानो पेटेक सबै असफल रहेको प्रष्ट छ। लुसियानो पेटेकले उल्लेख गरेको कुरा यस प्रकार छ -

The chronology of the early Inscriptions of Nepal नामक पुस्तकमा वि.सं. ६३३ मा नेपालमा नयाँ संवत चलेको कुरा चर्चा भएकोलाई आधिकारिक प्रमाण मान्ने कि उनै पेटेकले लेखेको Medieval History of Nepal नामक पुस्तकमा नेपाल संवतको उठान इश्वी ८७९ अक्टोबर २० शक ८०१ भनेर सकारिएको छ जस्तै - The era commonly used in the period under consideration was the Newari Sambat which starts with Kartika Sudi Pratipad of Saka 801 expired (October 20th 879). कसलाई आधिकारिक प्रमाण मान्ने त्यसैले पाठकहरू स्वयंले मध्यस्थ भइ कुन ठीक कुन वेठीक विचार गरुन। किनकि एउटाले वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठेकोलाई जोड दिन्छ भने अर्कोले त्यो ३०४ वर्ष भुक्त हुन नपाएको प्रमाणित गर्दछ।

निष्कर्षः

त्यसकारण वि.सं. ६३३ भन्नु चाहे इश्वी ५७६ भन्नु चाहे शक ४९८ मा नेपालमा नयाँ संवत उठ्यो भन्नका लागि जति सुकै आकासपाताल गरी भोट तिब्बत सम्मको श्रोत जम्मा पारे तापनि अन्ततः त्यो नयाँ संवत् ३०४ वर्ष चलेको सिद्ध गर्न नसक्ना साथ त्यसता श्रोतको औचित्य समाप्त हुन्छ जब वि.सं. ६३३ मा उठेको संवत ३०४ वर्ष चलेको कुनै पनि श्रोतले सिद्ध गर्न नसकेपछि सुमतित्रलाई अर्भै उपयुक्त छ भनी रहनु व्यर्थ प्रयास मात्र हो।

नेपालका प्राचीन इतिहास भनेर छापिएका जतिपनि प्रकाशित कृतिहरू पाइन्छन् त्यसका लेखक विद्वानहरूले सुमतित्रको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरी वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठेको सकारेको देखिन्छन्। यसरी वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठेको कुरा मात्र सकारे पुग्दैन त्यो ३०४ वर्ष चलेको पनि सकार्न जरुरी भएकोले मानदेव संवत वि.सं. ९३७ सम्म वसेकोले नेपाल संवत पनि वि.सं. ९३७ भन्दा अघि उठ्ने संभव भएन। तर आश्चर्य इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले

नेपालसंवतको उठान वि.सं. १३७ भनेर कहीं पनि भनेको छैन उनले लेखेका पुस्तकमा वि.सं. १३६ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा अर्थात् कार्तिक २५ गते पर्दछ समेत लेखे गरेका छन् । त्यसकारण नेपाल संवतको उठान वि.सं. १३७ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा भनेहरू सही थिए कि वि.सं. १३६ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा भनेहरू सही थिए । त्यसको निरोपन गर्ने नखोज्नुलाई मुख्य समस्या मान्नु पर्दछ ।

फेरि इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य जस्तै अरु पनि कैयन विद्वानहरू वि.सं. ६३३ मा नयाँ संवत उठेकोलाई समर्थन पनि गर्ने अर्को तिर वि.सं. १३६ कार्तिकमा नेपाल संवत उठेको पनि सकारण गर्दै आएका छन् त्यसो गरी मान्दा १३६-६३३ गर्दा ३०४ नआए पछि यस्तो के भएको हो सम्म नसोच्नु अर्को ठूलो समस्या मान्नु पर्दछ ।

अन्ततः निस्कर्षको तौरबाट भन्नु पर्दा लिच्छविकालमा दुई थरि संवत चले भनेर विश्वास गर्नु नै गम्भीर भूल हो । त्यही भूललाई सत्य मानी पत्याउदा लिच्छविकालमा एउटा शक संवत अर्को मानदेव संवत चल्यो भन्न पुग्यो । एकातिर सुमतित्रको नाम भजेर ४९८ सम्म शक संवत चल्यो र त्यस उपरान्त संवत ५२६ सम्म देखापरेका र अर्थात् ५३५ र ५३६ संवतका अभिलेखहरू देखादेख्दै ४९८ सम्म मात्र चल्यो भन्न पनि सुमतित्रको नाम भन्न पुग्यो । फेरि किन एकाएक शक ४९८ लाई चटक्क छोडेर सुमतित्रलाई जानकारी नभएको विक्रमसंवत बनाउन १३५ थपेर वि.सं. ६३३ बनाइयो । यसमा नियत प्रति शंका दर्शाउछ तर यसलाई कुनै वास्ता नगर्नु पनि भूल नै भन्न सकिन्छ ।

सुमतित्रमा शक संवतमा १३५ जोडे विक्रम संवत हुन्छ भन्ने चर्चा छैन तै पनि शक ४९८ मा १३५ जोडी वि.सं. ६३३ गरियो । तर शक ४९८ मा नेपालमा चलेको संवत ५०० हुन्छ त्यही भएर शक ५२७ मा हाम्रो लिच्छविकालको संवत

५२९ र यही ५२९ लाई छोटकरी गर्दा संवत २९ मात्र भयो भन्ने तथ्य माथि कसैको ध्यानै गएन र जुन संवत शक संवत होइन त्यही संवतमा १३५ थपेर बनावटी तवरले बनेका विक्रम संवत हावी भैरहेको छ । यो विक्रमसंवतको आधार भनेको शकमा १३५ जोड्ने सूत्र संग मात्र संवन्ध छ तर जुन शक संवत थिएन त्यसमा १३५ जोडेर आउँदा त्यही सच्चा विक्रमसंवत भयो भन्ने हाम्रो मस्तिष्कमा जरो गाडियो मुख्य समस्याको केन्द्रविन्दु नै यही हो ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- बाबुराम आचार्य - प्राचीन कालको नेपाल, प्रा. श्रीकृष्ण आचार्य काठमाडौं, २०६०, फागुन ।
- श्याम सुन्दर राजवंशी - लिच्छविकालीन सम्बतको निश्चय, गिरीन्द्रमान राजवंशी, चन्द्रकिरण राजवंशी, काठमाडौं, २०५२ ।
- धनबज्र बज्राचार्य - पूर्व मध्यकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रिभुवन विश्व विद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं, २०६८
- सम्पादक नयनाथ पौडेल - अभिलेख संग्रह (चौथो भाग), संशोधन मण्डल महाबौद्ध, काठमाडौं, २०१८ माघ ।
- Tulsi Ram Vaidya & Purushottam Lochan Shrestha - Bhaktapur Raj Durbar, Centre for Nepal and Asian Studies, Tribhuvan University, 2002.
- Luciano Petech - The chronology of the early inscriptions of Nepal, Istituto Italiano Per il Medio Ed Estremo Oriente Roma, 1961.
- Luciano Petech - Mediaeval History of Nepal, Istituto Italiano Per il Medio Ed Estremo Oriente Roma, 1984.

आ.व. २०६८/६९ मा पुरातत्व विभागबाट गरिएका क्रियाकलापहरू

- सुरेश सुरस श्रेष्ठ
- सविता न्यौपाने

पृष्ठभूमि

नेपालका साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्नका लागि एक प्रमुख आधिकारिक सरकारी निकायको रूपमा जिम्मेवारी पाएको पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै विभिन्न क्रियाकलापहरू मार्फत आफ्नो उद्देश्यप्रति सशक्त एवं जीवन्त राख्दै आइरहेको छ । खासगरी प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को तर्जुमा एवं लागू भएपछि ऐनले तोकिदिएका क्षेत्राधिकारलाई नै आधार मान्दै सोही बमोजिमका कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ । प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, पुरातात्विक स्थलहरूको पहिचान एवं तिनको यथोचित उत्खनन् र प्राप्त प्रमाणका आधारमा त्यस्ता स्थलहरूको तिथि निर्धारणका साथै ऐतिहासिक क्रमिकता निर्धारण, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूप्रतिको आवश्यकता एवं आफ्नो सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनमा समायोजन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू नै विभागको साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण अन्तर्गतका सशक्त कार्य क्षेत्रका रूपमा रहेका छन् । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को तर्जुमाकालमा सापेक्षित रूपमा आएपनि समयानुकुल हुन नसकेको यथार्थतालाई समेत ध्यानमा राख्दै पुरातत्व विभागले क्रमशः आफ्नो कार्यक्षेत्रलाई भने समय सापेक्ष बनाउँदै सोही अनुरूपका कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुका साथै ऐनलाई समायानुकुल संशोधन गर्ने प्रयास गर्दै नै आइरहेको छ । सोही अनुरूप नै हालसम्मका नेपालभरि छरिएर रहेका स्मारक तथा पुरातात्विक स्थलहरूको सूचीकरण एवं तिनको वर्गीकरण, युनेस्को अन्तर्गत विश्व सम्पदा सूचीमा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको सूचीकरण एवं तिनको आवश्यकीय व्यवस्थापन, पुरातात्विक स्थलहरूको समयोचित उत्खनन्, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि/अभिसन्धिहरूको अनुमोदन तथा राष्ट्रिय कानूनमा समायोजन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरूलाई प्राथमिकतापूर्वक गर्दै आइरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा पुरातत्व विभागले विगतका आर्थिक वर्षहरूमा मै आ.व. २०६८/६९ मा पनि नियमित रूपमा गर्दै आइरहेको नेपाल अधिराज्य भरी छरिएर रहेका मूर्त सम्पदाहरू मन्दिर, मठ, पाटी, पौवा, ढुंगोधारा, गुम्बा, बिहार, चैत्य, धर्मशाला, कोट, किल्लाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान गरी तिनको महत्व र भौतिक अवस्थाको आधारमा संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिदै विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका थिए । साँस्कृतिक, धार्मिक एवं परातात्विक महत्व रहेका सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापन सम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धानमा प्राज्ञिक तथा प्राविधिक कार्य गर्ने विषयमा पनि विभागले उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ ।

वार्षिक बजेट

राष्ट्रिय सम्पदाको बृहद संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्यका लागि यस विभागलाई प्राप्त हुने वार्षिक बजेट अत्यन्तै न्यून रहेको महशुश हुन्छ । न्यून बजेट विनियोजनका कारण विभागले आफ्नो दायित्व र कार्य क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्न अप्ठ्यारो पर्नु स्वभाविक पनि हो । यी अप्ठ्यारा परिस्थितिहरूका बाबजुद पनि प्राथमिकताका अनुरूप वार्षिक कार्यक्रमलाई लक्ष्य सम्म पुऱ्याउन प्रयासरत भने रहेको छ ।

आ.व.	राष्ट्रिय विकास बजेट रु. हजारमा	पुरातत्व विभागको निमित्त छुट्टयाइएको विकास बजेट रु. हजारमा	बजेट अनुपात
२०६४/०६५	५५२६१६८२	५१३४०	०.००९%
२०६५/०६६	१२४१९०९४७	५१५४१	०.००४१५%
२०६६/०६७	१०६२८४७९३	५१५९९	०.०००५%
२०६७/०६८	३४७१०५९७४	८७१००	०.२३५%
२०६८/६९	७२६०७०९०	८३२९७	०.००१%

यस विभागबाट संचालित विभिन्न परियोजना माफत प्रत्येक वर्ष विनियोजित रकमबाट विभिन्न जिल्लाहरूमा गरिएका अन्वेषण, उत्खनन, संरक्षण, व्यवस्थापन तथा अध्ययन अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यहरू सम्बन्धमा सर्वसाधारणमा जानकारी गराउन आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा एक आर्थिक वर्ष भित्र भए गरेका कामहरूको विवरण प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति अनुरूप आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा पुरातत्व विभागबाट गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरूलाई नेपाल सरकारबाट विनियोजित वार्षिक बजेट सहित प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पुरातात्विक अन्वेषण, उत्खनन तथा संरक्षण कार्य प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले पुरातात्विक अनुसन्धानका लागि आवश्यक विभिन्न किसिमले अन्वेषण गरिएका पुरातात्विक स्थलहरूको उत्खनन गर्ने कार्यको जिम्मेवारी केवल पुरातत्व विभागलाई मात्र दिएको छ । यदि कसैले व्यक्ति वा संस्थागत रूपमा नेपालको कुनै पुरातात्विक स्थलको उत्खनन गर्न चाहन्छ भने पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था र सो अनुरूप नगरेमा दण्ड सजाय हुने समेतको व्यवस्था पनि प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनले स्पष्ट रूपमा गरिदिएको छ ।

यसै अनुरूप नै पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै निरन्तर रूपमा विभिन्न स्थलहरूको उत्खननका कार्यहरू गर्दै नै आइरहेको छ । शुरु शुरुमा विशेष गरी भारतीय सहयोग नियोगसँगको समन्वयमा गर्दै आएको पुरातात्विक उत्खननलाई अन्य मुलुकका सरकारसँगको सम्मौता बमोजिम पनि गरेको थियो भने पछिल्लो समयमा विदेशी संस्था एवं विशेषज्ञहरूसँग संयुक्त रूपमा समेत उत्खननका कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ । यसका अतिरिक्त विगत केही समयदेखि नेपाल सरकार आफैले लगानी गरेर यस किसिमका उत्खनन कार्यहरू गर्ने कार्यको थालनी समेत भएको छ र हालसम्म पुरातत्व विभागले आफ्नै विशेषज्ञहरूबाट धेरै पुरातात्विक स्थलहरूको उत्खनन गरिसकेको छ भने आ.ब. २०६८/६९मा पनि विभिन्न स्थलहरूको उत्खनन कार्यहरू गरिएको थियो । वास्तवमा पुरातात्विक उत्खनन कार्य धेरै आर्थिक व्यय एवं लामो अवधिको समय दुवै लगानी गर्नु पर्ने भएकोले यसलाई विकासोन्मुख देशहरूमा महँगो आर्थिक पक्षको रूपमा हेरी त्यति प्राथमिकता दिने गरिएको नपाइएतापनि नेपालमा भने यसको शुरुवात निकै समय अगाडि नै भैसकेको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त पुरातत्व विभाग साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक विशेषज्ञताको विभागका रूपमा रहेको हुँदा यस क्षेत्रमा प्राविधिक विशेषज्ञहरूको स्तरलाई सवल बनाइरहनु पर्ने तर्फ विभाग सधैं प्रयासोन्मुख रहनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यसै सन्दर्भलाई ध्यानमा राख्दै आ.ब.

२०६८/६९ मा पुरातात्विक उत्खनन कार्यका लागि प्राविधिक जनशक्तिको कार्य क्षमता अभिवृद्धि एवं स्तरोन्नति गर्ने उद्देश्यले विभागबाट भवानीपुर तथा पण्डितपुरमा पुरातात्विक उत्खनन तथा २० दिने प्रशिक्षण कार्यक्रम समेत संचालन गरिएको थियो, जसबाट विभागमा आवश्यक जनशक्तिको थोरै मात्रामा भए पनि सहयोग पुगेको महशुस भएको छ ।

आ.व. २०६८/६९मा गरिएका अन्वेषण, उत्खनन एवं तिनका संरक्षण कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

सि. नं.	कार्यक्रम / आयोजना विवरण	विनियोजित बजेट (रु हजार)	कै.
1	किचकवधको उत्खनन गर्ने,भापा	३००	
2	किचकवध पुरातात्विक क्षेत्रको संरक्षण गर्ने, भापा	३००	
3	लेलेस्थित शिवदेव र अंशुवर्माको अभिलेख भएको क्षेत्र उत्खनन तथा संरक्षण कार्य ।	३००	
4	कपिलवस्तु संग्रहालयमा रहेका पुरातात्विक अवशेषहरूको संरक्षण गर्ने, कपिलवस्तु ।	२५०	
5	दाङ्गजिल्ला दङ्गीशरण दरवारको उत्खनन गर्ने, दाङ्ग	४००	
6	चन्द्रागिरीस्थित किरातकालीन स्थलको उत्खनन सहित प्रतिवेदन तयार गर्ने, काठमाण्डौं	१५०	
7	सिम्रौनगढ पुरातात्विक स्थल उत्खननबाट प्राप्त मूर्तिहरू व्यवस्थापन गर्ने,बारा ।	२००	
8	सिराहस्थित खप्टेडाँडा को उत्खनन कार्य शुरु गर्ने	२०००	

विश्व सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्य

कुनै समुदायका मानव सृजित अद्वितीय नमूनाहरू त्यही समुदाय वा देशका लागि मात्र राष्ट्रिय महत्वको नभै हरेक देश र समुदायका लागि उत्तिकै महत्वको हुन्छ, जो मानव समुदायकै अनुपम एवं अद्वितीय नमूनाका रूपमा विश्व समुदायले संरक्षण गर्नु पर्दछ भन्ने विश्वव्यापी अवधारणामा युनेस्कोको विश्व सम्पदा महासन्धिको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै त्यसको पक्ष राष्ट्र बनिसकेका राष्ट्रहरूले आफ्ना सम्पदाहरूलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सुचीकृत गरेका हुने हुनाले सुचीकृत सम्पदाका अतिरिक्त अन्य सबै किसिमका सम्पदाहरूको संरक्षण गर्नु अति नै महत्वपूर्ण दायित्वका रूपमा रहन्छ । नेपाल पनि सन् १९७८ देखि नै यस विश्व सम्पदा महासन्धिको हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गरेपछि यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भए लगत्तै सन् १९७९ मा काठमाण्डौं

उपत्यकालाई विश्व साँस्कृतिक सम्पदा सूचीमा सुचीकृत गरेको थियो भने पछि सन् १९९७ मा लुम्बिनीलाई पनि सुचीकृत गरिएको थियो । त्यसकारण यी सम्पदाहरूलाई युनेस्कोको विश्व सम्पदा महासन्धि अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा संरक्षण एवं व्यवस्थित गर्नु महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले अत्यन्तै महत्वपूर्ण तथा आवश्यकीय दायित्व हो । सोही अनुरूप यस्ता विश्व सम्पदा सुची सूचीकृत क्षेत्रको विशेष संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि विश्व सम्पदा संरक्षण आयोजनाहरू संचालन गरिदै आइरहेको छ । यस आयोजना अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल अन्तर्गतका संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको (हनुमानढोका दरवार क्षेत्र, पाटन दरवार क्षेत्र, भक्तपुर दरवार क्षेत्र, चाँगु नारायण, बौद्धनाथ क्षेत्र, स्वयम्भू क्षेत्र र पशुपतिनाथ क्षेत्र एवं विश्व सम्पदाको सम्भावित सूचीमा रहेको पनौती क्षेत्र) संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यहरू गर्ने गरिन्छ, जस अन्तर्गत आ.ब. २०६८/६९ मा देहाय बमोजिमका कार्यहरू गरिएका थिए:

क्र. सं.	कार्यक्रम विवरण	बजेट रु हजारमा	कै.
१	पनौतिस्थित ब्रम्हयाणी मन्दिरभित्रको भित्तिचित्र संरक्षण कार्य	२००	
२	भक्तपुर दरवारको तलेजुको भित्तिचित्र संरक्षण कार्य	३००	
३	तलेजु मन्दिर पूर्व व्हेको चोकको डवलीमा तेलिया ईटा ओछ्याउने कार्य	३००	
४	भक्तपुर पोटी स्क्वायरमा रहेको पाटी संरक्षण, भक्तपुर ।	२५०	
५	भक्तपुर गोल्मढीस्थित पाटीको छाना जीर्णोद्धार कार्य	२००	
६	पशुपति वागेश्वरीस्थित प्रस्तर द्वारा निर्मित शिव मन्दिरको जीर्णोद्धार काठमाण्डौं ।	७००	
७	अनुशरण कार्य (सात वटा क्षेत्रमा फारपात उखेल्ने)	५००	
८	चाँगु नारायण परिसरको चौघेरा सतल जीर्णोद्धार गर्ने ।	१३००	
९	मंगलबजारस्थित भीमसेन मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	७०००	
१०	स्वयम्भूस्थित प्रतापपुर मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	५०००	
११	विश्व सम्पदा शाखाको भौतिक संरचना सुधार कार्य अन्तर्गत ल्यापटप एक, कम्प्यूटर दुई, UPS सहित खरीद गर्ने	१००	
१२	आपतकालीन संरक्षण कार्य	५००	

१३	स्वठ स्थित जलद्रोणी संरक्षण कार्य	१५०	
१४	विश्व सम्पदा सूचीमा सुचीकृत सिल्क रोडसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	५००	
१५	विश्व सम्पदा सूचीमा सुचीकृत सिल्क रोडसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्नको लागि गोष्ठी गर्ने	२००	
१६	UNESCO World Heritage Sites को Tentative List मा रहेकामध्ये लोमान्थाङ्गलाई विश्व सम्पदा सुचीमा सुचीकृत गर्न पूर्वाधार अध्ययन गर्ने	३००	
१७	विश्व सम्पदा सूचीमा राख्नका लागि पहल गर्ने	२००	
१८	संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा फोटो प्रदर्शनी कार्यक्रम संचालन गर्ने (तीन क्षेत्रमा) ।	२३०	
१९	विश्व सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्य सम्बन्धी प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी UNESCO लगायत विभिन्न निकायमा पठाउने ।	७५	
२०	UNESCO को विश्व सम्पदा समितिको बैठकमा भाग लिन जाने ।	६५०	
२१	सं.स्मा.क्षेत्रका निजी तथा सार्वजनिक घर भवन तथा स्मारकहरूको छपाईको लागि तयार पारिएको वर्गीकृत ईन्भेन्ट्री पुनः प्रकाशन गर्ने ३५० पेजको	३५०	
२२	संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रका स्कुलका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई विश्व सम्पदा स्थलहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी एक हप्ते विद्यालय प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गर्ने (दुई क्षेत्रमा दुई वटा स्कुलमा कार्यक्रम गर्ने)	२५०	
२३	संरक्षित स्मारक क्षेत्र (काठमाडौं उपत्यकाका सात र पनौति सहित आठ वटा) का घर भवनहरूको नक्शाको सिफारिश सम्बन्धी कार्य गर्ने ।	७०	
२४	१८ अप्रिलमा विश्व सम्पदा दिवस मनाउने ।	१५०	

स्मारकहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन कार्य

नेपाल अधिराज्यभरिका स्मारकहरूको ऐतिहासिकता एवं पुरातात्विक महत्वको संरक्षण, पुरातात्विक स्थलहरूको अन्वेषण तथा अनुसन्धान, उत्खनन एवं प्रतिवेदन तयार गर्ने जस्ता कार्यहरू यस आयोजना अन्तर्गत गरिएका थिए । कार्य क्षेत्रको ब्यापकतालाई दृष्टिगत गर्दा पुरातत्व विभागले एकदमै न्यून बजेटको सीमामा रही अझै पनि यस किसिमका कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहनु परेको छ, जसले गर्दा आफ्नो क्षेत्राधिकार भएतापनि उद्देश्य अनुरूपका कार्यहरू गर्न सकिरहेको छैन ।

तथापि विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त विवरणहरूका आधारमा सूचीकरण गरिएका सम्पदाहरूका लागि उपलब्ध बजेटको अधिकतम सदुपयोग गरी प्रतिफल प्राप्त गर्न सम्पदाप्रति जनचासो अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले जनसहभागितामूलक कार्यक्रम संचालनतर्फ विशेष प्रयास भईरहेका छन् । यसै प्रयास अनुरूप नै केही समय यता विभिन्न सरोकारवाला निकायहरू महानगरपालिका, नगरपालिका, वडा कार्यालय, गुठी सँस्थान, स्थानिय निकाय, निजी गुठी, गैरसरकारी संस्था एवं समुदायहरूबाट पनि लगानी हुन थालेको छ, जसलाई सकारात्मक थालनीका रूपमा लिनुपर्दछ । यस किसिमको सहभागिताले नेपालका साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण योगदान रहने र जनसहभागिता समेतको वृद्धि भै सम्पदा प्रतिको अपनत्व अर्थात् स्वामित्व बोध हुन जाने बलियो सम्भावना हुन आउँछ ।

यस आयोजना अन्तर्गत निम्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका थिए:

सि. नं.	कार्यक्रम / आयोजना विवरण	विनियोजित बजेट (रु हजार)	कै.
मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र			
१	गोरखा दरवारस्थित हनुमान भञ्ज्याङ्गको पहिरो नियन्त्रण गर्ने ।	६००	
२	गोरखा दरवार कालिका मन्दिरको सालको मौलोहरू फेर्ने ।	१५०	
३	राम मन्दिर संरक्षण, धनुषा	८०००	
४	गोदावरीस्थित पञ्च देवल संरक्षण, ललितपुर	३५०	
५	धैवस्थित जल चपा छोर्छे संरक्षण	५००	
६	प्रथमपुर विहारको जीर्णोद्धार कार्य पूरा गर्ने, ललितपुर	३००	
७	लेलेस्थित पशुपति मन्दिरको चार ढोका खोली छाना मर्मत गर्ने, ललितपुर	२५०	
८	लिच्छवी कालीन चैत्य संरक्षण, अशोकवारी, नुवाकोट	२५०	
९	गुर्जुधारा मर्मत गर्ने, थानकोट	२००	
१०	उपत्यकाका संरक्षण गर्न वाँकी रहेका लिच्छवी कालीन शिलालेखहरू संरक्षण गर्ने ।	२५०	

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
११	गोरखा दरवार र दरवार परिसरको सिँदी तथा अन्य सुधार गर्ने, गोरखा	२५०	
१२	मनकामना मन्दिरको पुनः निर्माण गर्ने, गोरखा	१००००	
१३	मुक्तिनाथ मन्दिर संरक्षण, मुस्ताङ्ग	१००००	
१४	नरसिंह गुम्वा संरक्षण, मुस्ताङ्ग	३०००	
मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
१५	भूर्तिका देवलहरूको संरक्षण गर्ने, दैलेख	६००	
१६	पजारास्थित १३ छोटेंनहरूको संरक्षण, जाजरकोट	३००	
१७	मेहलमुडीस्थित पञ्चदेवल को संरक्षण गर्ने, कालीकोट ।	७००	
१८	दुल्लुस्थित पाथर नाउली को संरक्षण, दैलेख	२००	
१९	काक्रेविहारलाई पुरातात्विक बगैँचाको रूपमा विकास गर्ने सुर्खेत	६००	
सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
२०	विनायकस्थित पञ्च देवल संरक्षण कार्य निरन्तरता दिने, अछाम	१०००	
२१	बैतडीस्थित पञ्च देवल संरक्षण, वैतडी	७००	
२२	अजमेरुकोटस्थित देवलहाटका देवलहरूको संरक्षण, डडेलधुरा	७००	
२३	लाटमाडौँस्थित उजेली गाउँको देवलहरूको संरक्षण डोटी	३५०	
२४	दिपायलस्थित कोटको कार्य शुरु गर्ने, डोटी	५००	
२५	आपतकालीन संरक्षण	५००	
२६	टक्सारस्थित महादेव मन्दिर संरक्षण गर्ने, भोजपुर	२००	
२७	धनकुटा फाल्गुस्थित देविथान संरक्षण	१००	

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र			
२८	चिसापानीस्थित भिमेश्वर मन्दिर संरक्षण, रामेछाप	२५०	अनुदान
२९	मेघनाथ मन्दिर (शिव मन्दिर) संरक्षण, गोरन्हा २, म्छोल महोत्तरी	२००	अनुदान
३०	टोखा चण्डेश्वरी गा.वि. स. वडा नं.२ स्थित भीमसेन मन्दिर संरक्षण, काठमाण्डौ ।	२५०	अनुदान
३१	शंखमुलस्थित पाटी संरक्षण, ललितपुर	२००	
३२	टेचोस्थित वाल कुमारी मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	५००	
३३	सुनाकोठीस्थित नारायण मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	१५०	
३४	चापागाउँ स्थित गणेश मन्दिर संरक्षण, ललितपुर	२००	
३५	पवटीस्थित चैत्य संरक्षण कार्य सम्पन्न गर्ने, दोलखा	१५०	अनुदान
३६	रौतहटस्थित भग्न महादेव स्थान पुनः निर्माण गर्ने ।	७५०	अनुदान
३७	ब्रह्मायणी मन्दिर परिसरको सतल संरक्षण देउपुर, काभ्रे	२५०	अनुदान
३८	उत्तरवाहिनी स्थित कान्ती भैरव मन्दिर संरक्षण, गोकर्ण	२००	अनुदान
३९	तार्के घ्याङ को मर्मत सम्भार गर्ने, सिन्धुपाल्चोक ।	३५०	अनुदान
४०	मकवानपुर गढी संरक्षण गर्ने, मकवानपुर	६००	अनुदान
४१	नासिका भगवति परिसरको दुंगेधारा संरक्षण, काभ्रे ।	२५०	अनुदान
४२	दुम्जा कुशेश्वर सतल संरक्षण, सिन्धुली	५००	अनुदान
४३	चुपिं घाटपाटी जीर्णोद्धार, भक्तपुर	२५०	अनुदान
४४	मत्स्य नारायण परिसरको विष्णुदेवी मन्दिर संरक्षण, मच्छे गाउँ ।	३००	अनुदान
४५	विष्णुदेवी मन्दिर संरक्षण, पाँगा कौत्तपुर ।	५००	अनुदान

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
४६	सिरानचोक स्थित कोट र परिसरको संरक्षण, गोरखा	२००	अनुदान
४७	महालक्ष्मी मन्दिर संरक्षण, मिल्डुङ्गा गा.वि.स. ५, कवाजित, तनहुँ	२००	अनुदान
४८	कृपेश्वर महादेव मन्दिर, रुपाकोट, तनहुँ	१००	अनुदान
४९	पुर्णेश्वर/ धनेश्वर शिवालय मन्दिर संरक्षण, पर्वत	१५०	अनुदान
५०	तर्लुङकोट कालिका मन्दिर संरक्षण, लमजुङ	१५०	अनुदान
५१	सत्येश्वर मन्दिर परिसरको पौवाघर जीर्णोद्धार गर्ने, पाल्पा	२५०	अनुदान
५२	लिंगलिंगकोटको संरक्षण गर्ने, गोरखा	१५०	अनुदान
५३	भैरव स्थान सतल संरक्षण, पाल्पा	५००	अनुदान
५४	आरुखर्क शिवालयको संरक्षण, स्याङ्जा	२००	अनुदान
५५	डाँडाखर्क गुम्वाको भित्तिचित्र संरक्षण, पञ्चासे, स्याङ्जा ।	२००	अनुदान
५६	शिवपुरगढी संरक्षण कार्य, नवलपरासी	३००	अनुदान
मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
५७	महादेव मन्दिर संरक्षण, दैखेल कट्टी ७	१५०	अनुदान
५८	मन्डुच्या देवी मन्दिर संरक्षण, दाङ्ग	२५०	अनुदान
५९	द्वादशा चैत्य परिसर संरक्षण, जुम्ला	२००	गत वर्ष विशेष कारणले कार्य हुन नसकेकोले चालु आ.व.मा हुने
६०	पादुकास्थित काजी जसपाउ थापाको पौवाको (गादिघर) संरक्षण, दैलेख	५००	अनुदान
सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र			
६१	विष्णुदेवी मन्दिर परिसरको वातावरण सुधार, साकेतधाम कन्चनपुर ।	१००	अनुदान

६२	गुरुखोला गा.वि. स. वडा नं.२ लुईटास्थित शिव मन्दिर, वैतडी ।	१५०	अनुदान
६३	मालिका देवी मन्दिरको संरक्षण, बहैन ९ डोटी	१००	अनुदान

अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रकाशन, जनचेतना अभिवृद्धि तथा प्रशिक्षण

साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं व्यवस्थापनका सन्दर्भमा पुरातत्व विभाग नै नेपाल सरकारको एक मात्र त्यस्तो आधिकारिक सरकारी निकाय हो जसलाई यस सम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार ऐन लगायत विभिन्न कानूनहरूद्वारा नै व्यवस्थित गरिदिएको छ । त्यसैले पुरातत्व विभागले आफ्नो क्षेत्राधिकारमा रहेको अन्य विभिन्न किसिमका कार्यहरूका अतिरिक्त सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापनका सन्दर्भमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण पक्ष मानिने अभिलेखिकरण (Documentation), अध्ययन, अनुसन्धान र तिनका आधिकारिक प्रतिवेदन तथा अन्य सामग्रीहरूको प्रकाशन गरी सम्बन्धित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूका अतिरिक्त जनसाधारण समक्ष जानकारी दिने कार्य पनि नियमित रूपमा नै गर्दै आइरहेको छ । यस अन्तर्गत आ.ब. २०६८ ६९ मा देहाय बमोजिमका कार्यहरू गरिएका थिए:

सि. नं.	कार्यक्रम / आयोजना विवरण	विनियोजित बजेट (रु हजार)	कै.
१	अञ्चलगत र जिल्लागत वर्गीकृत सूची प्रकाशन गर्ने ।	५७०	
२	हाँडीगाउँको उत्खननबाट प्राप्त वस्तुहरूको सूची प्रकाशन गर्ने	१००	
३	पुरातात्विक जीर्णोद्धार सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने (मुगु / मनाङ जिल्ला ।	५५०	
४	चोरी भई जफत गरी प्रतिवेदनका लागि ल्याईएका मूर्तिहरूको भाग ३ पुस्तिका प्रकाशन गर्ने ।	१००	
५	ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पुरातात्विक स्थल र सम्पदाहरूको विभिन्न स्थानमा फोटो प्रदर्शनी ।	२००	
६	ऐतिहासिक, पुरातात्विक स्थलहरूको छायाङ्कन गरी अभिलेख तयार गर्ने	१००	

७	पुराना नेगेटिभ फिल्महरूको पहिचान गरी फिल्ममा मिति, स्थान, समय (Data Coding) गर्न र Digitize फोटोमा पनि सिलसिलेवार मिलाई राख्न विशेषज्ञ सेवा लिने ।	१००	
८	कपिलवस्तु जिल्लाका पुरातात्विक क्षेत्रको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	२००	
९	उकुका भग्नावशेषहरूको संरक्षण कार्यको लागि भग्न वास्तुअंशहरूको विस्तृत ड्रइङ्ग डिजाईन तयार गर्ने ।	१५०	
१०	पिण्डेश्वर मन्दिरको Detail Drawing सहितको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१५०	
११	स्याङ्जास्थित नुवाकोट दरवारको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१५०	
१२	नर्मदेश्वर मन्दिर परिसरको ड्रइङ्ग डिजाईन सहितको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, ओखलढुङ्गा ।	२५०	
१३	बुटवलस्थित जितगढीको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१५०	
१४	श्रीकोट र कीर्ति खम्बा पुरातात्विक स्थलहरूको परिक्षण उत्खननसहित संरक्षण योजना तयार गर्ने, अछाम	३००	
१५	दुगुन्ना गढीको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, सिन्धुपाल्चोक	२५०	
१६	स्यामा गा.वि.स. स्थित पाडनागी फुलबारी मनी गुम्बाको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, दोलखा ।	१५०	
१७	चितवन उपरदाङ्ग गढीको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	१५०	
१८	जनशक्तिहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि कार्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने ।	१००	
१९	प्राचीन नेपाल छपाइ ३ अंक प्रत्येक अंकको लागि रु.८० हजार	२५०	

२०	क्षेत्रीय संग्रहालय, पोखरामा प्रतियोगितात्मक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	१५०	
२१	क्यूरियो शाखाको सुरक्षात्मक ट्याग छपाई गर्ने	३००	

संग्रहालयहरूको व्यवस्थापन तथा अन्य कार्यहरू

उपर्युक्त कार्यहरूका अतिरिक्त पुरातत्व विभागले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रहेका विभिन्न किसिमका समय सापेक्ष कार्यहरू पनि गर्दै आइरहेकै छ । खासगरी पुरातत्व विभागको स्थापनाकाल भन्दा अगाडिदेखि नै स्थापित एवं संचालनमा रहेका विभिन्न संग्रहालयहरूको आवश्यक व्यवस्थापन र संचालन गर्ने जिम्मेवारी पनि पुरातत्व विभागकै क्षेत्राधिकारका रूपमा आधिकारिक रूपमा रहँदै आएकोले यस सम्बन्धी आवश्यकीय रूपमा पनि विभागले कार्य गर्दै आइ नै रहेको छ । यसका अतिरिक्त यस किसिमका अन्य कार्यहरू अन्तर्गत देहायका कार्यहरू गरिएका थिए:

सि. नं.	कार्यक्रम / आयोजना विवरण	विनियोजित बजेट (रु हजार)	कै.
१	विभागीय सुदृढीकरणको लागि सवारी साधन खरिद गर्ने कार्य अन्तर्गत		
	क.मोटर खरिद गर्ने	१५५०	
	ख. मोटर साईकल खरिद गर्ने	३००	
	ग.स्कूटर खरिद गर्ने	३००	
२	गोरखा संग्रहालय परिसरको रुख विरुवाहरूको गोडमेल, मलखाद र औषधी उपचार गर्ने (सालवसाली)	१५०	

३	गोरखा संग्रहालयको सामाग्री व्यवस्थापन गर्ने ।	१००	
४	कपिलवस्तु संग्रहालयको भण्डार घर निर्माण, कपिलवस्तु	३५००	
५	कपिलवस्तु संग्रहालयमा रहेका पुरातात्विक अवशेषहरूको संरक्षण गर्ने, कपिलवस्तु ।	२५०	
६	पोखरा संग्रहालय परिसरमा माटो भर्ने लगायत बगैचा गोडमेल सुधार गर्ने	५०	
७	क्षेत्रीय संग्रहालय धनकुटाको कम्पाउण्डवाल लगाउने कार्य पूरा गर्ने ।	५००	
८	प्राचीन मुद्रा खरिद गर्ने (सालवसाली)	५०	

यस प्रकार पुरातत्व विभागले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै ऐन नियम तथा अन्य कानूनहरू मार्फत नेपाल सरकारद्वारा प्राप्त क्षेत्राधिकारभित्र रही नेपाली साँस्कृतिक सम्पदाहरूलाई पुरातात्विक अन्वेषण, उत्खनन, अध्ययन, अनुसन्धान एवं अन्य विभिन्न माध्यमबाट अभिलेखीकरण गर्दै तिनको आवश्यक संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्दै आइरहेको छ । यसका साथै यस्ता सम्पदाहरूका सम्बन्धमा अभिलेखीकरण गरिएका तथा अन्य किसिमका जानकारी सर्वसाधारणमा उपलब्ध गराउनका लागि प्रकाशन गर्ने कार्य पनि गर्दै नै आइरहेको छ भने विभागमा कार्यरत जनशक्तिलाई अफ परिष्कृत एवं दक्षता अभिवृद्धि गर्नका लागि स्वदेशी तथा विदेशी तालिमहरूमा समेत सहभागी बनाउने कार्यलाई त्यत्तिकै निरन्तरता दिँदै आइरहेको हुँदा भविष्यमा पनि सम्पदा सम्बन्धी दक्ष विशेषज्ञहरूको अभाव हुन नदिनेतर्फ विभाग सचेत रहँदै त्यसतर्फ आवश्यक कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ ।

का को छैन खुबु नांया गोदा म् का अनाज हासा फौज टिगरी सुगी रस दु पु
 याउ न पाओ भन्या का मलको अनजगामा लै जउ भन्या पनी होइ स को रहे
 नछु जैन म् मा भेया को कुरुवा फौज वध्या वस्य के छत् तर गासा दुमा हा
 मासि पाही चार र दु द १ खुबु कारै ति भेया नौकी मात्र द न फौज चलन
 गयो भन्या नौकी ले धान न गा हो होला गोदा म् को अनाज अर जाला वितोल
 पर्ला भन्या जलो लाग्छु जो गर्नु पर्न्यो हो सो मा फिक गरि वक्ती स सि र
 चहाउ ला हे र चाह गरि आउ तु भनी खुबु का भोटे २ अरु पनी पठई
 राया को थियो दुइ भोटे लाई पकी कुट पिट गरि नैल ठो की लासा पुन्या
 मो भनी निस्पेत हकी त को खवर आयो अरु १८ जना को र पकी मात्र लयो
 भंछु न त हकी त को खवर आया को छैन नि भुये गरि विनिच हाई पठा
 उला सर्व स कि यो भनी जाहा र हा कासि पाही हह कर उछु न अंत वाट
 मिथ्या भन्या आसा का ही वाट छैन श्री हजुर वाट मे हे र भया मात्रे पाउ न्य छु
 नुन वं दु नाले अनाज का ही वाट आयेन अरिद व मो जिम को भाव द र ले
 खुवा उ न्या सान्या हो की कसो गरुं भाव तो की मजि व क्ती स न पाई आठ
 गर्न गा हो पयो कुप मा पन्या जे लो भया का छौं अति सिधा उन्न रा व क्सा
 सि र च हाउ ला वैसा ख व दी १४ रो ज ल गा ये त अ घी का आ सा ड भु दी १० रो ज
 तक को अनाज चाल मुरी १०६२ १२ को दो मुरी १५४८ १३ च्य रा मुरी ४।
 १४ मा स मुरी २०४ ११ १९ मुरी २३ १६ उ वा मुरी ८ १० ४ ज्मा अनाज मु
 री २६ ५ १ ३ ४ गोदा म् दा बी ल भयो ज्मा टि प न्मा त्र ति रि ज भ या प छी त
 हकी त ज्मा अनाज को विनिच हाइ पठा उला भु य्या को जौ उ वा मा स च्य रा
 धेर स म रह न गया भन्या वि ग्ला भन्या नै लाग्छु भु भ

गाहापक्षी श्री प्राइमिनिष्ठर वाट मेजर कपतान सुमेद सि कुवर के
 लेखी गयाको जुगावाट नोप फिकाउनपदेन आहावाट २ तोप पठाइदि
 याको हो अवर न्योजगामा साइव फिपदेइ पलन लाई दुसहीला भंन्या
 कुरा श्री भाई जनरल वाट लेखी आशो तसर्थ के रूकापसिंठार श्रीभा
 इमिनिष्ठर जनरल ले वनायाका आइमा अजानारा अन्ना घर पलन
 वध्याघर हसुवनाई तयारग रि चाहिन्यादासु वा भरि आफु अ वदीरीहो
 सिथारी संग बध्याकामगर गाफिल कोने कुराकोन हवस शुभम्

प्रथेवदी ८रोजदमा

नसेवअन श्री मिनिष्ठर जनरल वाट मेजर जनरल क अशोज कुवरगा
 गाजी लाई लेखी गयाको जेष्ठ शुदी ८रोज पकादिन कोसायेतगरि छोरगु
 न्वादेखी १कोसवठो वतास्यावडार को विकट जुगा पारि आइपयेडगरि व
 स्माका दुस्मन् काफौज संग लडा श्री गरि दुस्मन् काफौज लाई कतल गरि
 जेष्ठ शुदी १०रोज १कादिन छोरगु न्वा देखल भयो आइत्याको थाहा भये
 न दुस्मन् काफौजना ५मन्यादुन हासालस्कर मा ३जना द्याइत्या भया दुस्
 मन् काद्यातलागी जना ५पकीया बर्छा भाला न्यापसा छुरि वंदुक् हातहति
 घारगरी १५० वसुपासी मालअसवाप वारुदथैलास्मेत् हातलाग्यो छोर
 गुंन्वा देखल भयाको सुसीनामाको वडाई गयो भंन्या बिस्तार मेजर कपता
 न हरिहर सिं वध्यात् वाट लेखी आशो फेरि कुतीको इलाका सुनागु न्वादेखी
 दक्षिणा ३०० कदम् छाकली भंन्या कि धना मा जेष्ठ शुदी १५रोज पकादि
 न चढाई गरि ६घडीदिन चढदा लडा श्री जोरीयो अछाई घडीसम्म

हेजर फुट न्यागोला ३५ वमगोला २५ चारपनी का जंगी गोला १०० गिरफगो
 ला ६ येकपनी का गोला ३५ जमगोला १२३ हा मीले हा न्य दुस्मन वाटपनी ६
 गोटा जजालर २० तोला का गोली सान्या तोप २ ले वरावर फयेरगने भ
 काई घडी सम्म लडा श्री दुदा दुस्मन का फौले आडवाट ० पनी न निस्की
 निवैदवी र हो न्यवर तोपको अर्ध सजाना ज्याद अर्ध गरि दुस्मन लाई ति
 की लन दुदा दाही न्या बाआ पटी का टिप्यामा चठी फयेर गदी दुस्मन ले
 पनी तोप वंदुका जजालले येकै वा जी फयेरगना हा मो फौजले ह ध्या गरि ये
 हे दिन व्याकलि कि ध्या द बल भयो कि ध्यापनी बडो सजगुत सगवना या को र
 हे छ कि ध्या को लमाई पश्चिम पटी हात २४३ पूर्व पटी ४६०० जसालमाई हात
 ४५४३ र हे छ ५ हजा र फौज हात ह ति या र अर्ध सजाना र सदापनी को सजगु
 तगरी बसाको र हे छ अंग्रेजी नवर सग लडा श्री भयो दुस्मन का सेत प्रया
 का ४२१ हा मीले पन्ना का जना ३२ निस्तान् ४ ल स्करी जजाल गरि जम वंदुका
 २५ वर्षी २२४ चापसा २० छुरी श्रुतिसा का गोला १०४७७ कस्मन् तवन् फलाम्या
 भडावर्तन साना सुला गरि वसुपा श्री स्मेत् जसा धान् ८५५ घोडा र गदा हा १६
 येति हातलायो हा स्रा फौजमा सन्या का जना ५ जना ३ घाई न्या भयो ये सा
 रितसंग व्याकलि भन्या जगा द बल भयो भन्या विसार श्री भाई जनरल
 धीरस्म हेर जड कु वर रा गा जी वाटले श्री आये छोर गुम्वा १ व्याकलि १ जसा
 जगा २ द बल भया का खुसी नामाको आहुपनी खुसी नामाको २९ तोपको व
 काई नको ताहापनी ३ तोपको व छा दूग न्या का मगर श्री प्राइम निष्ठ र
 र न्यै क दुगा कि ध्या मा पाड लागनु भयापदि हासा मा आउ न्या न जाहेता

रिन् अन्वा ले ताल्वेयेह रु लाई पठाया कारहा छन् र भेटघाट गरि बातचिनइ
दा श्री पवाद साह को जगा साव्याराजको अन्वल् हो य ला श्री प्राइम नि नि हर
बाट लडा श्री न गरी को जफकी या वे स हो ल भनी ताल्वेयेले भन्या छन् र हा मीले
टे क्याको जमीन छोडी द्याग छन भन्या मंघा ग छु टे क्याको जमीन छोडै नौ भ
न्छन् भन्या मं लडा श्री ग छु भनी श्री प्राइम नि नि हर दा जै ज्म वाट ताल्वेये
लाई भन्या १० दिनको कराल दे उर अन्वा संग विनि गरि कियसै वसो जि म् घां
होला किलड भन्या जवाप दी उला भनी विदा भै उं सै दिन जुगा वाट ताल्वेये प
नी टि गरि तरफ्यौ अन्वा संग विनि गरी अन्वाले गो श्री ली यत्रा यत्रा उ मरा
उं को जह रु आ ई र हा छन् इ को मुख उ ज्या लो गरि दि उं ला याको वंदो वल
वाधी भोट गो श्री ली लाई मिलाई दि उला भन्या कुराको १० दिन का कराल भि
त्रमा समाचार पठाउदा अन्वा वाट येसो भन्नु पठा या पछी अवलडा श्री ग
नीको जोग्ये छे न भनी याको व लो वल गनी लाई कराल सिं हवी र पाडे यजी
चिसिद्धि मानसिं राज भडा री चरि दार धि जन र सिं ह रु लाई यटाई टि गरि न
फन भहे तारिन् अन्वा संग भेट गर्नु पठाई अहे द्या ग दी हा मीले टे क्याको के
हं को जि ध्या जुगाको जि ध्या ताकला चारको जि ध्या कुती सुना गुन्याको जि ध्या
छोडी द्या भयो भन्या वेसै भयो कदा चित्त वंदो वल भयेन र अहे टि गरि मैदा
नु मागै लडा श्री गर्तु पयो भन्या र सद दारु वा पुं न्या छे न हि उं पन्या स म ये मा पा
री मैदान मागै लडा श्री गर्तु पयो भन्या र सद दारु वा पुं ग न्या छे न हि उं पन्या स
म ये मा पाल टागी निर्वीह इ न्या छे न घर वनाई फौ जरा ओ भन्या मौ सर ले भेदा
येन ये साल य सै कि ध्यामा आड पये ड वनाई तोप य र्ज जाता अफिस र ह रु लाई
रा श्री र सद दारु वा को वंदो वल मिलाई आगे सालमा वेस गति घुसी लडन्याका

मंगरीला भंन्यायेतजवीजवांधी केही पलन् साधमाली आघाडवदी ४ रोम
 २कादिन श्री प्राईमनिहरदुज्यैज्यपनी आहानेपालदवाखपाउलागनु भ
 यो भौजेवदी ८रोज पकाभिनीको ताकला आर सरभयाको विहार केचि
 ठी कुगापुगी श्री प्राईमनिहरदुज्यैज्यवाट नजर भै आहापठाइ वक्त
 तुभयाका चिठीले सबैवेहो गमालुमभयो येस्को उन्नरा श्री प्राईमनि
 हरदुज्यैज्यवाट तिसीलाई लेखीगयाके होला वैसाअका २४ दिनजादा ताक
 लाघारकोटमा लडाभी नभैफैजसर्षजाना वचाईसलतनैसंग मुलुकसर
 गर्तु जोहो कम्पांडरइनचिफलेगन्याकामनेहीहो लडाभीगरिफैजमराई
 अजानाअर्चगरि मुलुकजितन्यासिपाहीपनाके कामहो येला तिसीलेसल
 तनैसंग दखल गयो संवदत खुसीभयो आहापनी ताकला आर सरभया
 को खुसीनामाको वखाईभयो जगा जगापनी खुसीनामाको वखाई गर्नुभ
 नी लेखीगयो शुभ

प्रयेवदी ८रोजईमा

ताहापछी श्री प्राईमनिहरदुवाट श्रीजनरलधीरससेर जड कुवर रा
 गाजीके लेखीगयाके हा घाघाइन्या भयाका मानिसहरू लाई सँभारसंग
 वोकाई आहापठाई दिनु भनी अघी लेखी पठायाकेहो आहासाइ गभिह
 योगभिमा तिघाइन्याहरूको छाउओलि येला ईतहरूलाई फाड्दाइ न्याकेन तस
 अर्थ ताहा कुतिद्यासा लिखिअतिजगामा जौन थार्डमा सुविस्ताहोला भंन्यातिघा
 तजवीजले ठहर्छ सो जगामा तिघादुत्पारासीवैदहरूलगाई औषधिआत्माको
 तजवीजगरि हावापानी सबै कुराको सुविस्तापन्या तजवीजगरि दिन्नाकाम

मगर्तु घाई त्या लाई आहा पठाई त्या कामगर्तु साई सुनी या का घा उमा पिठको
 पोली वाची दिनु रोकनु पिपनी फिकठ सुनि याको पनी घट्टु औताहा
 को चाहिंन्या सवै कुगको वंदो वसमिलाई तिमी आउदा कर्म्यार करौल पधि
 बोज कुवरराणा जी एक रौल कुमभान सिं हव ध्यात् लाई स्तेत्ली आउत्या काम
 गर्तु शुभ

प्रयेवदी ७ रोज ७ मा

तलै वसत श्री घाई मनिनिहर का हजुरमा श्री जनरल श्री रस स्तेर जका कुवरराणा
 जी वाठ ले श्री चहाई पठायाको तिमी ले आ कर्त्तिसर गन्याको विलाह भाइ निनि
 हर जनरल वस हादुर कुवरराणा जी लाई ले श्री पठायाको सोही पत्र ले मालुम भ
 यो आका फौज व चाई दुस्मन्का ४५ सै बेतगराई दुस्मन्का सहा मनिस् लाई
 पकि आ कर्त्तिसर गम्यो निमा अकल बुडित जवीज जामर्दि गरि हाका कुनको
 किर्तिपछी सम्म रहन्या कामगम्यो निमेवयान मका हात करौ मनी ले श्री वकसाको
 अर्थ लाई मैले ता हजुरको मर्जिवमोजिम् कामगर्नी मात्रुंन् कुलको किर्तिप
 छिसम्म रहन्यार योलडा श्री फकादनु हजुरको मर्जित जवीज लेर अकवार ले हो
 योजमामर्दि के बल हजुरै को हो मता हजुरको बाल बर्द्ध निरिफ हजुरको मर्जि
 जाई हजुर वाठ जमा मर्दि गम्यो भंन्या ले श्री आउदा मेरा जन्म साफल भयो
 भन्या जतोला गो गो र्वालीको मुख उज्या लो गरि दिं दु भनी अंन्या ले भन्याको र श्री
 करौल हुर लाई घा गर्तु सिका र्जु पठाई विसुभयाको वडुत व धिया भये १०
 दिन भित्रमा समाचार आउदा यासिले न फेरै लडौ भन्या १० दिनमा टि गरि पुण
 न्या खट्ट दाह वा पुगन्या छैन हिउ पर्न्या समयमा पालटागी निवाह छैन घरव
 नाई फौज र श्री भन्या याम्ले भेटयेन अले टेक्या सम्मको जमिनमा चाहिं हो

फौजगी फौज लाई आन्या रसद गेहू के वंदो वसामि लाई टे का के मुलुक का वंदो
 वसग रि रे ति मि लाई अके ताल लाई इने का चौरि गदा हा सचरे लि वठना को न
 जवी जगरी ला भन्या पाठ ले म आ उ ला भनी ले श्री वक्तनु भया को अर्थ लाई हा
 मी कम बुद्धि को पनी अकलमा ते श्री थह न्या को थियो हजुर का नजवी जमा प
 नी यहि वन्दो वसठ हरे दू मे सतर्जु मा मा वडन तु सी लाग्यो अवर दुस्मन्को
 फौज वठ हा आफन फौज लाई सि किल न लाग्या गरि वरु दित वसदा फौज ला
 ई रसद गेहू के नै कुग को हर यत्न डन्या सु विस्तार गव अ पा उ न्या गरि ५० ह
 जार फौज हा मो य ना वाट जमा व अ डन्या जग को नजवी जग रि ता हा का पल न ला
 ई आडु पये ड वे स गरि व ना उ तु आहा दे श्री वठी न ल ड तु भनी अहा ई रसद को
 त के ति मि लाई तिमी आहा आ उ न्या काम गर तिमी आहा आ पा प छी स ध्या ह
 गरि जो चहि न्या त के ति गरि पठा उ न्या काम गरी ला भनी ले श्री वक्त्या का अर्थ
 लाई द्या गर्न मानि मग या प छि ते स्को वार पा र न ड जि स म्म व ठी ल ड तु ड दे न
 आज स म्म जो भन्व ल भयो सा ठ दे श्री वठी ल ड न्या काम न गर्नु भनी ले श्री
 वक्त्या का अर्थ लाई ते का के जमी न न छो ड तु भन्या म जि दू भै ले ली गुर का
 फे दी दे श्री तिमी ह रु न व ठ तु दुस्मन् आई लाग्यो भन्या ल ड तु हा सी लाइ अ
 ले ल ड ना को उ दि दैन भनी फुर सत पा मा ज वा फ ले श्री प ठा उ तु फुर सत पा
 या न उ स ले ल ड नै आ डु लाग्यो भन्या ल ड न्या काम गर्नु फौज लाई आडु प ड ग
 रि व ध्या जग मा अर्थ लाई अब ल कु ती दो म म सु ना गु न्या दे श्री उ भो ली गुर क
 फे दी दे श्री उ धो हि उ दो मा द्वा उ नी हा ली व ध्या ठा उ दैन यो विस्तार ले श्री विनि
 च्छा ई प ठा उ न्या ले श्री नि वा ह दैन म पु गौ लार विनि गरि द्वा उ नी पार्थ ठे गाना
 को कु रो ले श्री प ठा उ ला सो म फि क गरी ला भनी उ दि दी म प नी म जि व मो जि म्
 ने पाल न फिर वाना भया सु काम भौर व ली गुर धु म्म

प्र. येवदी लोज १मा

ताहापक्षी श्री प्राईम निनिहर वाट श्री जनरल श्रीरामसेर जङ्ग कुबराणाजी के लेखी गथाको प्रथम आसाडवदी लोज ६ मा कुलुं देवी माथि भैरवली गुरका माथि देवी मनिच्छा उनी गरि वक्ष्या कामगन्यां व्यहानगे दिनु भरि २पदी लंगु एकाफेदी मनि विकट राख्या गति आफनै फौजमा सामेल हुँदुन् येने रिति सित विकट राखन्या कामगन्यां अरु फौजका विकट र अैन मोतविकर हेहे हे हे अघी मसित लडन्या फौज लंगुरका टि टि गरि न फे साहे आति येर गयदुन् कु लुं मापनी सुना गुन्या का आड भँदा मजगुन सित वनायाके र हेदु कु लोपनी र हेदु माल मत्ता तुन् उत्रास नुर पालका वलाखावा सै नितन येक त हिछाडी अ तासले भागि गयेदुन् येसठा उमा भन्या १५ दिन फौज व क्षुप न्यो भन्या शपल न् जति वेर सी होला आहाको अबहावा भन्या वडने अगवर हेदु फौज भन्या आनुलाई येक माताले ३ जनालाई पुगदु येसोत बर सित खान घयाको दु सु काम ली गुर फेदी शुभम्

प्र. येवदी लोज २मा

तसै बिच श्री प्राईम निनिहर काहुरमा मेजर जनरल कक्ष भोज कुबराणाजी बाट लेखी चहाई पठायाको ठानालडा कत फे काहा काहा फौज दु क्या क्या गर्दुन् भनी वुरुन मानिस् पठाई सस्याको दु भनि अघी बिचि चहाई पठा याको हो अघी के हि फौज यार्की सार स्याको रहेदु आहाता कलाघार तर्फ वाट कोही २१४ फकिर फकेदार कोही अरु १०१८ जना मानिस् सरवर मा तुहाउ तु जादा गोर्वा को फौज आयो भनी सुनेदुन् यार्की मा भयाका फौज उठी सि सर ता जान् भन्याका जगमा गयेदु र सो अवर हात्रा मानिस् ले पनी ल्यायाके

लासमा सुंवान आई बह्या लामा संग भेट गन आयेर उनले पनि ये हि अ
 वर ल्यायो फौज कति जना होला भनी भन्दा ताहा देखी वको पुछे पनि फौज जना
 भया कोरुकी कसो दु क्यो दु तहकी त बुझी आउनु भनी फेरै मानिस पठा
 ई राखा कोरु जो अवर आउला विनिच झाई पठा उन्या काम गरैला सुकाम
 ताकला आर शुभ

श्री प्राईम नि निहर का हजुरमा श्री क रौले सिंह वीर पाडे वाठ लेखी च झाई
 पठाया को आ सा ड घडी परोज पका दिन १० घडी वाकी मासिका जुड सा आई
 पुगेर घटाइ दिया का डेरमा बस्ने घडी ३ पक्षी त ल्ये से संग जुगामा आउन्दा
 चिनी आ घटाई आई सेठा का जीले गोर्खा वाट आया का ३ नै जना भारदार ला
 ई हा ग्रामा निस लाई चिना ट देउ मके ही भन पठाउछु भनी पठाया को छु
 भन्दा अन्दा संग पनि आजै भेट घाट गर्नु पर्छ भनी भन्दा हा मालुगाफ
 टो आई पुग्दा को छैन लुगाफ टो आइ पुग्दा पछी अन्दा संग भेट गरी ला बा
 हा पछी का जी हरू संग पनि मुला का त दुम्ने छ भनी जवा पदि है धिन्ने उले
 वछन्दा सनु चिया चावल तुन् च्या ग्रा भे डाला इ रूपै या घात लि ये र मानिस
 आया र अगाडी रा श्री दिया को का हा वाट आये भनी सोधदा सेठा का जी वाट
 दिया भन्दा र हामी लाई अन्दा वाट वो ला हात भयो र आया को हो अन्दा संग भेट
 नगरि ये मे जमानी लिन्दा हा घोटो सुर छैन अन्दा संग भेट भया पछी लीउ
 ला भेट मा आया पछी इन्ले दिया को हामी ले लि ये नौर नेपाल मा ग या पछी
 हामी ले दिया को ई नीले ली ये नन् भन्दा कसो गरि मि जाये तर हला नै पनि हा
 घाट सुरले अन्दा संग भेट नगरि अले ली देनौ भैदा र अर्ध र था की नै आया
 को ये आजा जसो हो लिनु हवस भनी जिदी ग न्यार जुगामा आउन्दा त ल्ये ये

लाई ~~दी~~ दाकी घोदसुर लु नाउ दाने स्मा सँ दे हथे न भोद को दलुर ये ले हो ली
 तुह वस भन्यार रहन देउ भनी लो ची घा सनु हरु राओ ती पुन्यार्तन आउ न्या
 मानिस हरु लाई काल मोहर रूपैया १८ दिपठ अर्थ काजी को घेर अफी ये त
 सो थपुछ गमौर आज काल अली करु द्या को जरो आउ छ भन्या तिमा भारि हरु
 आइ पुनि लु गालाउ अन्वा को भेट घाट गर्न जानु परु भनी भन आघार लता
 कपरा लगाई पैले डिगर्चा का ताल्वे ये सँग भेट गनी लै गया डिगर्चा का ताल्वे
 ये सँग भेट घाट भयो वाहा पक्षी इने ताल्वे ये साथ भै अन्वा सँग लप्यार येक
 ही त डेउ छी का वै ठक मा राया वाहा पक्षी १ घडी दिन बाकी थियो भिन्न लै ग्यार
 अन्वा लाई शेरु डंड बट गराया चिठी किं थाप खुकुरी राखी दिदा खुकुरी १२ चि
 ठी मात्र लिया राजा राजा का रुग्डा भया मा दा की पठा या को हो थो किं थाप ला दे
 न फिराई लै जाउ भन्यार फर्काई दिया दुवै तर्फ को घेर अफी ये त सो थपु छ
 भयो आज निमी हरु थाकी आया का छौ डेर मा जाउ थक हमार भोलि तिमी
 हरु लाई डाकी सो थपु छ गरी ला भन्यार सर्वे विस्तार थो चिठी मा द्य य मै ले
 बुझतु हो ला भँदा थो चिठी को कुरो चिनी आमा उतार न लगाई हे रौ ला भँदा
 कुरा गमा अन्वा वाट पनी चावल सनु तुत् च्याया चिया मसाला सेज मानी
 दिघार डेर मा आभ्यु आहा दे श्री को विस्तार जो हो ला पछि विभिन्न द्वाई पठा
 उला मुकाम सिकार जुड भु भ

प्रयेवदी एरोज १ मा

तसै वयत् श्री मि तिहर जनरल का हजुर मा श्री मेजर जनरल क अ धोज कु
 वर राणा जी वा कट ले छी चद्रा इपठ या को ताकला सार लाई ति ती ति न्या बा स
 का अन्वला १०१२ मो जेर द्यो छत् अं ग्रे ज सँ गको बासा डनाले ताकला बा

रलाई सिर्तोतिर्या व्यासको १०१२ भौ जे आहाफिकी वन्दो वतगतीलाई कसो
 गन्ती हो भन्ना बेहोराको विनिपत्र अधी चहाई पठायाको हो अस्तु राकासि
 क्षा वक्त तु भया सलतन गती रैतीलाई आहाफिकी वन्दो वतगती
 कलाघारको जो ठहयाको विहोरा विनिचहाई पठा उन्या कामगदी ई हिउपनी
 समयेलाई दासबाकाठको पती वन्दो वतगदी ई व्यास तर्फ वाट दासबाकाठ न
 नलाया आहाटी कन कठीन इत्यादि ठानाल दाक तर्फ काहाका हा फौजक
 क्याडवल छ भनी बुझन मानिस पठाई रायाको छ भन्ना विहोराको विनिप
 त्र अधी चहाई पठायाको हो पार्की भन्नाका जगमा केही फौजवन्दाको रहे छ
 हायाय सरफ सरवर तुहा उन मानिस जादा गोधीको फौज आओ भन्ना सुनी
 पार्कीमा ज्मा भयाको फौज उठी मिसरता जाड भन्नाका जगमा गयेछ र सो स
 वरली हाया मानिस फर्कि आया कैलासमा गुम्बावनाई वक्षाय उटाला मास
 ग भेट गर्न आयेर उंस लेपनी येही सवर ल्यायो फौकति होला भनी सो ध
 दा ३४ सयेसम्म होला भन्नु न तैको तहकी नरा तास छेओ व छो पुछोपनी फौ
 जक की भनी बुझन मानिस पठाई रायाको छ जो सवर आउला विनिचहाई प
 ठाउंन्या कामगदी ला सुकामता कलाघार शुभ

प्रयेवदी ११ शोज १मा

श्री प्राइम मिनिस्टर बाट श्री जनरल धीरम्म सेरजड कुबरा राणा जी लाई ले
 छी रायाको अवलडा श्री गन्धी कामनगर खाकलि दे श्री २३को सवर पर जा
 हा ई छ निमत जवी जले वाहु मै हा बन्दा पलन् लाई सुभिता हुमा जगाकोत
 जवी जगदि उमठा उमा पलन् रा धी पलन् लाई १४ मै न्हासम्म आन्धारस

देदा उरा नधार गनु लाउ तु तोप वंदुक अजाना राचना लाई आगे न लाग्या सदि
 चिसो न लाग्या मजगु ती धर वना उन लाउ तु पाल् भन्का उ न्या धर वना उन
 लाउ तु र गानि दल कं पनी लाई कुती मारा अनु यतिकामको वन्देव सगरि स
 की ५ पल न भन्ना भाका जवानको सदा भवानी प्रसाद छास्का मीनी कामानिस
 भनी गरि अह ति सान जवीज मा ठक लुचा ठह न्या कालाई सोसी मीही नेतु गर्मी
 लाई दर्जा अनुसार वछाई ५ पल नको १३ सालको यजनी गरि कम्पा डर करै ल
 पथी धोज कुवर राणा जीर करै ल कुलमान सिंह वछ्यात् भवानी प्रसाद छास्
 कानिती पल नका ४ पथी स्मेत् मा भमाली तिमीले आउ न्या कामग तु र यजनी ग
 री बुखार नसक न्या बेरानी ति सान जवीज मा पनी नसक न्यार ह्या छु न भन्ना तेला
 लेन कौन भन्ना छोड न पाउछ अह जवान तं न्यारि ह रूले लडा श्री को दान ई ज्यल
 छोड न पाउदै न तेला लाई राजी बेरा जी पनी नगरा उतु शुभम्

प्रयेवदी १० रोज १ भा

ताहा पछी श्रीमि नि छर जनरल वाठ श्रीजनरल धीर स्मसेर जङ्ग कुवर राणा
 जी के ले श्रीग याको छाकली आइ वाठ कुच गरि याले पद प भन्नाको जगामा
 ३को सर हेछु याले पदे श्री पोते अकको समा ल्यासि भन्नाको जगामा छाउ ती गरि
 बछ्या कामग यी भन्ना विस्तार वछी याले ग्या छौ तिमीले ले छाको चिठी श्री प्रा
 इम्मिनि छर राजे जूवाठ नजर भै अवलडा जीग न्या कामनगनु छाकली
 देधी २३को स वर पर जाहा ठह र्छे नजवीज गरि व छु भन्ना विस्तार श्री प्राइ
 म्मिनि छर राजे जूवाठ ले श्रीग याको द सोवमो जिम् सवेत जवीज मिलाई आ
 उ न्या कामग या वछी या होला ह लेसिका किरा ती ह ह लाई लडा श्री मा गयो भ
 न्या प्रति या होला भनी भन्नाको हो तिकिरा ती ह रू लडा श्री मासा मेलन भै छे

कस्मादे श्री भागी गत्या ति हे सु लाई पतिया दि न्या का मन गरि व क्त्वा व छी या
 होला भनी लेखा का कु ग लाई व छी थाले खा छै तिल डा जी मान गे भा ग न्या
 लाई पतिया दि न्या का मह बैन भु भ्म

प्रथे व दी ११ रोज र मा

तने व अ न श्री प्राइ स मि नि छ र का ह छु र मा श्री ने ज र जन र ल क छ भो ज कु व
 र रा गा जी वा ट ले छी च हाइ प ठा को विक ट सार ह न्या ज्मा दार इ द्वा ति पा ही ह
 रु लाई आफ्ना आफ्ना विक ट तर्फ को वा टो गरि भोट तर्फ जान्या को ही अपो
 भ न्या हा मो रा हा दानी ली आउ न्या लाई छो ड नु रा हा दानी ली न आ उ न्या लाई
 न छो ड नु वि ना रा हा दानी ले जान ड दैन उ दि छैन भं नु उ दि छैन भं द भं दे
 जान लाई व ल ग म्यो भ न्या प की ल्या उ नु प क द उ स ले हा त छो डो भ न्या आफु ले
 प नी उ स लाई हा त छो ड नु भोट तिर बा ट को ही हा त ह ति थार ली अपो भ न्या
 हा त ह ति थार सो सी ली ते स मानि स जाई हा मी सं ग ल्या उ नु हा त ह ति थार सो स
 दा व ल ग म्यो हा त छो डो भ न्या आफु ले प नी उ स लाई हा त छो ड नु भं न्या उ दि ही
 ठ उ ठ उ मा विक ट रा खा को थियो ता क ला थार कारै ति लाई प नी ता क ला थार
 वा ट भो ते तिर क से ले न जानु के ही का म ले जानु प न्यो भ न्या हा मो रा हा दानी ली
 जानु रा हा दानी नु लि के ही भ न्या विक ट वालाले प की ल्या उ न्या छ नु प क द
 मा हा त छो डी व ल ग म्यो भ न्या विक ट वालाले हा त छो डी मारि दि न्या क भं नि उ
 दि दि या के थियो रा त ना ३ ज ना भो थ्या ता क ला थार तर्फ बा ट छो डा च छी भोट
 तर्फ ग या का तो या गा उ भ न्या को ज ग को विक ट वालाले धा हा पा पे छ र छो डा
 को पाई ले दे दै क ता ग यो भ नी १ इ द्वा १ सि पा ही पा ड ले है दै जा द ४।५ को स
 पु ग द प नी फे ला पानि स के न छ र फ र्कि आ उ दा आफ्ना विक ट का आफ्ना

साधिहहसंग आइपुगन सकैर विचवाठका वडारमा इदा सिपाहीर
 जनावहीरहाकारहाइर रातकाविचवाठका जना भोया ताकलावारतर्फ
 वाठघोडाचठी भोटतर्फ जान्यालाई हावतिने २ जना विकटले फेलावाया
 छुन र भिमीहवकाहाइ जान्याहौ काहावाट आयौ बिनाएहादानीले जा
 नडैत भनी रातमारोक्याछुन व्याहान उज्यालो भयाघडी फर्क विनारा
 हादानीजोनडैत भनी हवल्लार सिपाहीले भन्दा ३ जना भोया २ जना
 विकट बाला इदा सिपाही उनले पैले हवल्लारलाई भोयाले समाति लोटा
 याछुन २ भोयाले सिपाही लाइ समाति लोटायाछुन हवल्लार उठी तरवा
 रले भोयालाइ हान्याछुन १ भोया भागीगयाछुन २ भोयाले सिपाही ला
 ई समाति लोटाई दुगाले हो नलागपको रहेछ हवल्लारले देखाछुन फर्कि
 आई १ भोयालाइ काटेछु अर्को चाही भोयालाई सिपाहीर हवल्लार २
 भैकाठी भोयाका ३ घोडाली आहामेसंग आया सिपाही गोडामा छुगा
 काचोदले थलियाकोछु इधोडाकस्काइनु भनी गेइ ताकलावारलाई
 राथीसो धरोज गर्न लायाकोछु फलानकोहो भन्दा तहकिनु भयाको
 छैन तहकिनु गरि हजुरमा वि तिच व्राईपठा उन्वा काम गरैला मुका
 मनाकलावार शुभ

ताहापछी श्री प्राइममिनिस्टरका हजुरमा कम्माडर कौलिस्तनक सिंख
 श्रीवाटलेथी च हाइपठायाको वरयपलनु मोसाडको वाठे गरि आ
 हा आइपुगि भन्नावेहोरको अर्जि अथी च हाइपठायाकोछु पुगीजा
 हेर भयोहो इने पलनु दुगातर्फ आउदा वाठको जगा जगामा भैनु भ

याका चौरी भेडागे हू पल नले साधे माली आयाको फर्द चहाड पठायाको
नजर भै तेरी जवेरि जका बेहोर ले जाहेर जाहेर होला असमालन भे पल
नै मा अर्च भयाकोर जुगा कि ध्रमा सुवेदार कालु कार्कि जिम्नार बनला
ई के सै पठाई दिना चौरी भेडा स्मेत सेबकका अठोट माफिक को फर्द प
नी चहाई पठायाकोर जाहेर होला सोपलन आ उदा हात्री भोट मुलुक
का साध लागी थाकका सुवा बलवीर थकाली आयाकोर हेरुकाग १२गा
उ को ओर्जे ओ पकाल विरुले भोया सिपाही ११ली आयाकोर हेरु मुली
गीरा जले पनी सिपाही १६० पल नका संगलगाई पठाई दिनाको स्मेत
हे सवै जुगामा जमा भै वसाका छन इ भोया हरुले आफ्नै अर्च याई आफ्नै
चौरीले र सवैकाई आसाका छन अवहानी लाई विदा पाया मना को वा
दोगरि घर जाछौ भनी कराउछन जगा जगाका फारली थाक १२गा उ
को फुटकर भोया हरु लाई विदा दी पठा उन्याका मगन्या मोलां गीले प
ठायाका १६० ईन्का आफनार सवैकाई ल्यायाको चौरी स्मेत आना पिना
पनीना हबाल भयाका छन इनलाई आहा था मतर विदा दी पठा उनलाई
हुजुर वाट जो सिक्षा आउला सो माफिक राहं जा मुकाम जुगा गछी शुभ

आम भिदा

जुगाका अम्बल १०।८ को सपर हापचिन छो र बु भन्याको जगामा वरम
पल नले डेर गरि वस्तु सोही गाउ का तप सील वमो जिम्का माल ज
ना वर नी जका धनी स्मेतली आयाकार ह्या छन तिनी हरु लाई अ न
धितीले पनी तस छर हरि फिती गर्नु पत्नी इनले इमाल तिमी हरुले

जान्छो भन्ना जुगाकाट मुशी याह रुले तिमीहरुको रङ्गनावरको श्री ५
 सकीर बाट ओजाका दिन हाजीर गर्छौ भनी धनजमानी ईच्छन् भन्ना हा
 मी छाडी दिन्छौ भनी भन्दा श्री ५ सकीर बाट ओजाका दिन हा प्रचिनको
 बुका मुशी या र जनवर ल्याई दिनसकेनौ भन्ना हा मीहरुका घर घर ना
 बाट बुजाउला भनी जुगाकाट मुशी या ले लेखी दिदा र जुगा सरह वमोर्जि
 म् र सदपती बोकोला तिरो भरोपनी जुगा सा आई वैदवे पार गरि आही ति
 रीजौ छौ भनी पिछापदी वैदवे पार मुलुकतस धरह होला गो श्री श्री ५ सकी
 र बाट लुट् पिट् गर्मी रहैन छन् भन्ना ला भनी छाडी दिनु

तपसिल

हा प्रचिनको धनु भोद्याको साल	१८
फिर्ता गरि दियको	१५
चौरी	२ छोडा
काठी	३ जमोद
फिर्ता भयाको हतिआर	३
आपसा	२ तरवार
छोरबुको कुर्बु भोद्याको साल	३६६
फिर्ता गरि दियको	३६९
चौरी	२३ भेडा आषा
दोषी	९

फितिन भयाको हतिभार ५
 कुरी ४ व्यापसा १

श्रीवर सपल न् मोलाड को वाटो गरि जुगा आउदा पल न् दे श्री
 आफना माल जनावर छोडी जान्नाको माल ११२५॥

मोलाड दे श्री उन्नर बस पुत्र पारको मोलाड सावे पार गर्ना
 आउना लावराड को कार साड भोय्या लाई पल लेपनी ल्या
 ई ४ दिनको वाटो साथै हिडाया कि पु माउ भन्याक जगा बाठौ
 री १ मात्र ली भागी जादा छोडी गयाको २०५

चौरी	२८	काठी	१०६	पितल्यावाटा	१
पाल	२	घोडा	१	फ्लामकावधान	१
पितल्याकसौडी	१	फ्लामा लोहटा	१	कुरी	१
रे	नसला	१	रे	डाडु	१
				x	x

यसि भन्याका जगा आइ पुग्दा पल न् दे श्री घे पुवा भोय्या भागी
 जादा छोडी गयाको ८११॥

चौरी	४२	भेडा	३१	चौरिलेवोकीला	
भेडालेवोकाको		आलीवोरा	२२	आको नु न्वोर	४६
नु न्वोरा	३५१	पाला	१	वीनीत्रायेपी	१
भेडालेवाकाको		नसुको वसु	१	चवर	१
आवोरा	१	आग्रीका दालाभा		उनसा नाडधना	२
नगदुपैया	॥	री	१	थाकपा	११
पितल्यावाटा	१	तावाकोटाउलो	१	x	x

जुगाको अम्बल अरु भन्नाको जगामा आइपुग्दा सालिकन भया
 कोर परमाछाडी राखाको पलनले पकी ल्यायाको छोडा ४
 जुगाको अम्बल देखे तिले भन्नाको जगामा आइपुग्दा च्याल्हायेको
 ल्हाकपा भोयाको सालमध्ये पलनले ल्याई चौरि १२ ली राती भा

गीजात्याका ११५

चौरि ६ चौरिले वोकी ल्यायाको नुन वोर १०९

जुगाको अम्बल सेते नदीको तिरमा आइपुग्दा ल्हासाको वेपारी दुक्को
 द्याले ल्यायाको साल पलनले ल्याउदा साधमा मानिस जना आयाको १६९

चौरि	५२	लस्करी विंदुक	१	छुरि	१
९	वोकाको नुनवो	चकमक	१	उनको डोरि	१
रा	१०६	x	x	x	x

१३६४॥

वेजि

जिम्मा वारीग साकोर अर्च भयाको ६३२॥
 सुवेदार कालु कार्कि जिम्मा ६२२॥
 नुन वोर ६१४
 चौरिले वोकाको २६३
 भेडाले वोकाको ३५१
 तावापिन ल्याको भाडा ज्मा थान ६
 फला म्या भाडा थान ४
 चवर १

दुर्ग	_____	_____
नमस्तीर्थद्वय	_____	_____
चक्रमन्त्र	_____	_____
नगदत्तप्रद	_____	_____
बर्चनी नमस्तीर्थ	_____	१६
पात्र	_____	_____
नमस्तीर्थद्वय	_____	_____
उनका सानाद ध्व	_____	_____
उनके डोरी	_____	_____
टोपी	_____	_____
आवारा	_____	_____
आग्राके खाल भरी	_____	_____
केहंसारहत्या	_____	२२५
चौरी	२०३	घोडा ५
काठी	१०६	भाकपा ९०
आलीवोरा	२९	भेडा ३१९

श्रीप्राङ्मनिनिहरका हजुरमा मेजरकपतान सुमेतसिंवरले ले श्रीचन्द्राई
 पठायाको तिमि हस्तले कुरुरघाटमा आडपमेड यलनूकोखाउनी वनाई हा
 रुवासारीवास्तु भन्त्यामर्नि आउदा केहंवाट फर्कि कुरुरघाटमा आई मर्नि
 वमोजिस् नारघोरमालागीरह्याध्मौ अवरताहा कुरुरघाटमा वरफको ध

कापन्निरेह्य पलनलेकुकुरघाट मानवधु पांतिंदारमा आडवनाकाठउमा
 आईबधु अजानाराअन्यापलनवध्या घर हकवनाईतघारगदि चाहिन्यादुहवास
 री आफनायवदीरी होसीयारी संगवध्याकासगर भन्यासर्जिआउदा कुकुरघाट
 वाटफर्कि पांतिंमासर्जिवमोजिम् के कासगन्याको मुकामकुकुरघाट शुभम्

श्रीप्राइममिनिहरकाहजुरमा भवानीसिंखारले लेखी चहाईपठयाको भेरिप
 श्विम साहाकालीपुर्व डोटी अखाम दुधुदैलेअ येतिजगामा नआफेजज्जागनु
 भन्यासर्जि आउदा ११दिन भित्र ४२६जवानको उपहावतनस्मेत् लेखी ज्जाभ
 याफेरि ज्जागनेलागीरहाछु १०१२दिनमा जोज्जाइनन् हाजीरविंतिचहाई
 पठाउदै रडैला भन्यावेहोराको अर्जिअधीहजुरमा चहाईपठयाकोले जाहेर
 भयोहो प्रथमआमाडवदी ११रोज ३कादिन सम्ममा अधीविंतिचहाईपठया
 काजवान ४२६स्मेत् ज्जादारुइहासिपाही भियास्मेत् ज्जा २६४जवानकोतर्जु
 मागरि ३पुहावतनस्मेत्लेखी तयार भया सबैजगकोन्त अरुइत्यामानिस्र ज्जा
 गरि ३पुहावतनस्मेत्लेखी सक्यापछी कागजचहाईपठाउला मुकामअ
 खामरीडी शुभम्

श्रीप्राइममिनिहरकाहजुरमा लेफटेन् लक्ष्मीनाथ थपलीयाले लेखीचहा
 ईपठयाको दरमन्दीपुर्व गडीपश्चिम फुज्याल ड्याल चोकउत्तरसातथर
 दक्षिणायतिसिवात्राभिन्न गाउगाउका ज्जालीलाई पुर्जिगरि वेत्रावती भै
 स्या गोदाससाजानु भनी पठयाकोहो गोर्जातआकोट उपध्याकोट फेरकाका
 राली शिंयात् कागुन्यासम्म पुग्पाकारहाइदन् चेतरोपनालाई २मैकाछोडी
 टिआ भन्यागलबामचाई फर्काइदन् अरुज्जाली पनी तिनैकासाथलखी
 आयाइदन् तिज्जाली फिन्या भन्या हउडावाट हिडन्या कासुअवाट सुन्यार

बोलेंडि वुं कोट्ट घाटका चोकी ह रु लाई के हूँ को रसी द ली आउ न्या लाई तारि
 दिनु र सी द ली न आउ न्या लाइ गे की दिनु भँ न्या उ दि द्या ट मा माफी ह रु लाई
 दिनु र वुं कोट्ट घाटका साद्यु मा सिपाही राखी जगली गोदाम ति र पठाइ दि
 नु भँ न्या उ दि दी आ फना साथमा र सिपाही ली फ कि आया का जगली लाई
 फकी इले जानु भनी इ द्या लाई पठाइ पठाया को हो सो मा फि क वुं कोट्ट घाट
 का साद्यु मा सिपाही राखी बोलेंडि घाट मा माफी लाई उ दि दी वा रा मा आ
 डी या का जगली लाई फकी ई आ कु स म्म इ द्या सि पाही पुग्पा का र हा द न
 वेना व ति भै सा गो द न वा ट प नी जगली फकी भँ न्या स मा चार पा मा द न र
 जगली फकी उ न्या पु जि ग रि फ कि जा न्या जगली लाई फकी इ ल्या उ नु भनी
 सिपाही पठा मा का र हा द न जग जग मा अ डी इ द्या का जगली लाई प नी नी
 ज सि पा ही ले जग मा फ भया को धे न न फ कि भनी उ दि दि दे आ या द न उ दि दि
 द्या दि दे प नी को ही जग ली ह रु बोलेंडि घाट आ या द न मा फिले तारि न दि द्या
 वुं कोट्ट घाट ति र ग या द न र हा त सि पा ही वुं कोट्ट घाट का साद्यु मा चो की न सा
 का थिया सिपाही ले रो की दि द्या द न र सि पा ही ह रु लाई हजार बा दू है जगली
 ले द गार रि सि पा ही लाई ग ल ह न्या ई हा मी गो खी ली ई का द्या का टी खे ला कुं ड
 ई दि द्या कुं डी खे ला २ मै न्हा से त रो प न लाई श्री मि ति छ र सा दे व ले कु डी दि द्या
 ते रो ले फ रे न थुं न्या भनी आ फ ना आ फ ना घ र ख ल क सी खी ग या भनी श्री
 द्या स्कानी नी प्र सा द का ट प टी को सि पा ही र रा के सर था पा ले भँ न आ मो ह
 उ डा सु नी जग जग मा जगली अ डी न ला ग या ती ड ल ग रि फ कि आ उ न्या गो
 खी ली को खे उ ठ वि व सा ह ज र वा ट वी खी व क्सा मु लु क सा जगली उ ठी स क
 न्या द न न सी दि य श्री म ति र जग ला उ न लाई २ प टी सि पा ही पठा या को हो
 पो ह व डा कुं ड स म्म पु गे द डो का बां धी दि ड न ला ग या का जगली प नी आ ल

दाल गन लागी रसाकन भन्दा सुनीक मुकाम लुइयाल भन्दा भुम्भ

येवही ११ गेज २ भा

तलैव अत् श्रीमिनिहर रजनरलका हजुर मामेजर कपतान हरिहर सिंवध्यात्
 बाठ लेखी चहाई पठायाको केह कुनिलाइ भयाबमोजिम लाल मोहर दस्त्रत् पठा
 याकोछ सोवमोजिम वदेवसगन्गी कामगर पछी जो हो लागरियेला ल्हासाको
 वडा अन्वावाट भोटगोर्खाको घाँव देवसगरि दिक्कु भनी डाकी पठाउं दा टेकाको
 जमीन छोडी घानगले भनी अहाई करौल सिंहविर पाडे अर्जन्नि सिद्धि मानहिं
 राज भडारी लाई सिका र्जु किधवा मा अन्नासंग पठायाको हो जमीनका कुरा
 लाई श्रीपवाद साहको हो होइसकैन भोटले निजामी विदुत्तगन्गीको नौकलम
 को डुडु विगो वेकुपी आना स्नेतली श्रीप्राइम् मिनिहर कापिछापन चिनी आभा
 रादार स्नेत ल्हासाका भारदार साधलगाइ तिमी हरुका साथ पठाइ दिछौ भ
 नी अन्वावाट भन्दाकनर करौल बाठ लेखी आउं दा टेकाको जमीन छोडी
 तुनकोडाडोदि आपनी घाँव देसकन्याकैन फर्काइ देउं भन्नाकोछ फर्कि गयो
 भन्नावठी ये भयो भयन भन्ना सबे चाहीन्या रसद गेइ जंगी अर्जु जाना नभा
 रगरि आगे साल लडनु पर्नाछ ताहापनी आज सब म जो अन्वल गयो गयो
 हाल वठी लडन्याकामनगर फौज लाइ वर्ष दिन लाइ आन पुगन्या रसद दाह
 गेइ केवै देवसगरि विकट पहारा थी आफना होसी चारी खवदीरी संग रह
 न्याकामगर रसद छरी दगर्ना लाई गयाका ३॥ हजार रुपैया मध्ये अघी
 सिद्धिराजले छरी गन्गीको र खुस छरि दगर्ना लाई गयाका ३॥ रुपैयाको र
 सद जगेर कनिछ कनि पल नले घयो ससो आस लेखी पठाउं न्याकामगर
 भनी मर्षि भैयाको जो गहो रसदका अर्थ अघी सिद्धिराजले छरी दगन्गी
 को चाबल सके कोदो गड उबाक रुजो चुरास हुगैइ को दर छोली याकाव

हीरलासावगरठाडी^{देउ}ओपलीमारहाकोअनाजज्जागरिल्याउनुभनीसिडी
 राजलाईपठायाकोपियोअसारका१५दिनजादाठुलोपानीपर्दासाबुवगा
 ओसाथीतिरकात्राहीबाठचलाभ्रूलासावगरगुंगरमासिद्धिराजगथाकोआ
 उतपायेननुअवसवैठाउमातयारहनलागीरहेछनीकागजलीआउभनी
 पठायाकोछुसुभरीदरवरीकोधामहुनाले१हजारकोआयेछ२सयसुपै
 यावाडीदियाकाठउमासवैचुकीभयाकोदैनल्याउनुभनीपठायाकोछुआ
 याकोरसदफौजलेजायो३॥हजारसुपैयामथे२हजारगाउँगाउँकाद्वयाथ
 तीसुथीयाकाजिम्मागराईसहीहलाईआउनुभनीसुवेदरनैनतिअडकामु
 थीयाकाहीनाथयाध्यातहविल्दारवैसमानसिद्धिराजकोभाईनैसिन्याइदा
 सिपाहीहहुरगयाकादन्लिषुओलामाजुरापञ्चिसुपैयावाडदैकारजलीदै
 जफेसम्मआयादन्१५हजारबाड्याकोफाटआयाकोछुगाउँगाउँमावाडीहिड
 दाठिलहुन्यारहादन्तहवीलकतीवाकीछुबाडनुपनीगाउकनीदन्चाडै
 गरिपठाईदेउभनीलेखीपठायाकोछुआयापछीसवैकागजजेरिर्विनिन्द^{छु}
 उलारसदृष्टिगरिलेजानुपलीभनिअधीदुनीकांलाईकाभ्रूमआजकालअ
 सारओलानालासाथुकाविकदलेआउदैननेसबैहोरालेआहाअनाजकनिदुवा
 डीरलासावगरकोअनाजलीनपिपासवैगयाकाथियासुपैयावाड्याकागाउँवा
 टपनीरसदल्याउभनीफिकायाकोछुफौजगैहलेसायाकोनेरिजलेजाहेर
 होलाअगरसुनुरपैलेकालडात्रीमाभातकोतहतपन्याकठीनपलीभनी
 ४४माताकादरलेदियाकोहोफेरीअर्चगयाकोओपाठाडीलासावगरमाभ
 याकोअनाजकोनेरिजपनीचछाईपठायाकोछुनेसमथे२४सुरीआहाआ
 योओहरकागोदानमासवैजातकोअन्नसुरी१५५।१८छुफौजलाइयेकफे

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Hari Shrestha	Associate Professor of Archaeology TU
Dr. Saphalya Amatya	Ex-Director General DoA Chhauni, Kathmandu
Dr. Shiv Kumar Subedi	Research Scholar Dang
Prof. Dr. Bhabiswor Pangen	Research Scholar TU Department of History, Kirtipur
Tara Nanda Mishra	Archaeologist, Kathmandu
Dr. Som Prasad Khativada	Associate Professor Master Degree Campus NeHCA Biratnagar
Hari Ram Joshi	Research Scholar Manbhawan, Lalitpur
Shyam Sunder Rajbanshi	Chief Archaeological Officer DoA
Suresh Suras Shrestha	Chief Archaeological Officer DoA
Sabita Neupane	Epigraphical Officer DoA